TWEEDE EEUWFEEST

VAN HET

SEMINARIUM DER REMONSTRANTEN.

GEDENKSCHRIFT

VAN HET

SEMINARIUM DER REMONSTRANTEN.

HET
TWEEDE EEUWFEEST
VAN HET
SEMINARIUM DER REMONSTRANTEN,
TE AMSTERDAM
OP DEN 28 OCTOBER MDCCCXXXIV
PLEGTIG GEVIERD.

DOOR

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN

PHIL. THEOR. MAG. LITT. HUM. ET THEOL. DOCT.

Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw,
Lid van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut,
en Hoogleeraar in de Godgeleerdheid
aan voornoemd Seminarium.

LEEUWARDEN,
G. T. N. SURINGAR.
MDCCCXXXX.

NAAMLIJST

DER

INTEEKENAREN.

ZIJNE MAJESTEIT DE KONING

voor Zes Exemplaren.

Z. K. H. PRINS FREDERIK DER NEDERLANDEN

voor Twee Exemplaren.

Exempl.

ACHENBACH, (J.) Adj. Commies bij 't Dep. van Finantiën te *'s Hage*...1
ADVOCAAT, (L.) Makelaar te *Amsterdam*...1
AEYELTS Jr., (D.) te *Bussem*...1
AIKEMA, (J.) te *Amsterdam*...1
AKEN, (W. VAN) te *Rotterdam*...1
AKEN Jr., (ANTH. VAN) te *Rotterdam*...1
ALLOT, (A. L.) Wijnkooper te *'s Gravenhage*...1
ALTHUIS, (T. VAN) Theol. Candidaat te *Leiden*...1
AMBAGTSHEER, (J.) te *Amsterdam*...1
AMBAGTSHEER, (P.) 〃 〃 ...1
AMBAGTSHEER, (R.) 〃 〃 ...2
AMERSFOORDT, (JOHs.) te *Amsterdam*...1
AMESHOFF, (H.) te *Amsterdam*...1
AMSHOFF, (M. A.) Predikant te *Groningen*...1
ARNTZENIUS, (B.) te *Batavia*...1
BAALEN, (J. VAN) Boekhandelaar te *Rotterdam*...1
BAKKENES, (L. VAN) Boekhandelaar te *Amsterdam*...1

Exempl.

BAKKER, (Cz. H.) Boekhandelaar te *Amsterdam*........................1
BANSE, (Mevrouw de Wed. H. W.) te *Amsterdam*........................1
BEEK, (J. L. VAN) te *Amsterdam*........................1
BERG, (C. VAN DEN) Geb. BEZOET, te *Rotterdam*........................1
BERKHOUT, (N.) voor de Predikanten, uitmakende den Ring van *Leiden*.1
BETH, (D.) te *Amsterdam*........................1
BETH, (W. J.) te *Amsterdam*........................1
BEYER, te *Amsterdam*........................1
BEIJERMAN, (Mr. HUGO) Professor te *Amsterdam*........................1
BIBLIOTHEEK der Remonstrantsche Kerk te *Amsterdam*........................
BLAAUPOT, (W. C.) te *Amsterdam*........................1
BLOYS VAN TRESLONG, (Mevr. P.) Geb. VAN DER MEERSCH, te *'s Hage*.1
BODISCO, (J.) Leeraar der Doopsgezinden te *Noordzijpe* of *Oudesluis*.....1
BOEKE, (J.) 〃 〃 〃 〃 *Amsterdam*........................1
BOELENS, (Mr. J. H. VAN) Administrateur van 's Rijks Schatkist in Vriesland, te *Leeuwarden*........................1
BOER, (J. DE) Boekhandelaar te *Amsterdam*........................3
BOER, (P. DE) te *Amsterdam*........................1
BONGA, (S.) Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te *Rotterdam*...1
BORN, (H. G.) Loodgieter en Leidekker te *Leeuwarden*........................1
BORSKI, (Mevrouw de Wed. Wm.) te *Amsterdam*........................1
BORST, (H. VAN DER) Particulier te *Delft*........................1
BOSCH, (G. I. VAN DEN) 〃 〃 *Goes*........................1
BOTERHOVEN, (R. VAN DEN BERGH) te *Amsterdam*........................1
BOUTMY, (G. J.) te *Rotterdam*........................1
BOUTMY, (T. J.) 〃 〃 1
BREGGEN, (ADRIANUS VAN DER) Landeigenaar te *Waddinxveen*.....1
BREGGEN, (C. VAN DER) te *Leiden*........................1
BREGGEN, Cz., (F. VAN DER) Med. Doct. en Hoogleeraar te *Amsterdam*.1
BREGGEN PAAUW, (Pr. VAN DER) Rustend Leeraar der Remonstranten te *'s Gravenhage*........................1
BRESTER, (JACOB) Predikant bij de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te *'s Gravenhage*........................1
BRESTER, (J.) Makelaar te *Amsterdam*........................1
BREYTSPRAAK, (Mevrouw J. H.) Geb. BETH, te *Amsterdam*........................1
BROENS, (A. H.) Evang. Luth. Proponent te *Amsterdam*........................1
BROOSHOOFT, (C. M.) Notaris te *Giessendam*........................1
BROUWER, (Mr. D. J. DE VOS) te *Amsterdam*........................1
BROUWER, (G.) Boekhandelaar te *Deventer*........................1
BROUWER, (JAN) Rustend Leeraar der Doopsgezinden te *Leeuwarden*.....1
BRUGMANS, (Mr. A.) Advokaat te *Amsterdam*........................1
BRUINE, (Mr. A. DE) Kantonregter te *Amsterdam*........................1
BRUIJN, (J.) te *Amsterdam*........................1
BRUYN, (J. G.) te *Amsterdam*........................1
BUDDINGH, (N. W.) te *Utrecht*........................1
BURGER, (D.) te *Rotterdam*........................1
BURGER, (Mejufvrouwen) te *Rotterdam*........................2
CASSA, (C. A.) te *Rotterdam*........................1

Exempl.

CATE, J. Az. (ANDR. TEN) te *Amsterdam*................................1
CHRISTOFFELS, (C.) te *Amsterdam*................................1
CITTERS, (VAN) te *'s Gravenhage*................................1
CLAASSEN, (Mevrouw) te *Amsterdam*................................1
CONRADI, (W. C. SLINGERLAND) Predikant................................1
CRANE, (Mr. J. W. DE) Ridder van de Orde van den Nederl. Leeuw, Oud-Hoogleeraar te *Franeker*................................1
CROMMELIN, (S.) Predikant te *Leeuwarden*................................1
CROOCKEWIT, (H.) te *Amsterdam*................................1
DELCOURT, Oud-Burgemeester te *Leiden*................................1
DIEDERICHS, (GEBROEDERS) Boekhandelaars te *Amsterdam*..........1
DIVERSA SED UNA te *Dordrecht*................................1
E****, te *Amsterdam*................................1
EEKHOFF, Hz. (H.) Boekhandelaar te *Groningen*................................1
ELFERINK, (Bs.) Theol. Stud. te *Leiden*................................1
ELIX, (C.) te *Amsterdam*................................1
ERKELENS, (B.) te *Rotterdam*................................1
ESSER, (H.) te *Amsterdam*................................1
EYNDHOVEN, (A. VAN) te *Amsterdam*................................2
EYNDHOVEN, (A.J.VAN) „ „ 1
EYNDHOVEN, (Mejufvr. S. E. VAN) te *Amsterdam*................................1
EIJNDHOVEN, (Mejufvr. G. VAN) te *Amsterdam*................................1
FEENSTRA, (THIJS) Oud-Burgemeester te *Leeuwarden*................................1
FEITH, (Mr. H. O.) Raadsheer in het Provinciaal Geregtshof en Archivarius van de Provincie *Groningen*................................1
FOCKEMA, (N.) President van de Regtbank te *Leeuwarden*................................1
FRETS, (Wed.) Geb. BEYERMAN, te *Zwammerdam*................................1
GEER, (Wm. VAN) onder *Soeterwoude*................................1
GELDER, (M. VAN) Papierfabrikant te *Wormerveer*................................1
GELEIN, Wed. J. VAN DEN HELM, (Mevrouw M. VAN) te *'s Gravenhage*....1
GOOT, (S. H. VAN DER) Leeraar der Doopsgezinden te *Berlicum*.........1
GOUDOEVER, (A. J. VAN) te *Rotterdam*................................1
GREVE, (Mr. F. DE) Hoogleeraar te *Franeker*................................1
GRIETHUIJSEN, (J. VAN) te *Amsterdam*................................1
HALMAEL Jr., (Mr. A. VAN) Auditeur Militair van Vriesland, te *Leeuwarden*.1
HANSEN, (C. L.) te *Amsterdam*................................1
HARDEVELD, (J. VAN) te *Amsterdam*................................1
HARPEN, (A. KROOK VAN) te *Amsterdam*................................1
HARPEN, (P.KUIJPER VAN) „ „ 1
HAYZE, (J. DE LA) te *Amsterdam*................................1
HEDEMAN, (H. CHR.) Stud. in de Regten te *Utrecht*................................1
HEEMSKERK, (ABm.) te *Amsterdam*................................1
HEEMSKERK, (H.) Theol. Doct. Pred. bij de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te *Haarlem*................................1
HEEMSKERK, (A.) te *Maarsen*................................1
HEEMSKERK, (J. J. BIJSTERUS) te *Amsterdam*................................2
HEEMSKERK, (Mejufvrouwen) te *Amsterdam*................................1
HENDRIKSEN, (T. J. WIJNHOVEN) Boekhandelaar te *Rotterdam*......4

Exempl.

HERWERDEN C.Hz.,(C. H. VAN) Theol. Doct. en Predikant te *Groningen*.1
HESSELING, Geb. BEYERMAN, (Mev. Wed. VAN VOORST) te *Rotterdam*.1
HEUKELOM, (H. P. VAN) te *Amsterdam*............................1
HEUSDE, (Ph. W. VAN) Hoogleeraar te *Utrecht*........................1
HEYDEMAN, (D.) te *Amsterdam*..1
HOEUFFT, (Mr. J. H.) Lid van den Raad der Stad Breda, Ridder van de Orde van den Nederl. Leeuw, enz., te *Breda*............1
HOEUFFT, (Mr. J. P.) Lid der Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, te *Amsterdam*..1
HOEVEN, (A. H. TER) Predikant te *Amsterdam*..........................1
HOEVEN, (C. PRUYS VAN DER) Professor te *Leiden*.....................1
HOEVEN, (J. VAN DER) Professor te *Leiden*............................1
HOEVEN, (P. C. T. VAN DER) te *Breda*.................................1
HOEVEN, (TEMPLEMAN VAN DER) te *Utrecht*.............................1
HOLST, (ROLAND) te *Amsterdam*..1
HOLTKAMP, (F.) Boekhandelaar te *Sneek*...............................2
HONIG Iz., (P.) te *Amsterdam*..1
HOOG, (P. G. I.) Lid van den Raad en Advocaat te *Rotterdam*...........1
HOOP, (An. DE WIT VAN DER) te *Rotterdam*.............................1
HOOP, Jz., (A. VAN DER) te *Rotterdam*................................1
HOOP, (J. VAN DER) te *Rotterdam*.....................................1
HOOP, (JAN VAN DER) „ „ 1
HORST, (D. G. VAN DER) Kandidaat bij de Herv. Kerk te *Amsterdam*..1
HUGENHOLTZ, (Ds. P. A. C.) voor een Leesgezelschap te *Dockum*......1
HULSHOFF, (A. A.) Leeraar der Doopsgezinden te *Akkrum*..............1
HULST EN ZOON, (Wed. L. VAN) Boekhand. te *Amsterdam*...........2
HUYSSEN VAN KATTENDIJKE, (J. W. Bn.) Hofmaarschalk des Konings.1
HIJDELAAR, (G.) te *Gouda*..1
JACOB, (Mejufvrouw J. L. C.) te *'s Gravenhage*.........................1
JARMAN, (JAN) te *Amsterdam*..1
JONG, (L. DE) Pred. bij de Remonstr. Geref. Gemeente te *Oudewetering*..1
JONGE VAN CAMPENS NIEUWLAND, (Mr. M. W. DE) Lid van den Raad van State te *'s Gravenhage*.1
JONGENEEL, (J.) Koopman te *Leiden*...................................1
JONGERING, (B.) te *Amsterdam*..1
KEMPEN, Mr. J. J. BREST VAN) te *Batavia*.............................1
KISTEMAKER, (M.) te *Amsterdam*.......................................1
KLOMP, (A.) Lid van den Raad der Stad *Leeuwarden*....................1
KLUIT, (Mr. C. A.) Directeur aan het Postkantoor te *Alphen*.............1
KLIJN, (H. H.) te *Amsterdam*..1
KNUTTEL, (D.) „ „ 1
KOK, (A.) te *Amsterdam*...1
KONING, (J. J.) te *Amsterdam*...1
KOOPMANS, (Prof. W. CNOOP) voor de Bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te *Amsterdam*.............1
KROMSIGT, (L. P.) Boekhandelaar te *Amsterdam*.........................1
KRUYFF, (J. DE) „ „ *Utrecht*.........................1
LABBERTON, (D. VAN HINLOPEN) V. D. M. te *Gouda*.............1

Exempl.

LABBERTON, (H. L.) te *Gouda*..1
LAFEBER, (JOHs.) Particulier te *Gouda*..................................1
LA LAU, (J.) voor 't Leesgezelschap CONCORDIA, te *Gouda*..................1
LEEMBRUGGEN, (JOHANNES) Grondeigenaar te *Amsterdam*..........1
LEESGEZELSCHAP, MULTUM LEGENDUM NON MULTA, te *Amsterdam*....1
LEESGEZELSCHAP, onder de Zinspreuk: OEFENING, 〃 〃 1
LEEUWEN, (A. VAN) te *Amsterdam*....................................1
LEEUWEN, (J. VAN) Griffier van het Hof van Vriesland, te *Leeuwarden*.1
LENNEP, (J. VAN) te *Amsterdam*.......................................1
LESPINASSE, (P) 〃 〃 1
LIERNUR, (J. G.) Predikant bij de Ev. Luth. Gemeente te *Haarlem*......1
LIGT, (J. DE) te *Rotterdam*...1
LINDENBERG, (J.) Predikant te *Zegwaard*..............................1
LINDENBERG, (J.) 〃 voor de Kerk...................................1
LÖHNIS, (H. P.) te *Rotterdam*...1
LÖHNIS, (T. J.) 〃 〃 1
LORIÉ, (J.) te *Rotterdam*..1
LORIÉ, (P.) te *Amsterdam*...1
LUTJENS, (D. BOES) te *Amsterdam*......................................1
LUTTENBERG, (H.) te *Zwolle*...1
LUYMES, (G.) Apotheker te *Alkmaar*...................................1
MAANEN, (Mr. C. F. VAN) Minister van Justitie te *'s Hage*..............1
MAANEN, (G. A. G. VAN) Advokaat-Generaal bij het Hoog Geregtshof te *'s Gravenhage*..1
MAAS, (GERARD BRANDT) Remonstrantsch Predikant te *Gouda*.......1
MANSVELT, (C. VAN)..1
MANSVELT, (G. J. VAN) te *Utrecht*......................................1
MAZIJK, (W. H. VAN) Remonstrantsch Predikant te *Berkel* en *Blijswijk*.1
MEERSCH, (Mejufvrouw ADRIANA VAN DER) te *'s Gravenhage*......1
MEERSCH, (W. H. VAN DER) te *Utrecht*..................................1
MERCKER, (JAN DANL.) te *Amsterdam*...................................1
MESSCHERT, (ANTONI) te *Rotterdam*....................................1
MILLIES, (H. C.) Evang. Luth. Predikant te *Haarlem*...................1
MOLENAAR, Notaris te *Zoetermeer*....................................1
MORAAZ, (S. A. DE) Notaris te *Alkmaar*................................1
MUNTINGH, (H.) Predikant te *Harich*...................................1
NAGEL Jr., (JAN) te *Amsterdam*..1
NAGEL, Wed. J. TIDEMAN (Mevrouw) te *Amsterdam*.....................1
NIENHUIS, (Mr. H.) Hoogleeraar in de Regten aan de Hooge School te *Groningen*...1
NIEUWENHUIS, (F. J. DOMELA) Theol. Doct. en Predikant te *Utrecht*.1
NIEUWOLD, (B.) Predikant te *Leeuwarden*..............................1
NOË, (L.) Apotheker te *Leeuwarden*....................................1
NUMAN, (Mr. C. STAR) Hoogleeraar in de Regten aan de Hoogeschool te *Groningen*...1
NYHOFF, (J. B.) Predikant te *Kwadijk*.................................1
NYMEGEN, (Ds. VAN) Med. Doctor te *Rotterdam*.........................1
OLIVIER, (J.) Commies ter Algemeene Rekenkamer te *'s Hage*..........1

Exempl.

OORDE, (VAN AFFELEN VAN) te *Amsterdam*........................1
OORDE, (P. VAN) Predikant bij de Remonstr. Geref. Gemeente te *Hoorn*.1
OORDE, (W. VAN) Leeraar der Remonstr. Geref. Gemeente te *Alkmaar*..1
OORDT, (G. VAN) Oud-Hoogleeraar te *Utrecht*........................1
OOSTERDYK, (J. H.) te *Arnhem*..1
OPZOOMER, (C.) te *Rotterdam*..1
OUTSHOORN, (C.) Koopman te *Zwammerdam*........................1
OVERGAAUW, (Mevr. Wed. P.) te *Rotterdam*........................1
PARQUI, (H.) te *Rotterdam*..1
PET, (Wed. R.) te *Hoogeveen*..1
PLANTINUS, (J.) Leeraar der Doopsgezinden te *Dragten*................1
PLEMP, (M.) te *Rotterdam*..1
PLEYTE, (F.) Predikant te *Zierikzee*, voor den Ring aldaar..............1
PORTIELJE, (G.) Boekhandelaar te *Amsterdam*........................1
POT, (C. W. VAN DER) Pred. bij de Remonstr. Gereform. Gemeente te *Leiden*..1
POT, (D. VAN DER) te *Rotterdam*..1
POT, (G. VAN DER) " " 1
POTHOFF, (W.) te *Amsterdam*..1
POTTUM, (W.) Commissionair te *Leiden*..1
PRUYS, (Mevr. Wed. Dr. M.) Geb. VAN DER WALLEN VAN VOLLENHOVEN te *Rotterdam*..1
PIJNAPPEL, (JAN) te *Amsterdam*..1
RAADT, (P. DE) op den huize NOORTHEY, bij *Voorschoten*................1
RADEMAKER, (D. C.) Evang. Luth. Predikant te *Winschoten*............1
RAPPARD, (C. H. A.) Makelaar te *Amsterdam*........................1
RAVEKES, (HENDK.) te *Amsterdam*..1
RAVEN, (C. H.) te *Amsterdam*..1
REEDE, (J. F. VAN) te *Maarsen*..1
REESEMA, (Mr. A. S. VAN) Advokaat te *Rotterdam*....................1
REUCHLIN, (J. J.) te *Rotterdam*..1
RIDDER, (C. O. G. DE) Predikant bij de Remonstranten te *Nieuwkoop*, voor zijnen Kerkeraad........................1
RIDDER, (J. H. DE) Proponent bij de Remonstrantsche Broederschap te *Amsterdam*..1
ROBBÉ, (G. H. DE VRIES) te *Amsterdam*..1
ROBERTSON, (F.) te *Rotterdam*..1
ROEMER, (J.) Predikant te *Leiden*..1
ROORDA, (T.) Hoogl. te *Amsterdam*..1
ROOIJENS, (G. J) Hoogl. in de Godgeleerdheid aan het Athenaeum Illustre te *Amsterdam*..1
ROIJ, (ABM. DE) te *Amsterdam*..1
RUYCHAVER, (F.) te *Rotterdam*..1
RUYCHAVER, (J.) Rentenier te *'s Hage*..1
RIJCKEVORSEL, HZN. (A. VAN) President van de Kamer van Koophandel en Fabrijken te *Rotterdam*............1
SAAR, (Wed. D. DU) Boekhandelaresse te *Leiden*........................2
SACRÉ, (AEG. WALLAARDT) Notaris te *Haarlem*........................1

Exempl.

SANDENBERGH MATTHIESSEN VAN PETTEN EN NOLMARBAN (Mr. C.) Lid der Gedeputeerde Staten van Noord-Holland te *Haarlem*................1
SCHELTEMA, (J. N.) Student aan het Remonstr. Semin. te *Amsterdam*..1
SCHETSBERG, (H. C.) Boekhandelaar te *Leeuwarden*...................2
SCHIERBEEK Jr., (R. J.) Boekhandelaar te *Groningen*................1
SCHLOSSER, (Mr. W. H.) te *Zwolle*..................................2
SCHOON, (J. J.) Koopman te *Rotterdam*..............................1
SCHOONE, (A. G. VAN) te *Amsterdam*.................................1
SCHOONEVELD & ZOON, (M.) Boekverkoopers te *Amsterdam*.........1
SCHOONEVELD, P.Jz. (M.) J. U. Doct. te *Amsterdam*..................1
SCHRÖDER, (J. F. L.) Hoogleeraar te *Utrecht*.......................1
SCHULLER, (H. L. M) te *Amsterdam*..................................1
SIEGMAN, (E. L.) Predikant te *Delden*, voor den Ring van *Enschedé*.....1
SIX VAN HILLEGOM, te *Amsterdam*....................................1
SLOOTEN, (Mr. A. VAN) Notaris en Secretaris te *Dockum*.............1
SMEENGH, (J. B.) Apotheker te *Amsterdam*...........................1
SNEL, (J.) geb. FRANÇOIS te *Moordrecht*............................1
SPIN, (C. A.) Boekdrukker te *Amsterdam*............................1
STEGERHOEK, (JOH.) te *Haarlem*.....................................1
STERLING, (Mr. JACOBUS JOHANNES UITWERF) te *Amsterdam*...1
STIFFRY, (J. G. WATERHOFF) te *Amsterdam*...........................1
STOCKUM, (W. P. VAN) Boekhandelaar te *'s Gravenhage*...............1
STOLK, (CORNs VAN) te *Rotterdam*...................................1
STOLKER, (ADRIAAN) rustend Leeraar te *Rotterdam*...................1
STOLKER, (Mejufvr. Ad. M. G.) te *'s Gravenhage*....................1
STOOP, (J. B.) te *Amsterdam*.......................................1
STOUW, Chirurgijn-Majoor te *Amsterdam*.............................1
STUART, (A. A.) Pred. bij de Remonstr. Geref. Gemeente te *Amsterdam*...1
STUART, (JACOBUS) Verificateur der Registratie, enz. te *Velsen*.........1
STUART, (Th.) te *Amsterdam*..1
SURINGAR, (W. H.) Lid van de Staten van Vriesland en van den Raad te *Leeuwarden*................................1
SWIETEN, (VAN) Gepensioneerd Luitenant-Kolonel te *Maastricht*........1
SWART, (N.) Pred. bij de Remonstr. Gereform. Gemeente te *Amsterdam*..1
SWART, (W. S.) Hoogleeraar te *Amsterdam*...........................1
TERVEEN & ZOON, (J. G. VAN) Boekhandelaars te *Utrecht*...........1
TEUTEM, (F. VAN) Predikant te *Utrecht*.............................1
TEUTEM, (H. N. VAN) Theol. et Litt. Doct., Predikant bij de Remonstrantsche Gemeente te *Rotterdam*................1
THURET, (JAC. D.) Koopman te *Amsterdam*............................1
TIDEMAN, (BRUNO) Notaris „ „ 1
TIDEMAN, (JOANNES) Litt. Hum. Doct. Pred. bij de Remonst. Ger. Gemeente te *Rotterdam*..........................1
TROMP, (Mr. T. S.) Vice-President van het Hof van Vriesland, Lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, te *Leeuwarden*.1
TULPHYN, (S.) Deurwaarder bij het Kantongeregt te *Heerenveen*..........1
TWIST, (J. DUYMAER VAN) Hoogleeraar te *Deventer*...................1

Exempl.

TYSSEN, (D.) Predikant te *Leeuwarden*.....1
UYTTENBOSCH, (M.) Oculist en Vroedmeester te *Amsterdam*.....1
VALK, (L.) Predikant te *Leeuwarden*.....1
VEER Jr., (C. DE) te *Amsterdam*.....1
VEGILIN VAN CLAERBERGEN (Mevrouw A. A. M.) te *Leeuwarden*...1
VELDE Gz., (A. VAN DE) Koopman te *Alkmaar*.....1
VERMANDE, (GEBR.) Boekverkoopers te *Hoorn*.....1
VELDWIJK, (E. G.) te *Amsterdam*.....1
VINK, (N. M.) Consul van Sardinië, Lid van den Stedelijken Raad en van de Kamer van Koophandel te *Rotterdam*.....1
VINNIS, (J. GOTELING) Boekhandelaar te *Haarlem*.....1
VIRULY, (ISAAC) te *Amsterdam*.....1
VIRULY, (J) 1
VIRULY, (M.) VAN VUREN EN DALEM, te *Rotterdam*.....1
VLIET Pz., (C. VAN DER) te *Amsterdam*.....1
VOERMAN, (M. L. VAN DE WOESTIJNE) Theol. Cand. te *Leeuwarden*.1
VOLLENHOVEN Jr., (C. VAN) te *Moordrecht*.....1
VOLLENHOVEN, Jzn. (C. VAN) Oud-Burgemeester der stad *Rotterdam*..1
VOLLENHOVEN, (F. VAN) te *Rotterdam*.....1
VOLLENHOVEN Jr., (F. VAN) te *Rotterdam*.....1
VOLLENHOVEN, (JOAN VAN) Koopman te *Rotterdam*.....1
VOLLENHOVEN, (Jr. VAN) te *Rotterdam*.....1
VOLLENHOVEN, (J. J. VAN) Pred. bij de Remonstr. Geref. Gemeente te *Zwammerdam* en *Woerden*.....1
VOLLENHOVEN, (Mejufvr. A. P. VAN DER WALLEN VAN) te *Rotterdam*.1
VOORST, (J. J. VAN) Predikant te *Amsterdam*.....1
VOS Willemsz., (JACOB DE) Secretaris der 4e Klasse van 't Koninkl. Nederl. Instituut te *Amsterdam*.....1
VRIES, (A. DE) rustend Leeraar der Doopsgezinden te *Haarlem*.....1
VRIES, (J. DE) te *Amsterdam*.....1
VRIES, (VAN OUWERKERK DE) te *Zeist*.....1
VIJVER, (M. K. VAN DER) te *Utrecht*.....1
WAAL, (T. DE) te *Amsterdam*.....1
WALEN, (J. P. JANNETTE) te *Amsterdam*.....1
WALKER, (C.) Commies bij het Provinciaal Gouvernement te *Leeuwarden*.1
WALLER, (O. P.) Wethouder te *Leeuwarden*.....1
WALRÉ, (J. VAN) te *Haarlem*.....1
WANSLEVEN, (W. C.) Boekhandelaar te *Zutphen*.....1
WARNARS, (P. MEIJER) Boekhandelaar te *Amsterdam*.....1
WARNSINCK Bz., (W. H.) te *Amsterdam*.....1
WEERAAT, (G.) te *Amsterdam*.....1
WEERDEN, (W. VAN) te *'s Hage*.....1
WEGENER, geb. BETH (Mevrouw G.) te *Amsterdam*.....1
WEILAND, (P.) rustend Leeraar der Remonstranten te *Rotterdam*.....1
WESEL, (G. R. VAN) te *Amsterdam*.....1
WESTENBERG, (C.) Grietman van *Ferwerderadeel*.....1
WESTERHOVEN, (C.) Boekhandelaar te *Emden*.....1
WILLIGEN, (P. VAN DER) Predikant te *Tiel*.....1

Exempl.

WILLIGEN, (V. VAN DER) voor het Leesgezelschap te *Rotterdam*......1
WILLINK, (H. VAN LEUVENIGH) te *Amsterdam*......................1
WINKELMAN, (HENDR.) te *Amsterdam*..................................1
WINKELMAN, (J. J.) te *Amsterdam*....................................1
WITTEBOL, (P. W.) Godsdienst-Onderwijzer te *Leeuwarden*..............1
WOR, (Ds. J. S.) voor het Leesgezelschap te *Zwolle*......................1
WOUT, (CORNs.) te *Gouda*...1
WIJK, Rlz. (J. VAN) te *Kampen*...1
WIJSMAN, (H. W.) Koopman te *Amsterdam*..............................1
ZAHN, (M. T.) te *Amsterdam*..1
ZANTING, (J.) Pred. te *Oudewetering*, voor den Kerkeraad 1
ZIMMERMAN, (J. H. M.) Hulpprediker bij de Evang. Luth. Gemeente te *Harlingen*..................................1
ZUYLEN VAN NYEVELT, (J. A. Baron VAN) Staatsraad Gouverneur van Vriesland, te *Leeuwarden*.1
ZWAARDEMAKER, (D.) te *Zaandam*....................................1

De optelling en ontvouwing der verschillende omstandigheden, die de uitgave van dit Gedenkschrift zoo lang vertraagd hebben, zou eene moeite zyn, waarvoor ik luttel danks by myne lezers zou behalen. Maar welligt zullen sommigen vragen, of die uitgave, na zulk een tydsverloop, nog voegzaam, althans belangryk kon gerekend worden? Het antwoord is gereed. Ik had my daartoe niet slechts by het Publiek, maar ook en vooral by de Remonstrantsche Broederschap verbonden, op wier jaarlyksche Groote Vergadering, na de

feestviering gehouden, de zamenstelling van dit Gedenkschrift aan my was opgedragen. Daarenboven: moge ook de belangstelling in de gevierde plegtigheid by verre de meesten verflaauwd zyn, het historisch belang van dit Gedenkboek wordt naar myn inzien door geen verloop van jaren verminderd. Inzonderheid vleye ik my, dat aan de geschiedenis der Kweekschool, grootendeels uit oude handschriften, brieven, acten en aanteekeningen opgedolven, wel eenige blyvende waarde zal worden toegekend. Ook is de verloopen tyd niet geheel vruchteloos voor dezen arbeid verstreken. Sommige zeldzaam voorkomende geschriften, en andere stukken of bescheiden, welke my by het opstellen der feestrede nog ontbraken, zyn my sedert in handen gekomen, en hebben my de stof tot menige, zoo ik vertrouw, niet onbelangryke aanteekening opgeleverd. Ten slotte zal by deze vertraagde uitgave niemand eenig nadeel lyden dan ik-zelf. En dat zy my onaangenaam en smartelyk vallen

maest, zal elk by eenig nadenken ligtelyk beseffen. Nooit had ik meer reden om tegen eene openlyke voordragt huiverend op te zien, dan by deze plegtige gelegenheid. En nooit — zal men het my vergeven, als ik dit met nederigen dank erken? — nooit heb ik van eenigen arbeid grootere voldoening mogen smaken. Ik heb er my in verheugd, en met een geroerd hart in stilte God gedankt voor zoo vele blyken van den goeden indruk, dien de gevierde plegtigheid op aanzienlyken en geringen, staatsmannen en burgers, geleerden en ongeletterden, voorstanders der Wetenschappen en vrienden van de Godsdienst had gemaakt. Die levendige indruk is by de meesten, zoo niet by allen uitgewischt. Zal de doode letter dien herroepen? de koude beschryving dien opwekken? Ik kan, ik durf het niet hopen. Dit slechts mag ik naar waarheid en met blydschap betuigen, dat myne gevoelens, denkbeelden en uitzigten steeds dezelfde zyn gebleven, en dat niets van al wat ik sedert heb gezien,

gehoord, gelezen en ondervonden, my verpligt of gedrongen heeft een enkel woord van het toen gestelde terug te nemen. Men zal dan ook de feestrede hier letterlyk wedervinden, zoo als zy op den dag der jubelviering door my werd uitgesproken.

BESCHRIJVING

DER

FEESTVIERING.

Op voordragt van Professor en Curatoren van het Seminarium der Remonstranten, werd door de Groote Vergadering dier Broederschap, in den zomer van het jaar 1833 te Rotterdam gehouden, het besluit genomen om het tweehonderdjarig bestaan dier Instelling plegtstatig binnen Amsterdam te vieren, en wel op den 28sten October des volgenden jaars, den dag, op welken de eerste Hoogleeraar aan gemeld Seminarium, SIMON EPISCOPIUS, zijne lessen in de Godgeleerdheid had aangevangen. Nog werden daarbij eenige algemeene bepalingen gemaakt, terwijl voorts de uitvoering van dit besluit en de verdere regeling van het feest aan eene daartoe benoemde Commissie werd opgedragen.

Het is ons oogmerk niet in bijzonderheden te treden, die ons verhaal omslagtig en langwijlig zouden maken, en den lezer naauwelijks eenige belangstelling kunnen inboezemen. De Commissie tot regeling der feestviering was van den beginne

af met den meesten ijver werkzaam, en vond overal welwillende medewerking en ondersteuning. Wat boven de aanzienlijke bijdragen, welke de Broederschap en eenige harer aanzienlijkste kerken uit eigene fondsen beschikbaar hadden gesteld, aan de benoodigde som tot bestrijding der onkosten van het feest nog ontbrak, werd door de edelmoedige giften van enkele bijzondere personen aangevuld, wier namen de erkentelijkheid ons zou doen vermelden, bijaldien de kieschheid dit niet verbood.

Tot het houden eener plegtige redevoering op het jubelfeest werd de tegenwoordige Hoogleeraar uitgenoodigd, die geene vrijheid vond om zich daaraan te onttrekken. Reeds vroeger was, na rijp beraad, en niet dan om gewigtige redenen besloten, dat deze gedenkrede niet in de taal der geleerden, maar in de vaderlandsche taal zou worden uitgesproken. Tevens werd goedgevonden, dat de feestrede zou voorafgegaan, afgewisseld en besloten worden door eene toepasselijke Cantate, tot wier vervaardiging de Heeren H. TOLLENS, CZ. en AND. TEN CATE, J. AZ., beiden Leden van het Kerkgenootschap, door de Commissie beleefdelijk daartoe aangezocht, de eerste voor het dichtstuk, de laatste voor de muzijk, met de meeste bereidwilligheid hunne uitstekende talenten leenden.

Intusschen naderde allengs de plegtige dag. Door het Collegie van Professor en Curatoren werden brieven van uitnoodiging tot het ophanden zijnde feest afgevaardigd aan verschillende hooge Staatsdienaren, aan de Burgerlijke, Militaire en Regterlijke Overheden van het Gewest en van de Stad, aan het Koninklijk-Nederlandsch Instituut en andere geleerde Instellingen en Maatschappijen. Ook werden, om van vele bijzondere uitnoodigingen niet te gewagen, de Curatoren, Hoogleeraren en Studenten aan de Academiën, Athenaea, en Seminariën in Nederland verzocht door Afgevaardigden uit hun midden deel te nemen aan het jubelfeest.

Het Collegie ontving van alle kanten de vereerendste antwoorden, waarvan velen meer dan de gewone pligtplegingen behelsden en van levendige belangstelling in het aanstaande feest getuigden. Gaarne zouden wij dit met proeven staven, zoo de vrees voor onbescheidenheid en voor te groote uitvoerigheid tevens ons daarvan niet weerhield. Ten aanzien van twee Missiven nogtans, tot wier mededeeling de Schrijver van dit Gedenkboek de vereerende vergunning verzocht en bekomen heeft, mogen wij eene uitzondering maken.

Van Zijne Excellentie den Heer Minister van Binnenlandsche Zaken ontving het Collegie den volgenden eigenhandigen brief:

Door den Hoogleeraar des Amorie van der Hoeven voorloopig verwittigd, dat de viering van het tweehonderdjarig bestaan van het Seminarium der Remonstranten in den loop dezer maand zou plaats hebben en dat ik eene uitnoodiging tot het bijwonen dier plegtigheid zou ontvangen, heb ik de eer gehad Z. HoogGel. te kennen te geven, dat het mij tot bijzonder genoegen zou zijn daarbij tegenwoordig te kunnen wezen.

Thans echter van den juisten dag onderrigt, waarop die viering moet plaats hebben en de opening der Staten Generaal op den 20sten dezer geschiedende, ben ik verpligt het Collegie van Professor en Curatoren van het Seminarium mijn leedwezen te betuigen, dat het mij niet mogelijk is de uitnoodiging, vervat in deszelfs brief van den 30sten der vorige maand, aan te nemen.

Vertrouwende dat het Collegie die reden van den aanvang der werkzaamheden van de Staten Generaal zal billijken, heb ik de eer hetzelve, met mijne wenschen voor den voortdurenden bloei der aan zijne zorg toevertrouwde belangrijke instelling, de verzekering aan te bieden van mijne bijzondere hoogachting.

(Get.) VAN DOORN.

's Gravenhage,
5 *October* 1834.

Niet minder vereerend was het antwoord van Zijne Excellentie den Minister van Staat, belast met de Generale Directie voor de Zaken der Hervormde en andere Eerediensten, behalve die der Roomsch-Katholijke, 't welk luidde als volgt:

's Gravenhage, den 7 October 1834.

Hoog Eerwaarde en Wel Edele Heeren!

Met veel genoegen vernam ik uit Uwe Missive van den 30[sten] *September ll., het besluit van de Groote Vergadering der Remonstrantsche Broederschap, om op den* 28[sten] *October aanstaande het tweehonderdjarig bestaan van haar Seminarium plegtig te vieren.*

Het doet mij echter leed, dat ambtspligten en betrekkingen mij verhinderen te beantwoorden aan Uwe vereerende uitnoodiging om die plegtige feestviering bij te wonen.

Mijne beste wenschen echter zullen U, Mijne Heeren! op dat feest vergezellen, daar ik hoogen prijs stel op Uwe Broederschap en hare vermaarde Kweekschool, zoo belangrijk voor de Protestantsche Kerk in Nederland.

Met ware hoogachting heb ik de eer te zijn,

Hoog Eerwaarde en Wel Edele Heeren!

UHEw. Zeer Dienstwillige Dienaar,

(Get.) v. PALLANDT v. KEPPEL.

Aan Heeren Professor en Curatoren van het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam.

Werden alzoo sommigen door gewigtige redenen verhinderd aan de hun gedane uitnoodiging te voldoen, zij-zelven betuigden deswege hun leedwezen, en de Broederschap vond in die betuiging eenige vergoeding voor het gemis hunner tegenwoordigheid. De ingekomen antwoorden gaven niettemin de hoop op de bijeenkomst eener aanzienlijke en luisterrijke schaar, welke verwachting op den feestdag-zelven geenszins werd te leur gesteld.

De plegtige dag brak aan. Het Kerkgebouw der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente, tot de jubelviering ingerigt, was in een feestzaal herschapen. Eenvoudig en keurig met bloemen, laurierkransen, festoenen en draperiën van nationale kleuren versierd, bragt het elk, die er binnen trad, terstond in eene feestelijke stemming. Aan de beide zijden der gaanderijen prijkten de fraaije afbeeldsels van ARMINIUS, EPISCOPIUS, UYTENBOGAART en VAN LIMBORCH; regt tegen over het spreekgestoelte dat van den onsterfelijken HUIG DE GROOT. Het orchest was op de benedenste gaanderij over den leerstoel geplaatst. Lang vóór den aanvang der plegtigheid vulde eene talrijke en uitgelezene schaar het ruime kerkgebouw. De zes oudste Studenten aan het Seminarium bekleedden het ambt van Ceremoniemeesters. Deze waren de Heeren W. VAN OORDE,

C. W. VAN DER POT, J. J. VAN VOLLENHOVEN, L. DE JONG, G. J. SALTZMAN BONGA en H. HEEMSKERK, welke laatste, door ongesteldheid verhinderd, door zijnen broeder den Heer J. HEEMSKERK, Student aan de Utrechtsche Hoogeschool, vervangen werd. De Hooge Genoodigden werden door hen in plegtstatigen optogt van de kerkekamer naar hunne zitplaatsen geleid. Onder dezen bevonden zich Zijne Excellentie de Heer Staatsraad Gouverneur van Noord-Holland, de Heer Griffier der Gedeputeerde Staten dier Provincie, en vele andere hoogaanzienlijke Mannen. Van de Professoren aan de Leidsche Hoogeschool waren aanwezig de Hooggeleerde Heeren J. C. BROERS, als Rector Magnificus, C. PRUYS VAN DER HOEVEN en J. VAN DER HOEVEN; van die der Utrechtsche Academie de Hoogleeraren H. J. ROYAARDS, Rector Magnificus, PH. W. VAN HEUSDE en J. L. C. SCHROEDER VAN DER KOLK. Door den Academischen Senaat te Groningen was de Hooggeleerde Heer J. F. VAN OORDT, J.WZ. afgevaardigd. De Curatoren der Leidsche en Utrechtsche Hoogescholen, de Heeren Baron COLLOT D'ESCURY VAN HEINENOORD en Jonkheer Mr. H. M. A. J. VAN ASCH VAN WIJCK, die de uitnoodiging reeds hadden aangenomen, werden onvoorziens door hunne werkzaamheden in de Tweede Kamer der Staten-Generaal verhinderd. Het Athenaeum van Deventer werd door de Professoren H. BEYERMAN en P. O. C. VORS-

SELMAN DE HEER vertegenwoordigd. Voorts werd de plegtigheid door meest alle de Hoogleeraren aan de Doorluchte Schole van Amsterdam, benevens den Heer Secretaris der Curatoren bijgewoond. Van het Seminarium der Doopsgezinden waren de Heer S. K. DE WAARD, als Curator, en de Professoren S. MULLER en W. CNOOP KOOPMANS, van het Koninklijk Luthersche Seminarium eindelijk de Heer H. H. KLIJN, als Curator, en de Hoogleeraren J. G. PLÜSCHKE en G. F. SARTORIUS tegenwoordig. Ook de Commissiën uit Heeren Studenten aan de verschillende Hoogescholen, Athenaea en Seminariën des Rijks bevonden zich in den statelijken trein. Deze Afgevaardigden der Instellingen van Hooger Onderwijs waren op de eerste rijen achter de hooge Staats-Regterlijke- en Stads-Autoriteiten geplaatst. Op dezen volgden de overige genoodigden, benevens de Leeraars der verschillende gezindheden, die in grooten getale waren opgekomen. In vier banken aan beide zijden van het ruim der kerk, zaten de Leeraars der Remonstrantsche Broederschap, allen in plegtgewaad, en de verdere afgevaardigden harer Kerken. In de bank ter linkerzijde van het spreekgestoelte bevonden zich de Leden der Commissie tot de zaken der Remonstrantsche Broederschap; die ter regterzijde was voor de Curatoren der Kweekschool bestemd. Ook der aanzienlijke Vrouwenschaar wa-

ren plaatsen van onderscheiding aangewezen, terwijl het overige ruim en de gaanderijen der kerk voor de feestvierende menigte uit alle rangen en standen, die den toegang tot deze plegtigheid verzocht en bekomen had, op eene gepaste wijze waren ingerigt.

Toen de Hooge Genoodigden hunne zitplaatsen hadden ingenomen, werden eindelijk de Heeren Curatoren van het Seminarium, N. SWART, F. VAN TEUTEM en J. ROEMER (de vierde Curator, de hoogbejaarde P. WEILAND, was afwezig), benevens den Hoogleeraar, door de Ceremoniemeesters plegtig opgeleid. Zoodra de Spreker de kerk binnentrad, hief het orchest aan met eene statige muzijkale inleiding, waarin door den verdienstelijken Componist de zangwijze van den CXXXIII[sten] Psalm, voor blaasinstrumenten in harmonie gezet, was ingevlochten, welke inleiding zich bij het einde aan het eerste koor van den voorzang der cantate aansloot. Dit waardig en treffend begin der plegtigheid maakte een zigtbaren indruk op alle de aanwezigen, en stemde de harten der jubelende schaar tot één gevoel, tot reine Christelijke broedermin. De uitvoering der cantate, waardoor de feestrede vervolgens ook werd afgewisseld en besloten, was voortreffelijk. Het orchest, met welks leiding de Heer G. H. BROEKHUIJZEN zich welwillend

had belast, die echter door ernstige ongesteldheid daarin was verhinderd geworden, werd thans door den voornamen Toonkunstenaar VAN BREE uitnemend bestuurd. De Koren waren krachtig en goed geoefend. De solo's, welke door Mej. JANSEN (soprano), Mej. LEEFLANG (alto), en de Heeren VAN KLAVEREN (tenor) en VIOTTA (basso) werden voorgedragen, verwierven algemeenen bijval. De muzijk, waarvan de Heer TEN CATE eene door hem eigenhandig geschrevene Partituur aan het Kerkgenootschap heeft vereerd, om in het archief der Kweekschool bewaard te worden, werd door alle bevoegde beoordeelaars hoogelijk geroemd. En het dichtstuk, door Nederlands geliefden Zanger vervaardigd, zal het sieraad van dit Gedenkschrift uitmaken.

Toen de slotzang geeindigd was, klom de Redenaar van het spreekgestoelte, en na het aanheffen van het bekende Volkslied, verlieten de Genoodigden in even plegtstatigen optogt de vergadering. De grootste stilte en volkomenste orde hadden bij de geheele plegtigheid geheerscht, en werden dan ook door al de aanwezigen als uit éénen mond geroemd.

Des namiddags vereenigden zich de aanzienlijke Gasten tot een plegtigen maaltijd in den Grooten Doelen. »Dit feestmaal" — gelijk het Dagblad der Hoofdstad meldde, welk berigt wij, met ge-

ringe afwijking en weglating, overnemen, — »mogt met regt een Maal der Liefde heeten. De »hooge Autoriteiten der Provincie en der Stad, »de Afgevaardigden der Hooge en Doorluchtige »Scholen, Seminariën, Commissiën van Studenten, »Afgevaardigden van onderscheidene Gemeenten en »verdere Genoodigden waren allen van éénen geest »doordrongen, den geest der liefde tot waarheid, »vrijheid en verdraagzaamheid. Al de ingestelde »toasten droegen daarvan, gelijk van de meest- »mogelijke hartelijkheid, het kenmerk, en de gulle »en broederlijke avond beantwoordde volkomen »aan den schoonen en doeltreffenden morgen."

Het ligt buiten ons bestek van de verdere feestelijke vereenigingen te gewagen, waarmede het jubel op de twee volgende dagen in meer bijzondere kringen werd gevierd. Alleen zij nog gemeld, dat de Kerkeraad der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente in de Stad, waar de Kweekschool der Broederschap twee eeuwen lang gevestigd was, ook de behoeftigen dier Gemeente, door de uitreiking van een buitengewonen onderstand in geld en levensmiddelen, in de vreugde van het feest liet deelen.

Het Athenaeum te Franeker, gelijk onze lezers welligt reeds hebben opgemerkt, werd bij de jubelviering niet vertegenwoordigd. Zoowel de Heeren

2

Curatoren, als de Hoogleeraars en Studenten hadden zich deswege bij beleefde brieven verontschuldigd. Maar de Hooggeleerde Heer J. W. DE CRANE betuigde daarover nog nader zijn leedwezen bij eene Missive, gedagteekend 23 October 1834, ten geleide van een fraai ingebonden exemplaar der zeldzame Oratie van BERTIUS *in obitum* J. ARMINII, in het Auditorium Theologicum te Leiden in 1609 gehouden, waarachter gevoegd waren het *Epitaphium* van PUPPIUS en het *Epicedium* van BAUDIUS met het portret van ARMINIUS, welk een en ander door Z. HoogGel. met eene keurige Latijnsche inscriptie aan de Boekerij der Kweekschool, ten blijke zijner deelneming in haar jubel, werd vereerd. Den hoogstbelangrijken brief, die dit geschenk vergezelde, en den eerwaardigen, toen zeven en zeventigjarigen Grijsaard, niet minder dan der Broederschap en harer Kweekschool tot eer verstrekt, zouden wij hier gaarne opnemen, zoo niet de inhoud voegzamer door anderen dan door den Schrijver van dit Gedenkboek kon worden medegedeeld.

Het plegtige jubel was waardig om door een gedenkpenning vereeuwigd te worden. Ook daarvoor had de Commissie ter regeling van het eeuwfeest in tijds gezorgd. Zij had aan den Hoogleeraar opgedragen, om met de Heeren JERONIMO DE VRIES, JACOB DE VOS WILLEMSZ. en Prof. M^r^. C. A. DEN TEX de

inscriptiën en zinnebeelden voor dien gedenkpenning te ontwerpen. Laatstgemelde Heeren hadden zich deze taak, op aanzoek der Commissie, gaarne laten welgevallen, en waren daaromtrent met eerstgenoemden in overleg getreden. De Heer DE VOS was weldra met eene schets gereed, die door de keurige teekenpen van den Heer J. A. KRUSEMAN JZ. uitgewerkt, en naar welke vervolgens de gedenkpenning door den Heer VAN DER KELLEN vervaardigd werd. Men ziet dien op het titelblad afgebeeld, en wij laten daarvan eene korte beschrijving volgen.

Op de voorzijde ziet men het Seminarium, voorgesteld onder het beeld eener Vrouw, staande voor haren zetel in antieke kleeding. Met de eene hand wijst zij op een opengeslagen Bijbel, welke naast haar op een tafel is gesteld; waarbij het volgend omschrift in Grieksche letters is uitgedrukt, ontleend uit het Evangelie van Joannes, Hoofdstuk V. vs. 39.

ΕΡΕΥΝΑΤΕ ΤΑΣ ΓΡΑΦΑΣ
dat is: *onderzoekt de Schriften.*

Met de andere hand reikt zij den palmtak des vredes toe, waarbij men aan den kant deze woorden uit den Brief van Paulus aan de Ephesiërs, Hoofdstuk IV. vs. 15, leest:

ΑΛΗΘΕΥΟΝΤΕΣ ΕΝ ΑΓΑΠΗ
dat is: *de waarheid betrachtende in liefde.*

Achter de vrouw is aan de regterzijde het borstbeeld geplaatst van EPISCOPIUS, den eersten Hoogleeraar aan het Seminarium; aan de linkerzijde dat van den beroemden WETSTEIN, die tijdens het honderdjarig bestaan het Hoogleeraarambt in de Wijsbegeerte, Letterkunde en Kerkelijke Geschiedenis aan de Kweekschool bekleedde.

Het kleed op de tafel vertoont het zegel der Kerk van Amsterdam, waar de Kweekschool gevestigd is.

Op de keerzijde leest men binnen een lauwerkrans dit Latijnsch opschrift:

SEMINARII
REMONSTRANTIUM
SAECULARIA ALTERA
D. XXVIII Oct.
CIↃIↃCCCXXXIV.
Amstelodami
celebrata.
Dat is:
Het Tweede Eeuwfeest
van het
Remonstrantsche Seminarium,
gevierd
te Amsterdam, den 28 Oct.
MDCCCXXXIV.

De Hoogleeraar had de eer, uit naam der Broederschap, aan Zijne Majesteit den Koning den gouden gedenkpenning, en aan Hare Keizerlijke

en Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Prinses van Oranje voor Haren doorluchtigen Gemaal, die zelf wegens eene gevaarlijke ongesteldheid de verlangde gehoorgeving destijds niet kon verleenen, alsmede aan Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Frederik der Nederlanden de zilveren medaille aan te bieden, die met de meeste welwillendheid en de vereerendste belangstelling door deze Vorstelijke personen werd ontvangen.

Wij achten hiermede het eerste gedeelte onzer taak voltooid, en eindigen alzoo dit beknopt verslag eener feestviering, die de aangenaamste herinneringen achterliet, en waarvan in het *Rapport der Gedeputeerde Staten van Holland aan de Provinciale Staten, in hunne gewone bijeenkomst van* 1835, door de Dagbladen medegedeeld, in de streelendste bewoordingen werd gewaagd.

FEESTREDE

DOOR

ABM. DES AMORIE VAN DER HOEVEN,

EN

CANTATE

DOOR

H. TOLLENS, Cz.

VOORZANG.

KOOR.

Een dankbaar hart, een blijden geest,
Bragt ieder onzer meê ter feest
In 't heilig huis des Heeren.
Nu klink' die dank, die vreugde schall'
Tot Hem, den bouwheer van 't heelål,
Die zetelt boven zon en sferen.
En Gij, die in de harten ziet,
Oneindige! Onbegonnen!
o Neig, van boven sfeer en zonnen,
Het heilig oor naar 't rijzend lied:
Versmaad ons offer niet.

TERZETTO.

A.

Wij vragen niet, van wrok aan 't gisten,
Om lauwren voor 't getogen staal.

B.

Wij vieren, na verjaarde twisten,
Geen feestdag onzer zegepraal.

C.

Wij juichen — dat betaamt den Christen —
Om 't smoren van het vuur der twisten;
Wij danken 't, God! U duizendmaal.

TE ZAMEN.

Zijn liefde zette perk en paal
Aan 't liefdeloos en wrokkend gisten:
Dat danken wij Hem duizendmaal.

RECITATIEF.

Weest welkom gij allen! viert feest met ons mede,
Vereerders van kennis, van waarheid en licht,

Belijders van Jezus en mannen van vrede,
Waar gij in Gods tempel de altaren u sticht!
We ontsluiten u de armen, de harten, de deuren:
Viert feest met ons mede, gij vrienden van God,
Gij broedren, die wars van verkettren en scheuren,
De liefde waardeert als het heiligst gebod!

COUPLETTEN.

1.

Wij loven met een vol gemoed
U, bron van alle licht en goed,
Die de aarde dekt met gunstbewijzen;
U, liefde, die 't heelal regeert,
Die 't kwade-zelf ten goede keert
En d'ochtend uit den nacht doet rijzen!
Wij danken, bron van liefde en licht!
U 't feest van 't U gewijd gesticht.

EENIGE STEMMEN.

Wij danken, bron van liefde en licht!
U 't feest van 't U gewijd gesticht.

2.

Maar driewerf luider schalt ons lied,
Als de aanblik langs de reijen ziet,
Die juublend tot ons binnenkwamen;
Die - waar hun wierook stijg' omhoog,
Wat tempel hen vergaren moog' -
Als Christnen zich met ons verzamen,
En, wat de storm uiteen verdreef,
Getuigen, dat de liefde bleef.

EENIGE STEMMEN.

Wat storm ons van elkander dreef,
Wij tuigen, dat de liefde bleef.

KOOR.

En daarom U ons feest gewijd,
Almagtige, die Liefde zijt!

EDELE EN AANZIENLIJKE TOEHOORDERS
VAN ALLERLEI RANG EN STAAT!

ACHTBARE FEESTGENOOTEN EN BROEDERS!

Benijdenswaardig is het voorregt, aangenaam en ligt de taak des Redenaars, die, in eene feestelijke zamenkomst het spreekgestoelte beklimmende, zich mag verzekerd houden, dat de gemoederen van alle aanwezigen reeds tot dezelfde onvermengde dankbare blijdschap zijn gestemd, en één gevoel, ééne gewaarwording alle harten bezielt. Dat voorregt — ik wil het niet ontveinzen — achtte ik mij te dezer gelegenheid niet beschoren; zoo uitlokkend en gemakkelijk kwam mij de taak niet voor, waarvan ik mij in dezen stond moest kwijten. Als ik mij de schare voor den geest bragt, tot deze plegtige feestviering zaamgevloeid, ontrustte mij soms de twijfel, of niet de feestelijke stemming van sommigen gestoord zou worden door de heimelijke zorg, dat, bij het aanroeren van teedere snaren, ligt een wanklank

hunne ooren treffen zou. Heb ik mij daarin niet vergist, Geëerde Hoorders! — het vertrouwen streelt en bemoedigt mij, dat U die zorg, zoovelen Gij ze hebt gedeeld, reeds van het hart is genomen. Het waren toonen des vredes en der liefde, die bij den aanvang dezer plegtigheid U tegenklonken; Gij zult op dit feest geene andere hooren. Neen! geen ongegronde vrees, geene miskenning van den aard en het doel onzer feestviering verhindere iemand uwer van goeder harte daarin te deelen. Toen, vijftien jaar geleden, twee eeuwen verloopen waren sedert de heillooze scheuring der Hervormde Kerk in Nederland, die aan de Broederschap der Remonstranten het aanwezen gaf, rees bij geen harer Leden het denkbeeld op, om die gebeurtenis openlijk en plegtstatig te gedenken, of het tweede eeuwfeest te vieren van het bestaan eens Kerkgenootschaps, dat geen afzonderlijk bestaan ooit gewenscht, maar veeleer ijverig gepoogd had de jammerlijke breuke te heelen. Doch, gelijk de Opperste Liefde, die het Heelal regeert, menigwerf uit het kwade het goede doet ontspruiten, zoo werd ook door die betreurenswaardige afscheiding de grond gelegd tot eene geleerde Instelling, die hare plaats onder de vermaarde Inrigtingen voor Hooger Onderwijs, waarop ons Vader-

land zich verheft, waardiglijk heeft bekleed en gehandhaafd, en aan wier hoofd van tijd *tot* tijd Mannen prijkten, wier namen het beschaafd Europa met eerbied en bewondering spelt. 't Is deze Instelling, die heden haar ander eeuwgetijde viert, en de Remonstrantsche Broederschap meende aan de nagedachtenis van die sieraden harer Kweekschool deze hulde der erkentelijkheid verschuldigd te zijn. Zij had misschien dien tol harer dankbaarheid minder openlijk en plegtig kunnen betalen, en deze feestviering binnen haren eigen kring beperken; maar zij vreesde daardoor het verwijt van bekrompenheid te zullen verdienen, als waande zij in het rijk der letteren dezelfde scheidsmuren opgerigt, die tot droefheid van alle weldenkenden de Christelijke Kerk verdeelen. Zij wilde niet, dat zij voor het nageslacht zou moeten blozen, of beschaamd en verlegen staan, als het haar rekenschap afvroeg van die geheime en verholen feestviering, en zij te vergeefs eenig antwoord of billijke verschooning zocht in de gesteldheid der tijden, of in den geest van het verlichtste deel der natie, dien *zij* althans tot geen prijs zou willen schijnen te miskennen. Onder het verlicht en vaderlijk bestuur van den besten der Vorsten, brak voor onze Stichting, vroeger ter naauwernood geduld, thans door Koninklijke

gunst gedekt, en veilig in de schaduw van Vader WILLEM's troon, haar tweede jubel aan; en hare Hoofden en Bezorgers mogten de streelende overtuiging koesteren, dat zij, zonder kwetsing van iemands Godsdienstige begrippen, alle voorstanders en beoefenaars van grondige geleerdheid tot de statelijke viering van dit haar tweede eeuwfeest konden noodigen. Hadden wij ons daarin bedrogen gezien, wij zouden onze dwaling, niet onze handelwijze hebben betreurd. Maar neen! wij vergisten ons niet; getuige deze aanzienlijke schaar van edele en waardige Mannen, uit alle oorden des Rijks herwaarts zamengevloeid! Ik heet U welkom, hartelijk welkom, in naam der Broederschap, die de eer uwer tegenwoordigheid weet op prijs te stellen, en in dankbaar aandenken zal bewaren. En met vrijmoedigheid vragen en verwachten wij uw toegenegen gehoor, daar wij, met terzijdestelling van alle Godsdienstige geschillen, en zonder ijdelen roem of zelfverheffing, de stoffe onzer erkentelijkheid aan den Alregeerder zullen vermelden, den Vader des lichts en der liefde, Wien onze eerste, onze vurigste dank behoort, en Die met welgevallen uit Zijnen hoogen hemel op ons nederzie!

Een beknopt overzigt van de geschiedenis onzer feestvierende Instelling, ziedaar wat men billijk in de eerste plaats van mij verwacht, wien de eervolle taak werd opgedragen, om bij deze gelegenheid het woord te voeren. Niet minder gepast en belangrijk scheen het mij, daaraan eene, ware het dan ook onvolkomene en vlugtige schets toe te voegen van den invloed, dien deze Stichting niet alleen op ons eigen Kerkgenootschap, maar ook daar buiten, in wijder kring, heeft uitgeoefend. Terwijl het mij, na dit terugzigt op het verledene, zoo natuurlijk als aanlokkelijk voorkwam, een blik op het toekomende te werpen, en, onder het levendig besef der menschelijke feilbaarheid en kortzigtigheid, nogtans op waarschijnlijke gronden de toekomst te berekenen, welke deze kweekschool, bij het ingaan van haren derden eeuwkring, tegentreedt. De *lotgevallen*, de *vruchten*, de *uitzigten* dezer Instelling, ziedaar alzoo den drieledigen inhoud mijner feestrede, waarvoor ik uwe belangstellende aandacht bescheiden en vertrouwend inroep.

Toen aan de Remonstranten, bij het allengs bekoelen der driften, hier en daar meerdere vrijheid werd vergund tot het houden van geregelde Godsdienstoefeningen, zagen zij welhaast de noodzakelijkheid in, om eene Kweekschool op te rigten ter vorming van jeugdige Evangeliedienaars, opdat er toen en later geen gebrek aan waardige en geschikte voorgangers bij de gevestigde Gemeenten mogt ontstaan. Er verliep nogtans een geruime tijd, eer dit plan tot rijpheid kwam. Nog had men alle hoop op hereeniging van gescheidene geloofsgenooten niet opgegeven; en elke stap, waarbij de vervulling dier hoop als meer verwijderd kon beschouwd worden, werd niet dan schoorvoetende gedaan. Daarenboven: de Man, die, naar het algemeen gevoelen der Broederschap, aan het hoofd dier Kweekschool moest geplaatst worden, was de beroemde EPISCOPIUS, die vroeger den leerstoel der Godgeleerdheid aan 's Lands Hoogeschool te Leiden had bekleed, en aan wiens grondige geleerdheid en ongemeene schranderheid soms zijne bitterste vijandenzelve de hulde hunner bewondering niet konden wei-

geren. Doch tegen die keuze verhief zich ééne stem; slechts ééne, het is waar, maar eene veelvermogende; de stem der aanzienlijke Kerk van Rotterdam. Niet, dat zij van de overige Broederschap in haar gevoelen omtrent 's Mans uitstekende geschiktheid voor dien post verschilde; het was integendeel het levendig besef zijner buitengewone en door langdurige ondervinding beproefde verdiensten, dat haar drong, zooveel en zoo lang zij kon, een plan te verhinderen, 'twelk niet, dan te haren koste, kon worden ten uitvoer gelegd. Episcopius, uit zijne langdurige ballingschap in het Vaderland teruggekeerd, had zich namelijk met der woon naar Rotterdam begeven, en was aldaar in den echt getreden met eene door Godsvrucht en verstand uitmuntende Vrouw; en, ofschoon hij van tijd tot tijd ook andere Gemeenten met zijne gaven stichtte, bij name die van Amsterdam, waar hij zelfs het nieuw gestichte Kerkgebouw, hetzelfde, waarin wij thans vergaderd zijn, op den 8sten van Herfstmaand des jaars 1630 met eene plegtige rede openlijk inwijdde; Rotterdam nogtans genoot meest en vooral de vruchten zijner openlijke werkzaamheid, en kon moeijelijk in het vertrek eens Mans bewilligen, wiens Evangeliedienst aldaar op zoo hoogen prijs werd gesteld, dat men zijn

verlies bijkans als den volslagen ondergang der Gemeente beschouwde. Zoo dikwerf inmiddels het plan ter oprigting eener Kweekschool op nieuw ter sprake kwam, stond het vast, dat zij te Amsterdam zou gevestigd worden. Dáár mogt men zich thans, meer dan elders, veiligheid en rust beloven, vermits de voornaamste Leden der Regering niet onduidelijk hunne gehechtheid lieten blijken aan de zaak der Remonstranten, wier Godsdienstige vergaderingen door hunne Echtgenooten en naaste betrekkingen geregeld werden bijgewoond. Doch, hetgeen hier bovenal in aanmerking kwam, dáár was onlangs de Doorluchtige School opgerigt, en had men VOSSIUS en BARLAEUS, beiden om hunne Remonstrantsgezinde gevoelens van hunne waardigheid aan Leidens Hoogeschool ontzet, tot Hoogleeraars in de Geschiedenis en Wijsbegeerte aangesteld. Zulk eene gunstige gelegenheid tot onderwijzing onzer Kweekelingen in de voorbereidende Wetenschappen deed zich gewis nergens elders op. De Opzieners der Rotterdamsche Kerk, het gewigt dezer redenen erkennende, zagen zich ten laatste genoodzaakt het bijzonder belang harer Gemeente aan het algemeen belang der Broederschap op te offeren; en na lang gerekte onderhandelingen vertrok EPISCOPIUS eindelijk naar Amsterdam, waar

hij op den 28sten October des jaars 1634 zijne lessen in de Godgeleerdheid aanving. Hij gaf die eerst in zijne woning, ter voorkoming van opspraak en ergernis, later in één der vertrekken van dit Kerkgebouw. En ofschoon daartegen bij de Regering van Amsterdam meermalen klagten werden ingediend, met verzoek om verbod van dit onderwijs, werd het nogtans van die zijde ongestoord voortgezet. Dan, weinige jaren slechts was EPISCOPIUS in dezen post met voorbeeldigen ijver werkzaam geweest, toen hij door eene doodelijke kwaal werd aangetast, die na herhaalde aanvallen hem eindelijk ten grave sleepte. Vele beroemde Geleerden in en buiten ons Vaderland, vooral de éénige HUIG DE GROOT, die zich toen aan het Hof van Frankrijk ophield, deelden in den diepen rouw der Broederschap over het verlies eens Mans, die haar voornaamste steun en sieraad was. 's Daags vóór dat zijn stoffelijk overschot, in de Westerkerk alhier, ter aarde werd besteld, trad UIJTENBOGAART het sterfhuis binnen, in zijnen zeven en tachtigjarigen ouderdom uit 's Hage herwaarts gereisd, om zijnen boezemvriend en lotgenoot in ballingschap de laatste eer te helpen bewijzen. Hij naderde de doodkist, en zijne hand op het hoofd van het lijk leggende, sprak de eerwaardige Grijsaard met zigtbare ontroering: *o Hoofd! wat is er een wijsheid*

in U verborgen geweest! Van de gegrondheid dier lofspraak kunnen nog de nagelaten Schriften van EPISCOPIUS getuigen, waaronder bovenal zijne *Lessen over de Godgeleerdheid* uitmunten, ten dienste zijner leerlingen opgesteld, maar, helaas! door zijn ontijdig afsterven onvoltooid gebleven.

Ruim een jaar vóór zijnen dood waren de toenmalige Bestuurders der Remonstrantsche Broederschap reeds met elkander in overleg getreden, om aan EPISCOPIUS, wegens den kwijnenden staat zijner gezondheid, een buitengewoon Hoogleeraar toe te voegen. Dit plan was echter niet tot stand gekomen, en de belangen der Kweekschool eischten thans zooveel te dringender eene geheele en onverwijlde voorziening in den openstaanden post. Zoo ras mogelijk werd eene algemeene vergadering der Broederschap belegd, die door UIJTENBOGAART met een plegtig gebed en gepaste aanspraak werd geopend. Op voordragt van Bestuurders werd CURCELLAEUS tot opvolger van EPISCOPIUS benoemd; doch daar men uit den mond des laatsten meermalen de betuiging had gehoord, dat het vak der Godgeleerdheid van te wijden omvang was, om dit onderwijs aan éénen Leeraar op te dragen, vond men goed nevens CURCELLAEUS nog drie Hoogleeraars aan te stellen, NIELLIUS namelijk, PRAEVOSTIUS

en HUTTENUS, onder voorwaarde, dat de beide eersten hun Leeraarambt bij de Amsterdamsche gemeente zouden blijven waarnemen, en de laatste, vroeger Hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal te Sedan, thans Evangeliedienaar te Noordwijk, hun ook in die betrekking als Ambtgenoot zou worden toegevoegd. Niet lang echter mogt onze Kweekschool zich in het bezit van vier Hoogleeraars in de Godgeleerdheid verheugen. HUTTENUS, als Predikant naar Nijmegen beroepen, gaf aan deze zijne geboorteplaats de voorkeur boven Amsterdam; NIELLIUS en PRAEVOSTIUS werden door gebreken des ouderdoms genoodzaakt hun ontslag te vragen, en het onderwijs ging wederom alleen op CURCELLAEUS over.

STEPHANUS CURCELLAEUS, of gelijk zijn geboortenaam eigenlijk luidde, ETIENNE DE COURCELLES, had vele jaren het ambt van Evangeliedienaar bij de Hervormden in Frankrijk met hoogen lof bekleed; maar met de innigste overtuiging de gevoelens der Remonstranten aanklevende, vond de gemoedelijke man zich verpligt zijne bediening neder te leggen, en nam, ontbloot van tijdelijke middelen, zonder eenig uitzigt op bestaan, de wijk naar Holland, waar hij tot lid der Broederschap werd aangenomen. De luister der pas gevestigde School werd in geen geringe mate door de aanstelling en de

werkzaamheid van CURCELLAEUS verhoogd, wiens veelomvattende geleerdheid en grondige ervaring in bijkans alle vakken van menschelijke wetenschap zijn naam zoo beroemd, zijn aanzien zoo groot en zijnen invloed zoo veelvermogend maakten, dat zelfs zij, die hem heimelijk een kwaad harte toedroegen, in het openbaar zich beroemden zijne vrienden te zijn. Maar gering was ook dit getal van openlijke of bedekte vijanden, in vergelijking van het veel grooter aantal zijner opregte en welmeenende vrienden. Door zijne zachtzinnigheid, gematigdheid en blanke opregtheid moest hij wel aller harten tot zich trekken. Ook de Regering van Amsterdam liet het hem aan blijken harer hoogschatting van zijne groote verdiensten niet ontbreken; ja, gaf hem daarvan eenmaal een schitterend bewijs, toen zij hem, ten jare 1653, geheel onverwacht en ongezocht, met het burgerregt dezer stad begiftigde, eene eere, die vóór dien tijd schaars aan vreemdelingen werd bewezen, en voor CURCELLAEUS te hooger waarde had, daar zij hem, bij de telkens vernieuwde en gedurig dringender aanzoeken ter wering dezer Kweekschool, onder de bescherming plaatste van het Stedelijk Regtsgebied.

CURCELLAEUS had meer dan vijftien jaren het Hoog-

leeraarambt aan deze School bekleed, en eene reeks van voortreffelijke jeugdige Evangeliedienaars gevormd, zoodat de meeste Leeraars-plaatsen der Broederschap door zijne leerlingen vervuld waren, toen hij, in zijnen meer dan zeventigjarigen ouderdom, bij het afnemen zijner gezondheid en krachten, naar rust begon te haken en zijn ontslag verzocht. Niet spoedig werd aan dit verzoek voldaan, en CURCELLAEUS overleefde slechts twee maanden de benoeming van zijn opvolger, ARNOLDUS POELENBURG, die, behalve door andere geleerde schriften, zich ook door eene waardige lijkrede op zijn beroemden voorganger heeft bekend gemaakt.

Het vertrek van POELENBURG was het tweede offer, dat de Kerk van Rotterdam binnen weinige jaren aan de Kweekschool brengen moest. Niet vreemd was het derhalve, dat zij, bij den kort daarop gevolgden dood diens Hoogleeraars, toen over de vervulling van dien post op nieuw gehandeld werd, op de verplaatsing van het Seminarium naar hare stad ernstig aandrong; welk verlangen te billijker geoordeeld werd, daar een groot deel der Kweekelingen doorgaans door hare gemeente werd opgeleverd, voor wier ouders de vestiging der Kweekschool te Rotterdam eene aanmerkelijke besparing van kosten zou te weeg brengen. Doch dit verzoek

werd door de Afgevaardigden der Kerk van Amsterdam met zoo veel bondigheid en klem van redenen bestreden, dat de laatste in het bezit der Kweekschool werd gehandhaafd, onder de uitdrukkelijke verklaring nogtans, dat het Seminarium niet volstrekt noch voor altijd aan deze stad verbonden was.

Tot opvolger van ARNOLDUS POELENBURG werd de welsprekende Amsterdamsche Leeraar ISAÄCUS PONTANUS verkozen, die echter in het volgend jaar voor dezen post bedankte, en in wiens plaats de vermaarde PHILIPPUS VAN LIMBORCH tot Hoogleeraar werd aangesteld. Met hem begint een nieuw tijdperk der geschiedenis onzer Stichting, gewis het bloeijendste en luisterrijkste, dat zij heeft aan te wijzen. Waardig kweekeling van CURCELLAEUS, had de jeugdige VAN LIMBORCH zich naar Utrechts Hoogeschool begeven, om onder den beroemden VOETIUS zijne letteroefeningen te voltooijen, en had alzoo reeds vroeg getoond, dat men in hem een Godgeleerde mogt verwachten, die, vrij van allen sectengeest, de waarheid zocht en de waarheid boven alles beminde. Gedurende het lange tijdvak van vier en veertig jaren, waarin hij als Hoogleeraar aan deze Kweekschool werkzaam was, heeft hij aan die verwachting, naar het oordeel van alle bevoegde regters, op de uitstekendste wijze beantwoord.

En ter zijde van dien voortreffelijken Man stond de wijdberoemde CLERICUS, voor wien eenige jaren na LIMBORCHS aanstelling een nieuwe leerstoel aan deze School werd opgerigt. Geboortig van Genève, waar hij, na loffelijk volbragte studiën, tot de predikdienst bevorderd werd, had eigen nadenken, gepaard aan de lezing der schriften van EPISCOPIUS, GROTIUS en CURCELLAEUS, hem tot de gevoelens der Remonstranten overgehaald. Hij besloot zijn Kerkgenootschap en daarbij zijnen geboortegrond te verlaten, en nam Holland, den zetel van Godsdienstige en burgerlijke vrijheid, als zijn ander vaderland aan. Na Parijs en Londen bezocht te hebben, reisde hij herwaarts; en de jeugdige Geleerde, naauwelijks zeven en twintig jaren oud, maar door de vereerendste getuigschriften van beroemde mannen aanbevolen, werd tot Hoogleeraar in de Wijsbegeerte aan dit Seminarium benoemd, terwijl hem tevens het onderwijs in de Hebreeuwsche en Grieksche talen en in de uiterlijke Welsprekendheid werd opgedragen. Na LIMBORCHS dood werd daaraan nog het onderwijs in de Kerkelijke Geschiedenis toegevoegd; en hoe hij zich van dit alles gekweten heeft, daarvan kan het verbazend aantal zijner schriften getuigen, die de proeven zijner bedrevenheid in al de genoemde vakken en de bewijzen eener

werkzaamheid opleveren, die bijkans aan het ongeloofelijke grenst.

De vier en zeventigjarige Grijsaard, wiens krachten door aanhoudenden arbeid waren uitgeput, en die de gebreken des ouderdoms begon te ontwaren, verkreeg zijn eervol ontslag, met behoud zijner volle jaarwedde, en ontving in JOANNES JACOBUS WETSTENIUS een opvolger, die in belezenheid en smaak bij CLERICUS wel achterstond, doch daarentegen hem in grondige geleerdheid overtrof. Te Bazel wegens onregtzinnigheid aangeklaagd en van zijn leeraarambt ontzet, was WETSTEIN naar Amsterdam gereisd om zijne bloedverwanten te bezoeken. Hier knoopte hij alras vriendschappelijke betrekking aan met sommige voorname en geleerde mannen onzer Broederschap, die hem aan onze Kweekschool wenschten te verbinden. WETSTEIN betoonde zich hiertoe niet ongenegen; en de Broederschap, na behoorlijk onderzoek zijner zaak van de ongegrondheid der tegen hem ingebragte beschuldigingen volkomen overtuigd, gaf mede hare toestemming, onder voorwaarde nogtans, dat hij vooraf van de hem toegedichte wanbegrippen zich openlijk zou zuiveren. Hij vertrok te dien einde naar Bazel, en verliet zijne geboortestad niet weder, dan na op de schitterendste wijze in zijne

eer hersteld te zijn. Doch middelerwijl was *hier* een nieuwe en hevige storm tegen hem opgestoken, die, zoo hij niet van zijnen kant eene inschikkelijkheid had betoond, welke zich na die glansrijke voldoening naauwelijks liet verwachten, het licht zijner geleerdheid van onze Kweekschool zou verdreven hebben. Na langdurige en netelige onderhandelingen werd haar eindelijk het bezit des grooten Mans vergund. Aan WETSTEIN werden harde voorwaarden opgelegd, waaraan hij zich onderwierp, wel met weerzin en diep gevoel van het hem aangedane ongelijk, maar nogtans onderwierp. Deze School zag hem zijne luistervolle wetenschappelijke loopbaan ten einde toe betreden. Zijne vaderstad misgunde haar thans wel zijn bezit, en zocht den Man, wien de beroemdste buitenlandsche Academiën en Maatschappijen als om strijd tot haar medelid verkozen, door vereerende aanbiedingen tot zich te lokken; doch te vergeefs. Hij bleef zijne gaven en vermogens aan de belangen onzer Stichting wijden, tot over de eerste helft der vorige eeuw, toen haar die parel aan de kroon hares roems ontviel.

Bij de opmerking, dat haar eerste eeuwgetijde kort na de moeijelijke en onaangename onderhandelingen over WETSTEIN inviel, kan het ons niet bevreemden,

dat dit heugelijk tijdstip met geenerlei plegtigheid, van welken aard ook, werd gevierd. Ons is althans, bij de zorgvuldigste nasporing, nergens eenig blijk van zulk eene feestelijke herinnering voorgekomen. Inmiddels was de leerstoel der Godgeleerdheid in de eerste helft der vorige eeuw achtervolgens bekleed door ADRIANUS VAN GATTENBURCH, die met loffelijken ijver het voetspoor zijns grooten voorgangers, PHILIPPUS VAN LIMBORCH, betrad; door JOANNES DRIEBERGE, die zich reeds op zijne standplaats te Rotterdam als oordeelkundig Schriftverklaarder en voortreffelijk Kanselredenaar had bekend gemaakt; en JACOBUS KRIGHOUT, die de uitvaart van WETSTEIN met eene Latijnsche redevoering vierde, en zijne nagedachtenis tegen de aanranding eens onverzoenlijken vijands met waardigheid verdedigde.

WETSTEINS opvolger op den leerstoel der Wijsbegeerte, Letterkunde en Kerkelijke Geschiedenis, was ABRAHAM ARENT VAN DER MEERSCH, die echter eenige jaren later, toen JACOBUS KRIGHOUT uit hoofde van ligchaamszwakheid zijn eervol ontslag verkreeg, tot het onderwijs der Godgeleerdheid overging, met behoud van dat der Kerkelijke Geschiedenis. Deze voortreffelijke Man, die aan scherpzinnigheid van oordeel en wakkerheid van geest ongemeene bedrevenheid in verschillende Wetenschap-

pen paarde; waarvan hij reeds in jeugdigen leeftijd de schoonste proeve had gegeven in zijne belangrijke aanteekeningen op EUSEBIUS; bekleedde een tijd lang den dubbelen Hoogleeraarspost aan deze School, totdat, op aanbeveling van RHUNKENIUS en VALCKENAER, de onsterfelijke WYTTENBACH geroepen werd, om den leerstoel der Wijsbegeerte en Letterkunde te versieren. Ik acht het voegzamer, Mijne Hoorders! geheel te zwijgen, dan weinig te zeggen van een Man, wiens bloote naamsvermelding mij reeds eene gansche lofrede schijnt. Er zijn ouden van dagen onder U, bij welke de indruk zijner redevoering *over de vereeniging der Wijsbegeerte en Fraaije Letteren*, waarmede hij zijnen post aan deze Kweekschool aanvaardde, nog niet is uitgewischt. En niet gering is het aantal mijner hoorders, die in de school van WYTTENBACH gevormd, mijne zwakke schets niet behoeven, om zich het beeld des grooten Mans voor den geest te brengen. Ik-zelf genoot het geluk mij in de laatste jaren zijns levens onder zijne leerlingen aan Leidens Hoogeschool te mogen tellen. Het was de schaduw van WYTTENBACH, maar altijd een grootsche schaduw. En nog herdenk ik met opgetogene bewondering, hoe hij den zin van CICERO's wijsgeerige schriften met eenvoudige en toch zoo grondige geleerdheid

ontvouwde. Ruim acht jaren was hij het sieraad onzer Instelling geweest, toen de Doorluchtige School dezer stad hem een ruimeren werkkring opende, dien de Broederschap hem te minder mogt benijden, daar zij de verdere opleiding onzer Kweekelingen tot de kennis der Letteren en Wijsbegeerte zoo aan hem, als kort daarna ook aan den beroemden VAN SWINDEN, door de Bezorgers onzer School zag opgedragen. Sedert bezat zij slechts éénmaal weder een eigen Hoogleeraar in de voorbereidende Wetenschappen. Het was de geleerde en scherpzinnige PAULUS VAN HEMERT, dien zij in deze betrekking zag optreden, maar om die, na zesjarige loffelijk volbragte dienst, toen nieuwe echtvereeniging en volslagen afkeer van staatkundige woeling hem tot verandering van woonplaats noopten, reeds weder te verlaten. Als voorstander en handhaver der Critische Wijsbegeerte in ons Vaderland heeft hij zijnen naam vereeuwigd. Van de onweerstaanbare kracht zijner welsprekendheid gaf hij in vele letterkundige vereenigingen de schitterendste proeven; en velen uwer kunnen nog getuigen, hoe onder de voordragt zijner redevoering *over het Verhevene*, in diepe stilte als die des grafs aangehoord, hun soms een ijskoude rilling door merg en beenderen voer. Éénmaal slechts, digt aan den avond

zijns levens, zag ik hem; en deze ontmoeting, die tusschen ons den band van wederkeerige achting en vriendschap knoopte, en waarin ik den schranderen Wijsgeer als ootmoedig en hartelijk belijder des Evangeliums leerde kennen, zal mij eeuwig onvergetelijk zijn.

Gelijktijdig met VAN HEMERT, werd mijn leermeester en voorganger KONIJNENBURG tot Hoogleeraar aan deze Kweekschool benoemd, ter vervanging van den hoogbejaarden VAN DER MEERSCH. Hij aanvaardde deze waardigheid met eene lofrede op EPISCOPIUS, die hem-zelven niet minder dan het voorwerp zijner hulde vereerde. Van zijne onvermoeide werkzaamheid en veelzijdige kennis in onderscheidene vakken, zijn de met goud en zilver bekroonde proeven in zoo vele Gedenkschriften onzer Vaderlandsche Maatschappijen voorhanden. Van zijne innemende heuschheid en ongemeene dienstvaardigheid kunnen zijne leerlingen en vrienden getuigen. Gedurende zeven en dertig jaren was hij aan het hoofd dezer Instelling geplaatst. Maar — welke jaren! Ik behoef U den tuimelgeest der natiën, de opgewondenheid der driften, de verhitting der gemoederen, de losscheuring van alle banden, den invloed eener heillooze, maar onder den schoonen naam van verlichting hoog opgevijzelde nieuwigheidzucht niet te herinneren,

waardoor menigwerf alles scheen aangestoken, of verpest, of omgeworpen en verzwolgen te zullen worden! Zoo naderden de dagen, waarin wij onze halzen kromden onder het juk eens vreemden dwingelands, en Nederland van de lijst der volkeren werd uitgewischt. Deze School, van hare inkomsten beroofd, werd met geheele vernietiging, ja, de Broederschap-zelve met volslagen ondergang bedreigd. Maar het uur der redding sloeg. Wij juichten in ons herboren volksbestaan. Een andere eerste WILLEM verscheen, en werd, als zijn doorluchtige voorzaat, de handhaver van ware verlichting, Godsdienstige verdraagzaamheid en vrijheid van geweten. Orde, rust en welvaart herleefden. Langzaam beurde ook onze Kweekschool het hoofd op uit de vernedering; en, ging haar eerste jubel onopgemerkt voorbij, thans mogen wij haar tweede eeuwfeest met statig lofgejuich en blijden dank aan Gods zegenende goedheid vieren!

Het getal onzer leerlingen, steeds geëvenredigd aan de behoeften der Broederschap, is in den afgeloopen tijdkring zelden grooter, veelal geringer geweest, dan deze Instelling thans bezit. Ledig, het is waar, staat de leerstoel der Letteren en Wijsbegeerte. Maar aan wie kon ook dit onderwijs beter worden toevertrouwd,

dan aan U, Voortreffelijke Mannen! Sieraden der Doorluchtige School van Amsterdam! wier vereerende vriendschap mij het regt geeft U als mijne Ambtgenooten te begroeten. Als ik de schaar der Evangeliedienaars overzie, bij de verschillende Gemeenten onzer Broederschap geplaatst, meen ik in veler oog den wensch te lezen, dat ik bij deze plegtige gelegenheid de tolk mogt zijn van het onverflaauwd gevoel hunner dure verpligting aan den grijzen WILLMET, wiens tegenwoordigheid onze feestvreugde verhoogt, en niet minder aan den grooten discipel en waardigen opvolger van WYTTENBACH, wiens naam, nog niet van mijne tong gevloeid, reeds op uw' aller lippen zweeft. En wat onze tegenwoordige Kweekelingen voor hunne Leermeesters aan Amstels beroemde School gevoelen, zou ik, die het zoo menigwerf uit hunnen mond met wellust hoorde, ook gaarne thans in hunnen naam betuigen, zoo ik niet het goed vertrouwen had, dat hunne gezette bijwoning en vlijtige beoefening der hooggewaardeerde lessen dit krachtiger en overtuigender dan mijne koude toespraak zegt. Wat eindelijk het onderwijs der Godgeleerdheid betreft: als ik mijne gaven en vermogens bij die mijner groote voorgangers met schaamte vergelijk, strekt het mij tot opbeuring en bemoediging,

dat de vorming onzer Jongelingen tot het heerlijk en gewigtig Leeraarambt niet uitsluitend van mijne werkzaamheid afhangt, maar dat zij, boven mijne zorg en leiding, ook de lessen der beide waardige Mannen genieten, die, geplaatst aan het hoofd der Doopsgezinde Kweekschool, met de onze te allen tijde naauw verbonden, mij als Ambtsbroeders ter zijde staan. Ja, ook in den hooggeschatten ROOIJENS, die den leerstoel der Godgeleerdheid aan de Doorluchtige School versiert, zie ik mij zulk een Ambtgenoot geschonken. Dat is de zegen der tijden, welke wij beleven, Mijne Hoorders! En wie aan de vereeniging der jammerlijk verdeelde Christenheid mogt wanhopen, hij trede de Godgeleerde Scholen dezer wereldstad binnen, en vinde er de leergierige schaar van aanstaande Evangeliedienaars bij de verschillende Kerkgenootschappen in ons Vaderland broederlijk verzameld, en — hope op het heil des Heeren! O! bij die gedachte wordt mijn hart geroerd! En wie uwer zou zich niet gestemd gevoelen tot den blijden en dankbaren lofzang, die hier mijnen zwakken toon vervange.

TUSSCHENZANG.

AFWISSELENDE STEMMEN.

1.

Als burgerkrijg en veete woeden,
Verscheurd is bloed- en broederband.

2.

Min vreeslijk zijn volkaan en vloeden:
Rampzalig volk! rampzalig land!

3.

Maar als Godstempelzuilen schokken
En 't vuur verstrooid ligt op 't altaar...?

4.

Ja, driewerf banger 't heilloos wrokken
Van priester- tegen priesterschaar.

1.

Onze oudren kenden al die plagen,
Dat bang krakeel van kerk en staat.

2.

Voor ons heeft blijder uur geslagen:
Wij kennen kerk- noch burgerhaat.

3.

Geen beulen meer, die vierschaar spannen;
Geen houtmijt, geen schavotten meer!

4.

De Tweedragt-slechts is uitgebannen:
Aan God — den hoogen God zij de eer!

TE ZAMEN.

Aan God — alleen aan God zij de eer!

1.

Maar als de storm is afgedreven,
En 't zonlicht weêr de velden tooit...?

2.

Dan ademt alles vreugd en leven,
Dan lacht natuur zoo blij als ooit.

3.

En schoon er takken nederhangen,
Die scheurden van 't gesplinterd hout...?

4.

Het veld heeft zaden opgevangen,
Geworpen van het schuddend woud.

1 *en* 2.

En 't vruchtbaar zaad is opgekomen;
De spruiten dekten de aard' met groen;
De twijgen wiesen aan tot boomen:
Het bosch verkreeg een nieuw plantsoen.

3 *en* 4.

Dát is de kweekhof, dát de stichting,
Waarvoor het plegtig feestuur slaat;
De tempel, waarin 't outer staat
Voor godsdienst, waarheid en verlichting:
Dat, broedren! is de vrucht van 't zaad.

TE ZAMEN.

Dát is het zinbeeld onzer stichting!
Zoo wrocht Gods liefde goed uit kwaad.

RECITATIEF.

Met eerbied zag Euroop dien kweekhof bloeijen;
Hij werd de plaatse waard, die hij besloeg;
Mogt soms een vlaag nog door zijn toppen loeijen,
De vruchten rijpten, die hij droeg.

Ja, scheurde de aarde en schoot de bliksem vlammen,
't Plantsoen bleef wortlen in het onweêr en d'orkaan,
En gaf een cijns van ongekromde stammen,
Die als pilaren in Godstempelkoren staan.

ARIA.

Nu reikt het langgescheiden loover
Al meer en meer tot een;
De takken buigen weêrzijds over
En over kloven heen.
Vermengd en door elkaâr geweven,
Zal 't oude bosch en 't nieuw plantsoen
Ons kroost de dubble schaduw geven
Van 't zaamgewassen groen.

KOOR.

Hij koom', hij koom', de blijde stond,
Waarop wij hopend staren,
Dat allen zich op d'eigen grond
Om 't eigenst outer scharen,
En zie in gunst de Hemelheer
Op 't Hem geheiligd schouwspel neêr!

Wij schetsten de lotgevallen onzer feestvierende Instelling in den voleindigden dubbelen eeuwkring, en mogen daarmede verre het grootste gedeelte onzer taak als afgewerkt beschouwen. De vruchten, welke zij heeft opgeleverd, en de uitzigten, die haar geopend zijn: ziedaar, wat wij ons verder ter behandeling hadden voorgesteld. Wij kunnen en moeten ons echter hierin zooveel te meer der kortheid bevlijtigen, daar noch de aard onzer zamenkomst geleerde onderzoekingen gedoogt, noch de pligt der bescheidenheid mij toelaat uwe toegevende aandacht te misbruiken.

Als ik, bij het licht der geschiedenis, den invloed beschouwe, dien deze Kweekschool niet slechts op ons eigen Kerkgenootschap, maar ook daar buiten, in wijder kring heeft uitgeoefend, dan stellen zich vooral drie heilrijke vruchten voor mijnen geest: *de verspreiding eener Bijbelsche Godsdienstleer; de bevordering eener verbeterde predikwijze; de voortplanting van Godsdienstige verdraagzaamheid.*

Het zal voorzeker door geen onpartijdigen beoordeelaar der Kerkelijke Geschiedenis ontkend worden, dat zoowel de geleerde als eenvoudige en algemeen bevattelijke voordragt der waarheden van de Godsdienst; want beiden worden thans door mij bedoeld; dat de Godgeleerdheid en de Godsdienstleer, naauwelijks door de Hervormers van het schoolsche stof gezuiverd, straks weder met wijsgeerige spitsvindigheden en ijdele twistvragen beladen en ontreinigd werden. De oorzaak dezer nieuwe verbastering was in de afwijking van de zuivere bron, waaruit LUTHER en zijne doorluchtige Medestanders geput hadden, in de verwaarloozing eener gezonde Schriftverklaring, gelegen. Dit verlaten voetspoor der Hervormers werd, naar het eenparig getuigenis van alle groote Godgeleerden onzer dagen, met het gelukkigst gevolg betreden door de Leeraars onzer School, die in de zeventiende eeuw met mond en pen haren roem verbreidden. Het licht, door onzen HUIG DE GROOT voor de uitlegkunde des Bijbels ontstoken, door velen zijner tijdgenooten voor dwaallicht aangezien, maar na twee eeuwen nog zoo helder schijnende, wees hun den weg ter verklaring der heilige oorkonden. De beoefening der gewijde oordeelkunde of Critiek des Nieuwen Verbonds, in het Vaderland van ERASMUS bijkans

geheel verwaarloosd en als heiligschennis aangemerkt, werd door CURCELLAEUS met loffelijken ijver hervat, door CLERICUS en WETSTEIN roemrijk voortgezet. Op zulke grondslagen werd de leerstellige Godgeleerdheid gebouwd, waarvan de eerste onvoltooide proeven, door EPISCOPIUS en CURCELLAEUS gegeven, weldra door het volledig zamenstel van LIMBORCH werden opgevolgd. Men vond daarin de waarheden des geloofs eenvoudig en geleidelijk ontwikkeld, zonder inmengselen van schoolsche begrippen of dorre twistvragen, en bovenal in hare practische strekking ontvouwd, volgens de krachtig aangedrongen grondstelling, welke sommige Godgeleerden in Duitschland voor eene ontdekking der nieuwste tijden hebben opgedischt: dat het Christendom eene zedelijke Godsdienst is.

Welken regtstreekschen en onmiddellijken invloed het onderwijs en de schriften dezer Mannen op de Godgeleerden in ons Vaderland hebben uitgeoefend, valt moeijelijk te bepalen; tenzij men aan de Doopsgezinden mogt denken, wier letteroefenende Jongelingschap, vóór de vestiging hunner eigene Kweekschool, veelal aan de onze werd gevormd. Maar op de Godgeleerden in Frankrijk, Zwitserland, Duitschland en Engeland was die invloed zoo onmiskenbaar als uitge-

strekt. De voornaamste sieraden der Engelsche Kerk, om slechts van dezen met een woord te gewagen, erkenden openlijk EPISCOPIUS als hunnen leermeester. Zijne lessen over de Godgeleerdheid werden op de Universiteiten van Oxford en Cambridge behandeld en verklaard; en zijne schriften in het algemeen met zooveel graagte ontvangen en op zoo hoogen prijs gesteld, dat het tweede deel zijner Latijnsche Werken met eene opdragt aan de Geestelijkheid der Engelsche Kerk en hare beide vermaarde Hoogescholen zou zijn in 't licht verschenen, zoo niet de oorlog met ons Gemeenebest dit had verhinderd. Ja, zelfs bij de Roomsche Geestelijkheid vond zijn Godgeleerd zamenstel hier en daar zoo grooten bijval, dat de beroemde Benedictijner MABILLON niet schroomde het aan de Geestelijken zijner Kerk tot vlijtig onderzoek openlijk aan te bevelen.

De Leeraars onzer Broederschap, door de leiding en de lessen dezer Mannen gevormd, maakten zich op hunne beurt verdienstelijk door de uitgave van Godsdienstige en zedekundige geschriften in de taal en naar de behoeften des volks, waarin de geest hunner leermeesters was afgedrukt. Bovenal bevorderden zij de voortplanting eener Bijbelsche Godsdienstleer door hunnen openlijken kanselarbeid. En wien kan het be-

vreemden, dat de vrucht van opgeklaarde Bijbelstudie en diep gevoeden afkeer van schoolsche Godgeleerdheid zich ook in een verbeterden prediktrant openbaarde? Wie daarvan proeven en voorbeelden mogt verlangen, ik zou ze in menigte kunnen bijbrengen. Maar het moge volstaan, U op het drietal wakkere zonen van den beroemden Geschiedschrijver GERARD BRANDT te wijzen, wier Leerredenen, bij derzelver uitgave door de Latijnsche Muze van FRANCIUS en BROEKHUIZEN verheerlijkt, door VOLLENHOVE en MOONEN met uitbundigen lof vereerd, zelfs nog in onzen tijd de goedkeuring en bewondering van bevoegde regters mogen wegdragen. En toen had het licht van SAURINS welsprekendheid den Nederlandschen kansel nog niet bestraald! En er moest nog eene eeuw verloopen, eer BONNET ons zijn glansrijk voetspoor wees. En nogmaals moest een reeks van jaren voorbijgaan, eer VAN DER ROEST en KIST en de éénige VAN DER PALM den roem hunner voorgangers geheel verduisterden. Want, meent niet, Geëerde Hoorders! — ofschoon ik ook uit den laatsten tijd sieraden van den Remonstrantschen kansel zou kunnen vermelden, wier namen deze zelfde leerstoel mij zou herinneren, zoo kinderlijke liefde ze niet diep in mijn harte had gegrift; — meent niet, dat wij zoo partijdig of

verblind zouden zijn, om den wederkeerigen invloed der Hervormde Kerk op de onze te miskennen, of schromen zouden de openlijke verklaring af te leggen, dat hare groote Godgeleerden ons menigmaal tot hoogvereerde leidslieden en voorgangers op den weg der Bijbelsche waarheid, zuivere Schriftverklaring, en waardige Evangelie-prediking hebben gestrekt! — Ik weet niet, welke vruchten ónze LIMBORCH van zijn verblijf te Utrecht en de lessen van den vermaàrden VOETIUS heeft geplukt; maar dit weet ik, dat er onder ons zijn, die aan de groote Mannen, welke thans de leerstoelen der Godgeleerdheid aan onze Vaderlandsche Hoogescholen bekleeden, verpligtingen hebben, tegen goud noch schatten op te wegen. En zoo het voegzaam ware van mij-zelven te spreken, ik zou U zeggen, wat ik aan de onvergetelijke weldoeners en gidsen mijner jeugd, aan BORGER en VAN VOORST verschuldigd ben; en mijn oog zou onder deze aanzienlijke schaar mijne nog levende leermeesters aan Leidens Akademie zoeken, om hun in dezen plegtigen stond openlijk te herhalen, dat mijn hart van dankbaarheid voor hen zal kloppen, zoolang ik adem haal. Doch wie uwer, mijne oudere of jongere Medebroeders! wie uwer zou niet gaarne erkennen, aan het voorbeeld en de schriften der Hervormde Godge-

leerden oneindig veel verpligt te zijn? Wie uwer telt onder hen geene vrienden, wier broederlijk verkeer aan zijn verstand en hart het zoetst en rijkst genot verschaft? Want de tijden zijn geweken, Toehoorders! — en God zij geloofd, dat zij geweken zijn! — waarin de Leeraars van de verschillende afdeelingen der Protestantsche Kerk, als in slagorde geschaard, elkander de hand der vriendschap niet konden reiken, zonder zich bloot te stellen aan verdenking, dat zij met den vijand heulden! De onderlinge verdraagzaamheid en broederlijke liefde heeft meer en meer veld gewonnen. En wij meenen goeden grond te hebben voor ons vertrouwen, dat de leer, die uit onze Kweekschool is uitgegaan, ook ter verbreiding dier gevoelens heeft medegewerkt, en wij daarin eene *derde* heilrijke vrucht onzer feestvierende Instelling mogen aanschouwen.

Het was het grondbeginsel van EPISCOPIUS, waarop zijne lessen over de Godgeleerdheid gebouwd zijn, dat alle Christenen, die de Heilige Schrift als het één̈ig rigtsnoer van geloof en wandel eerbiedigen en volgen, tot dezelfde gemeenschap toegelaten en door den naauwsten band behooren vereenigd te worden. Niets achtte hij strijdiger met den geest des Christendoms, dan de partijschap en verdeeldheid onder de belijders van denzelfden Heer en

Heiland, die verklaard had: *Eén is uw Meester, en gij zijt allen broeders!* en wiens Apostel in edele verontwaardiging ontgloeide, als sommigen zeiden: ik houde het met PAULUS; sommigen, ik met APOLLOS; sommigen, ik met CEPHAS; sommigen, ik met CHRISTUS. De geschilpunten, die de Christenen van elkander verwijderd hielden, betroffen zijns inziens menschelijke voorstellingen of duistere leerstukken, die niet noodzakelijk waren ter zaligheid. Hij wenschte, dat men over het wezen des Christendoms eenstemmig denkende, elkander in alle min gewigtige geschillen verdragen, en de eenigheid des geestes behouden mogt door den band des vredes. Dat doel hield hij in zijne Godgeleerde lessen bestendig op het oog; die grondstelling maakte er de ziel en het wezen van uit; waarom ook zijne leerwijze door een beroemd Godgeleerde van lateren tijd niet ten onregte *de vredebevorderende leertrant* werd genoemd. Die leer der onderlinge verdraagzaamheid was en bleef de grondslag onzer Broederschap, haar éénig onderscheidend kenmerk, geenszins gelegen in eenig bepaald begrip over vroeger betwiste vraagstukken, waaromtrent elk volkomene vrijheid van denken en gelooven behield. En hoe men ook moge oordeelen over den weg, dien onze Godgeleerden ter bereiking van dit

doel hebben ingeslagen, de geschiedenis en de tegenwoordige staat der Christelijke Kerk leeren ontegenzeggelijk, dat het doel-zelf door de Protestanten van alle landen met elken dag algemeener wordt gehuldigd. Men leert het inzien, dat verschil van gevoelens bestaanbaar moet zijn met het Christendom, juist omdat het Christendom verdraagzaamheid predikt; niet zulk eene verdraagzaamheid, die niets haat, omdat zij niets lief heeft, die het goede slechts ten halve prijst en het kwade slechts ten halve laakt, en allengs in koude onverschilligheid ontaardt; maar die echte edele verdraagzaamheid, die bij de waarheid ook den vrede bemint, en wier aard is uitgedrukt in de gulden les des beroemden Kerkvaders: *Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde!* Die band der eendragt strengelt meer en meer de harten der vrije Christenen zamen; de klove, tusschen hen ontstaan, verliest allengs haren vorigen omvang en diepte; en de heilige spreuk, geschreven op den penning, die de gedachtenis van dit feest zal overbrengen tot de late nakomelingschap, wordt de leus hunner vereeniging: ONDERZOEKT DE SCHRIFTEN — DE WAARHEID IN LIEFDE BETRACHTENDE!

Ik zie mij aan het slot mijner rede gekomen. En hier, Geëerde Hoorders! bevind ik mij in een zonderlingen en volstrekt ongewonen toestand. Geen Redenaar, die, bij eene plegtigheid als deze het woord voerende, zijne taak niet besluit met feestelijk ontboezemde wenschen voor den bestendigen bloei der jubelende Instelling, en de vurig opgezonden bede, dat het volgend eeuwgetijde nog blijder en luisterrijker door het nageslacht worde gevierd! Mij blijft, aan het slot mijner rede, slechts de wensch overig, dat geen derde jubeldag voor deze Kweekschool aanlichte! Ontstaan ten gevolge eener heillooze scheuring, is hare instandhouding aan de voortduring dier verdeeldheid verbonden, welke noch met onze wenschen noch met onze verwachtingen strookt. Neen, Mijne Hoorders! wij vieren het tweede eeuwfeest onzer Stichting, dankbaar aan de Voorzienigheid, die in kommerlijke tijden voor haar waakte, die haar zulke schoone vruchten deed dragen, die zooveel goeds en groots door haar gewrocht heeft; — maar ik zou den naam mijner Vaderen schandvlekken, en hunne schimmen zouden tegen mij opstaan, zoo de wensch naar het derde eeuwgetijde mijne lippen bezoedelde! Doch —

moge al het Christelijk gevoel de bede wraken, dat deze Stichting het nieuwe tijdperk, 'twelk zij thans intreedt, ook voleindigd zie; moet nogtans het koele verstand dit niet mogelijk, ja zelfs waarschijnlijk achten? Toehoorders! De toekomst is voor ons in nevelen gehuld. Wat achter dien digten sluijer verborgen is, kunnen wij slechts gissen. En de menschelijke gissingen zijn als de menschelijke meeningen doorgaans wijd van elkander verschillende. Wat mij betreft, — ik laat mij het denkbeeld niet ontrukken, dat de toestand der Christelijke Kerk, in ons Vaderland zoowel als in de overige deelen van Europa, in de eerste helft der twintigste eeuw veel schooner en heerlijker dan hare tegenwoordige gesteldheid wezen zal. Ik zal dan rusten in het stof, mijn naam en werk ligt reeds vergeten zijn; maar zoo men mijner mogt gedenken, ik heb geen zorg, dat de uitkomst mijne woorden zal logenstraffen. Reeds kleurt het morgenrood van een nieuwen beteren tijd de kimmen. Het verhoogd Godsdienstig gevoel, het opgewekt wetenschappelijk leven zal gewis niet zonder zegen blijven. Jaren van stilstand kunnen nog komen, van teruggang zelfs; maar geen menschelijke magt zal de verloopene dagen doen wederkeeren, noch de Christelijke Kerk terugvoeren tot het standpunt, waarop zij vóór twee

eeuwen was geplaatst. Zelfs uit den hervatten strijd zal de waarheid slechts te spoediger in zegepraal te voorschijn treden. En de dag zal komen, waarop de Evangelische Christenheid, rondom het Woord van God geschaard, en door dat Woord verbonden en verbroederd, geen anderen naam dan dien van Christus dragen zal.

Bevestig Gij die hope, God des lichts en der liefde! Tot U stijgt onze lof en dank op dit jubelfeest onzer Stichting. Van de weldadige vruchten, welke zij heeft voortgebragt, komt U, U alleen de eere toe. Van het verkeerde en gebrekkige, dat haar bezoedeld heeft, rust op ons de schuld en de schande. Wisch die genadig uit naar Uwe oneindige barmhartigheid! Laat het nimmer sluimerend oog Uwer Voorzienigheid haar bewaken, zoolang Uw wijze raad haar voortdurend bestaan zal gehengen, opdat zij eene kweekschool zij en blijve van Christelijke wijsheid en Christelijke liefde! Bevorder de eendragt der Christenheid, den vrede der Kerke! En verhaast, verhaast, bidden wij U, den zaligen tijd, dien wij met opgeheven hoofde verbeiden, waarin de aarde vol zal zijn van Uwe kennisse, gelijk de wateren het bed der zee bedekken, en geheel het menschelijk geslacht, rondom het kruis van Uwen Zoon geschaard, ÉÉNE KUDDE ONDER ÉÉNEN HERDER zal wezen!

SLOTZANG.

DUO.

A.

Een blijde toekomst blinkt ons tegen,
Een schoone morgen kleurt het zwerk.

B.

Die toekomst blinkt van 's hemels zegen,
Die ochtend straalt op Christus kerk.

A.

Gods tempel wordt een vredetempel:
Het twistvuur ligt er koud en doof.

B.

Geen afgeweerden van den drempel,
Dan 't ongeloof en 't bijgeloof!

A.

De breede kring verbreedt zich verder,
De toevloed wast, het tal groeit aan:

B.

Dat zijn uw schapen, éénig herder,
  Die ééne kudde voor wilt gaan!

A.

En waar, gij langverstrooide scharen,
  Hereent ge u om den Godsgezant?

B.

Dat oord van aller zamengaren
  Is 't Godvereerend Nederland!

KOOR.

Zoo zult ge op nieuw dan 't voorbeeld geven,
  Gij, stipjen op de wereldkaart,
  Maar zegenrijkste plek op de aard!
Gij, volk, uit dras en wier geheven,
  Door eendragt en door trouw vermaard;
Schoon staten van hun grondvest dreven,
  Als ringmuur om uw Vorst geschaard!
Zoo zult ge op nieuw een voorbeeld geven,
  Den eerbied aller volken waard.

RECITATIEF.

Dank, dank zij God, die ons dat voorregt heeft beschoren!
Dank, dank den Vorst, die ons regeert,
Die al zijn volk, in ieders tempelkoren,
Verdraagzaamheid en Godsvrucht leert.
Rijs, dag der dagen! voor onze oogen!
Toon de aarde 't schouwspel, hemelschoon:
Geheel een volk voor één altaar gebogen,
Zoo als geschaard om éénen troon.

TERZETTO.

A.

Vloeit, Neêrlands Christnen! vloeit te zamen!
Stroomt, Christnen van al de aard! tot één!

B.

Vergeten alle leus en namen!
De naam van Christen blijv' alleen.

C.

Voor allen, wie dien eernaam dragen,
Dezelfde templen, de eigen leer!

A.

De stichting, die haar feest zag dagen,
Herzie dien feestdag nimmermeer!

B.

Dan stijgen luider jubelklanken
Tot U, o bron van liefde en licht!

C.

Dan zullen de englen met ons danken:
Het Godsrijk is op de aard gesticht!

KOOR.

Dat is de toekomst, die wij hopen,
De morgen, die de kimmen kleurt.
Sluit, heerlijk schouwspel! sluit u open,
En, laatste neevlen! scheurt.
Hoor, God van goedheid! hoor de bede,
Die tot uw zetel streeft:
Geen derde jubel volg' dit tweede:
Het zij voor 't laatst beleefd!

AANTEEKENINGEN

OP DE

FEESTREDE.

AANTEEKENINGEN.

Bladz. 34. *Toen aan de Remonstranten — meerdere vrijheid werd vergund — zagen zij welhaast de noodzakelijkheid in, om eene Kweekschool op te rigten.*

Uit de geschreven *Handelingen der Remonstrantsche Societeit* is mij gebleken, dat men reeds in 1627 op de stichting eener Kweekschool voor Remonstrantsche Leeraars is bedacht geweest, en vervolgens bij verschillende Kerken geldelijke bijdragen tot dat einde heeft verzameld. In de vergadering van Bestuurderen der voornoemde Societeit, gehouden te Rotterdam op den 19den April 1630 en volgende dagen, werd Antonius Zylius tot alumnus aangenomen, die zich naar Leiden zou begeven, om aldaar volgens het voorschrift en den raad van gemelde Directeuren te studeren. Ten aanzien van Petrus Tombergen, dien de gemeente van Gouda op hare kosten tot de predikdienst bij de Broederschap wilde doen opleiden, werd zwarigheid gemaakt, dewijl *de jongman in syne kintsche jaeren de rudimenta van de Latynsche spraecke geleert hebbende, de studia niet hadde vervolgt maar hadde laeten steeken*, en men besloten had niemand tot alumnus aan te nemen, dan die *alreede cursum studiorum trivialium hadde volbragt*. In dezelfde

vergadering werd Sybrandus Salsonius, Contraremonstrantsch Student (die verklaarde *præparatorie geëxamineert te syn by* Festo, Polyandro, Thysio *en* Colonio, *en dat op 't aenhouden* Boogermanni), door Bestuurderen ondervraagd, en hield hij voor dezen eene proefpredikatie over II Cor. V, 19. Doch zijne preek zoowel als zijne antwoorden gaven zoo weinig genoegen, dat hij, naar het oordeel der Broeders, zijne Godgeleerde studiën van den grond af zou moeten hervatten. Salsonius, die bij herhaling verklaarde, *dat hij door pure en loutere conscientie wiert beweegt, om de Contraremonstranten te verlaten,* (ofschoon men hem voorhield, dat bij dezen *alle voordeelen van de wereld waeren*), *en hem by ons te voegen, die nog onder 't cruice sugteden, by dewelken de middelen bekrompen en benout waeren,* liet zich door dit alles niet afschrikken. Hij stelde voor, om zich te oefenen in het opstellen van leerredenen, *die hy dan den Broederen zou overgeven om te verbeeteren. Maer is hem hier tegens geseyt, dat hy kennisse en wetenschap in 't stuk van religie van doen hadde, waermede hy voor allen wercke moeste voorsien syn, waeromme hy ook gestadigen arbeyt moeste doen, vergeselschapt met heylige gebeeden, om de Schrifture te ondersoecken. Tot welken eynde hem ook wiert vertoont, wat een hoogwigtig en voortreffelyk ampt, wat een waerdige bedieninge dat het is, in den naeme van den grooten God en des Heeren Jesu Christi tot het volck te spreeken, ende mitsdien, met wat eene eerbiedinge, ommesigtigheyt en naerstigheid sulx moet geschieden. Men verstont uyt hem, dat hy hemselven hadde voorgestelt, dat hy by ymant van de geleersten onder de Broederschap soude worden gevoegt, om hemselven onder syn opsigt te oeffenen: maer hem wiert daerop geseyt, dat de gelegentheyt van onse saeken hetselve niet toelaet,*

als die vereyst, dat de dienaren nu hier nu daer moeten wesen, nadat de staet van de gemeenten dat is vereyschende.

Eenige dagen later hebben zich ter zelfde vergadering aangemeld Wernerus Vorstius en Joannes Henrici Ouwens, die beiden hunne studiën in de voorbereidende Wetenschappen hadden volbragt, en thans den post van huisonderwijzer bekleedden, maar hun vurig verlangen betuigden, om zich verder op de studie der Godgeleerdheid toe te leggen en tot de predikdienst bij de Broederschap te worden opgeleid, *al waart schoon alsoo,* gelijk de eerste verklaarde, *dat de Remonstranten met nieuwe verdruckinge wierden beswaart.* In 1632 hebben beiden het Leeraarsambt aanvaard, de eerste te Dokkum, (waar hij weldra gedrongen werd zijne zoo even medegedeelde verklaring met de daad te bevestigen; men zie YPEY en DERMOUT, *Geschied. der Nederl. Herv. Kerk.* D. II. bl. 332 en aant. 382); de tweede te Gorinchem. Antonius Zijlius, van wien wij in het begin dezer aanteekening gewag maakten, is eerst in 1640 tot Proponent bevorderd, en twee jaren later tot Predikant te Alkmaar aangesteld.

Bladz. 34. *Nog had men alle hoop op hereeniging van gescheidene geloofsgenooten niet opgegeven.*

In dezelfde authentieke *Handelingen der Remonstrantsche Societeit* vindt men onder *'t verhandelde der Remonstrantsche Predicanten, vergadert binnen Rotterdam den* 16en, 17en *en* 18en *Aprilis* 1630, welke bijeenkomst de hierboven vermelde vergadering van de Bestuurders der Broederschap vooraf ging, het volgende aangeteekend: „Alsoo men verstaet, dat nu en „dan gesprooken wort, oock by de groote in de regieringe „synde, van accommodatie ofte vereeniginge deser Societeyt „met de bedienaers van de publyke Kercke, ende dienvol-

„gende d'een of d'ander, insonderheyt den Directeuren, t'eeniger „tyt hiervan iet mogte voorkoomen: is dit stuck de gemeene „broederschap voorgedragen, om yders genegentheyt hierinne „te verneemen, ende meteen te overleggen hoe men verstaet, „dat, ingevalle als vooren, hierinne best en stigtelykst soude „dienen geprocedeert; en hebben de broeders, na rype overwe-„ginge van saeken, eendragtelyk verklaert, dat se na den „vrede der Kercke ten hoogsten wenschen, ende God bidden „dien vreede te moogen sien en genieten, tot syne eere en „de stigtinge der gemeenten in de Godsaligheyt. Dienvol-„gende is verstaen, dat men, daerop gesommeert synde, „'tselve niet en sal afslaen, maer gaerne en met blydschap „aenneemen, op den voet van onderlinge verdraegsaemheyt, „van aenbegin, ende seedert doorgaans van deser syde gepre-„senteert; ende niettemin blyvende by de regte fondamenten „van de reformatie, mitsgaders by de belydenisse ofte ver-„klaringe des geloofs der remonstranten-gesinden, ter noot „uitgegeven, nadat haere leere by 't Synodus Nationael van „Dordregt, tegen Godts woort was gecondemneert." De hier genoemde *Belydenisse ofte verklaringe van 't gevoelen der Leeraren, die in de Geunieerde Nederlanden Remonstranten worden genaamd, over de voornaamste Articulen der Christelyke Religie,* oorspronkelijk in het Latijn door Episcopius opgesteld, vervolgens door Uijtenbogaart in het Nederduitsch vertaald, en door al de Remonstrantsche Predikanten, ook door De Groot en Hogerbeets, gelezen en goedgekeurd, zag de eerste maal het licht in 1621. (De Latijnsche uitgave volgde een jaar later. Dat deze den Nederduitschen druk voorafging, wordt verkeerdelijk berigt in het aangeh. werk van YPEY en DERMOUT, D. II. aant. 397). De eerste druk ten getale van

acht en twintig honderd exemplaren was binnen vier weken uitverkocht. Zij is sedert verscheidene malen herdrukt, het laatst te Leiden in 1782. Het doel, waarmede deze Belijdenis werd opgesteld en uitgegeven, is duidelijk aangewezen in de Voorrede, die daaraan onafscheidelijk moet verbonden blijven, alsmede in de *Wetten der Remonstrantsche Broederschap*, die ten aanzien van dit punt de volgende verklaring behelzen: „Aangezien de leer der waarheid, die naar de Godzaligheid „is, zoo als de almagtige God dezelve heeft ingegeven in de „H. Schriftuur, bijzonder des Nieuwen Testaments, vervat de „laatste en volkomene openbaring van Zijnen wil, gedaan „door Jezus Christus Zijnen Zoon, moet dezelve ook altijd „vastgehouden worden, en men onveranderd daarbij blijven; „en daarom blijft de Broederschap der Remonstranten, door „des Heeren genade, vast en onbewegelijk geresolveerd, om „zich aan de H. Schriftuur onveranderlijk te houden, en „dienvolgens aan de Christelijke gemeenten niets voor te „dragen, te leeren of te prediken, dan hetgeen derzelve „Heilige Schriftuur, volgens hare beste wetenschap, geheel „en al gelijkvormig is, naardien dezelve H. Schriftuur is en „blijft de eenige regel van alles, wat een mensch weten, „gelooven, hopen en doen moet, om zalig te worden. Ook „blijft de Broederschap eendragtig bij hetgeen dezelve in „den jare 1620 en 1621 in de Latijnsche en Nederduitsche „talen in openbaren druk heeft uitgegeven en verklaard on„der den titel: *Confessio* of *Belijdenis* enz. Als de Broederschap „verklaart, dat zij bij deze Belijdenis blijft, zoo is hare meening „niet, dat zij dezelve houdt, of gehouden wil hebben, voor „eenen regel des geloofs (eersten of tweeden, gelijk men „spreekt), want zij kent geenen regel des geloofs buiten de

„H. Schriftuur, bijzonder des Nieuwen Testaments, gelijk „boven gezegd is. Zij wil ook niemand aan deze *Belijdenis* „of *Verklaring* preciselijk verbinden, als aan een rigtsnoer, „waarvan men geen haar breedte zou mogen wijken; maar „zij heeft, met die verklaring van haar gevoelen, geen ander „oogmerk gehad, dan de Goddelijke waarheid meer aan den „dag te brengen, den vrede der Kerke te bevorderen, en te „gelijk van zich te weren verscheidene blamen en valsche „beschuldigingen, waarmede hare partijen haar hebben zoe- „ken te bezwaren."

Men vergeve ons deze, zoo wij meenen, niet ongepaste noch onnoodige uitweiding. Wij keeren nog eene wijl tot het in den tekst gestelde terug. Aan diezelfde hoop op hereeniging, en den schroom om iets te doen, dat de scheuring grooter en duurzamer kon maken, is het voorts toe te schrijven, dat, tegen alle verwachting der Hervormde Kerkelijken, de Staten-overzetting des Bijbels bij de Remonstrantsche Broederschap algemeen werd aangenomen en ingevoerd, niettegenstaande deze en gene van hare voorgangers, met name Episcopius, bij al den lof, met regt aan die vertaling toegezwaaid, hier en daar in de kantteekeningen vooral, de sporen van partijgeest en stelselzucht aanwees. (EPISCOPIUS *Instit. Theol.* Lib. IV. Sect. I. Cap. 21). Om dezelfde reden zou voorzeker ook in later tijd de nieuwe Psalmberijming, op last der Staten vervaardigd, bij alle Remonstrantsche Gemeenten zijn ingevoerd, zoo niet de meesten, het eindeloos dralen moede, de kreupele berijming van Datheen reeds met die van het Kunstgenootschap onder de zinspreuk: *Laus Deo, Salus Populo* verwisseld hadden.

Bladz. 36. VOSSIUS en BARLAEUS.

Men leze hetgeen omtrent deze wijdberoemde Mannen door mijne hooggeschatte Ambtgenooten, de Hoogleeraren VAN LENNEP en ROOIJENS, is aangeteekend. *Illustris Amstelodamensium Athenaei Memorabilia, prodita deinceps oratione Jacobi Philippi d'Orville in Centesimum Athenaei natalem, et Davidis Jacobi van Lennep in altera Athenaei Saecularia, accedente item Lennepii in utramque orationem annotatione.* Amst. 1832. p. 86—92. *Godsdienstige Rede, gehouden bij het tweede Eeuwfeest der Doorluchtige School van Amsterdam, door G. J. Rooijens,* opgenomen in het *Gedenkboek der plechtige viering van het Tweehonderdjarig bestaan der Doorluchtige School te Amsterdam, te samengesteld door Mr. J. van Lennep.* Amst. 1832. bl. 231 en verv. Voorts vergelijke men de aldaar aangehaalde Schrijvers.

In een beknopt *Verhael van het Seminarium der Remonstranten,* door Prof. VAN LIMBORCH eigenhandig geschreven, lees ik het volgende: „*Ondertusschen toonden eenige van de* „*Magistraet van Amsterdam bij zommige Remonstranten hunne* „*genegentheit om Episcopius t'Amsterdam te hebben, dewijle* „*zij te gemoet zagen dat hunne Illûstre Schole, in welke in* „*den beginne weinige studenten quamen, door de studenten van* „*Episcopius wat meerder toevloeijing zoude krijgen.*"

Bladz. 36. *Na langgerekte onderhandelingen vertrok Episcopius eindelijk naar Amsterdam.*

In de boven aangehaalde geschreven *Handelingen der Remonstrantsche Societeit* gedurende dit tijdvak, komt deze netelige twistzaak tusschen de Kerken van Amsterdam en Rotterdam telkens voor, en wordt het aanhouden der eerste op de komst van Episcopius, en het tegenstreven der laatste in het breede vermeld. In de vergadering van Bestuurderen, gehouden te

Rotterdam den 4 Augustus 1632, verschenen wederom afgevaardigden der Amsterdamsche Kerk, die op nieuw en met den meesten aandrang verzochten, dat *de Directeurs wilden ordre stellen ten eynde D. Episcopius, volgens voorgaende beloften, metten eersten daer mogte koomen, niet juyst om te prediken, als daerom het haer niet voornamelijck en was te doen, van meeninghe sijnde D. Episcopium daermede niet meer te beswaren, dan hy selve zoude goetvinden, maer voornamelyck, om het Seminarium der Remonstranten ende de Theologische private en publycke lessen ende oeffeningen, soo noodig, als yder een wist, aldaer t'Amsterdam aen te stellen, alsoo dat nieuwers bequamer en soude konnen geschieden, als binnen Amsterdam, soo om d'Illustre Schoole aldaer onlanx opgeregt, als om verscheyden soo Magistraten als andere persoonen van qualiteyt, die daertoe seer waren genegen, oock selve om hare kinderen tot het hooren derselver lessen mede te senden: een saecke (seyden sy) die van velen wiert verwagt ende van soodanig insigt was, dat vele van de geduyrigheyt der Remonstrantscher saecken voornamelyck binnen Amsterdam genoegsaem desperreerden ende daerom in hare goede genegentheyt souden koomen te verflaauwen, ten ware sy saegen dat soo een seminarium aldaar wierde opgeregt.*

De vergadering dit voorstel hebbende aangehoord, gaf aan de afgevaardigden tot antwoord, dat zij het in ernstige overweging zoude nemen, en met Episcopius zelven daarover spreken, *nadat sy souden hebben gehoort de Gedep. der Kercke van Rotterdam, die sy verstonden by der hant te syn, om iet voor te stellen van wegen hare Kercke, roerende dezelve saecke D. Episcopii.*

Daarop stonden de afgevaardigden van Rotterdam binnen,

die, na het overlijden van hunnen Leeraar Nic. Grevinckhoven berigt te hebben, *seer ernstelyck versogten, dat D. Episcopius, die hier woonde, ende dickwils met sonderlinge aengenaemheyt ende groote vrugt alhier was gehoort ende totten welcken alle de Lidmaten groot ende kleyn van wegen syne uytnemende gaven sonderling waren gesint met apparentie van nog veel meerder ende grooter toeloop ende aenwas (wanneer de plaetse, met welcker gebouw men nu besig was, soude wesen voltimmert ende ten behoorlyck gebruyck gebragt), dese Kerk van Rotterdam als derzelver eygen Dienaer ende Leeraer mogte werden toegeeygent, begeerende dat de Directeurs tot dien eynde wilden in agtinge nemen het groot getal der toehoorderen ende communicanten deser Kercke, mitsgaders 'tgeen dese gemeinte voor de saeck der Remonstranten in goet ende bloet hadde geleden, meer als Amsterdam of eenige andere, die na waren bygekoomen.*

De Bestuurders zagen zich door deze strijdige belangen en voorstellen in geen geringe verlegenheid gebragt, en zochten de zaak op nieuw slepende te houden, waarmede noch Rotterdam noch vooral Amsterdam tevreden was.

Ook na het vertrek van Episcopius en zijne aanstelling tot Hoogleeraar te Amsterdam, bleef de Rotterdamsche Kerk, hoewel vruchteloos, op de terugkomst des hooggeschatten Leeraars aandringen. Dit geschiedde bepaaldelijk in de jaren 1636 en 1637, toen „de gemeente van Rotterdam" — (het zijn de woorden van Prof. van Limborch in zijn opgemeld handschrift) „met groote ernst heeft aengehouden, om „Episcopius weder in hare stad te hebben om den dienst „van zijne predicatien te genieten. Hierover zijn verscheide „brieven en schriften gewisselt, verscheide onderhandelingen „gehouden, alzoo die van Rotterdam niet konden bewogen

„ worden, om van hun verzoek af te staen. Dog dewyl by
„ de Broederschap verstaen wierd, dat de bedieninge van het
„ Seminarium, waeraen hing de welstand van de gansche
„ Societeit, moest gaen voor de bedieninge van een particu-
„ liere, hoewel aenzienlyke Gemeente, is Episcopius tot dienst
„ van het Seminarium t'Amsterdam gebleven."

Bl. 37. *Waar hij op den 28sten October des jaars 1634 zijne lessen in de Godgeleerdheid aanving. Hij gaf die eerst in zijne woning.*

Het een en ander blijkt uit een eigenhandigen, bij mij berustenden, brief van Episcopius aan den *Eerweerdigen, Welgeleerden, Godvruchtigen, seer discreten D. Petrus Cupus, getrouw dienaar J. Christi tot Rotterdam*, wien hij, onder dagteekening van den 27sten October 1634, het volgende schrijft: „*Met het Seminarium sal ick sin hoet gaen wil. In* „ *ons huys salt moeten begonnen worden en dat op morgen.* „ *Wat verder geschieden sal, leert de tyt. Vale*" cet.

Bladz. 37. *En ofschoon daartegen bij de Regering van Amsterdam meermalen klagten werden ingediend, met verzoek om verbod van dit onderwijs, werd het nogtans van die zijde ongestoord voortgezet.*

Limborch vermeldt in zijn voornoemd handschrift, *uit de aenteekeningen van Episcopius*, dat deze op den 8sten Augustus 1636 ontboden werd bij den Burgemeester Jan Cornelis Geelvinck. „ Aldaer gekomen zynde, wierd hem door den Heere
„ Burgemeester gezeit, dat hy uit last der Heeren Burge-
„ meesteren hem hadde verzocht ten zynen huize te komen
„ om deze oorzake: dat de Heeren hadden verstaen, dat hy
„ eenige jonge Studenten onderwees in de Theologie, ende
„ dat daerover verscheide klachten waren gedaen, ook noch

„onlangs, ja zelfs in deze week; ende dat de Heeren niet „en konden ledig staen, om hem te zeggen, dat hy dog dat „wilde doen met de aldermeeste discretie, om zoodanige „klachten voortekomen, alzoo alles in een goede rust was, „ende zy vreeze hadden dat die klachten wel verder mochten „gaen, ende aen de Staten komen. Episcopius antwoordde, „dat hy niet en wist, of alles wierd gedaen met discretie, „dewyl hy de lessen deede in een besloten kamer van onze „vergadering-plaetze, ende dat geene andere in en quamen, „dan die jongelingen die wy zelve onderhouden om in plaetse „van de afgesloofde en afgesturvene gebruikt te worden. „Hy voegde daer by, dat hy eerst hetzelve in zyn huis „hadde gedaen (was 't daer gebleven, zeide de Burgemees-„ter)" enz. De Burgemeester herhaalde zijn verzoek om toch met alle omzigtigheid te werk te gaan. Episcopius betuigde, dat hij alles, wat eenig opzien kon geven, tot hiertoe vermeden had, en dat zou blijven doen; maar voegde er bij, dat de Remonstranten dit onderwijs niet konden nalaten, dewijl het dan welhaast met hunne zaak gedaan zou zijn.

Later, ook na den dood van Episcopius en tijdens het Hoogleeraarschap van Curcellaeus, werden deze klagten en dit verzoek tot wering van het Seminarium meermalen herhaald. „Inzonderheit"—teekent VAN LIMBORCH verder aan— „heeft men menigmael dit verzoek vernieuwt in 't jaer 1655, „wanneer Burgemeesteren waren Joan Huydecoper, Heer „van Maerseveen, Cornelis de Graef, Vryheer van Zuid-„Polsbroek, Joan van de Poll, Hendrik Dirksz. Spiegel. „Het gerugt ging, dat de Classis besloten hadde ieder maend „dit verzoek te vernieuwen, om alzoo door gedurig aenhou-„den een verbod tegen het Seminarium der Remonstranten

„ te verwerven: dat ook dit verzoek van de Classis der ge-
„ deputeerden van de Noord-Hollandsche Synode zoude ver-
„ sterkt worden. Weshalven de Heeren Burgemeesteren, om
„ eenmael van dit jaerlyksche verzoek ontslagen te zyn,
„ hebben, op voorstel van den Heer van Zuid-Polsbroek,
„ doen ter tyd voorzittende Burgemeester, op 16 Junius 1655
„ het twalef-tal, bestaende uit regerende ende afgegane ofte
„ Oud-Burgemeesteren byeen geroepen, ende is in die Ver-
„ gaderinge deze resolutie genomen:

(In Limborchs handschrift vind ik hier op den kant aangeteekend: SECREET RESOLUTIE-BOEK DER HEEREN BURGEMEESTEREN VAN AMSTERDAM.)

„ *Is voorgedragen dat Burgemeesteren berigt waren, dat*
„ *eenige gedeputeerden van 't Noord-Hollandsche Synode zou-*
„ *den verzoeken, dat de gemelde Burgemeesters mochten gelieven*
„ *ordre te stellen tot weeringe van het Seminarium Remon-*
„ *strantium in deze Stad. Waar op zynde geconsidereert, dat*
„ *hetzelve al van veele jaren successivelyk is verzocht: Is*
„ *goedgevonden, dat de gemelde gedeputeerden Burgemeesters*
„ *komende dit verzoek te doen, denzelven tot antwoord toege-*
„ *voegt zal worden: dat Burgemeesters zullen zorg dragen,*
„ *dat in dit stuk niets openbaerlyk of publykelyk zal worden*
„ *by der hand genomen: maer aen d'andere zyde niet en kon-*
„ *den goedvinden te onderzoeken, wat iemand in dusdanige*
„ *zaken in 't particulier in zyn huis quame te doen.*"

„ Deze resolutie genomen zynde, is dit verzoek door de
„ gedeputeerden der Noord-Hollandsche Synode, die naer alle
„ waerschynlykheit daervan kennisse hadden gekregen, niet
„ gedaen; en is doe deze zaek niet verder by de Burgemees-
„ teren van Amsterdam aengedrongen."

Bladz. 37. *Vele beroemde Geleerden — — — deelden in den diepen rouw der Broederschap over het verlies eens Mans, die haar voornaamste steun en sieraad was.*

De lijkzang, waarmede CASP. BARLAEUS zijne nagedachtenis vereerde, is voor het 1ste Deel der *Opera Theologica* van EPISCOPIUS achter de *praefatie* van CURCELLAEUS geplaatst.

Het leven van SIMON EPISCOPIUS of BISSCHOP, zoo als zijn geslachtnaam eigenlijk luidde, is door PHIL. VAN LIMBORCH uitvoerig beschreven. Men vindt deze hoogst belangrijke levensbeschrijving voor de *Predicatien van Mr. Simon Episcopius*. Amst. 1693. Fol. Zij is ten zelfden jare afzonderlijk uitgegeven in 4to, en later is daarvan eene Latijnsche vertaling door een ongenoemde (MARCUS TEUTE) in het licht verschenen. Amstel. 1701 in 8vo. Tot eene getrouwe volvoering dezer taak was gewis niemand beter in staat dan Limborch, die door zijnen Vader (met eene volle Nicht van Episcopius gehuwd, en aan wien laatstgemelde zijne schriften bij uitersten wil had besproken) in het bezit van al de papieren en aanteekeningen des beroemden Mans was gesteld. Aan het slot zijner Voorrede voor de bovengemelde *Predicatien van Episcopius* verklaart hij dan ook ten opzigte dier levensbeschrijving: „Om hier in getrouw te gaen, en den „Lezer niet in de hant te steken eenige losse vertellingen, „maar niet dan zekere waerheyt te verhalen, hebbe ik niet „ter neder gestelt, (eenige weynige omstandigheden uitge- „zondert, daer het niet voornamentlyk op aen komt, welke „ik hebbe uyt den mondt van myne Ouders, die zyne naeste „bloet-vrienden zyn geweest, met hem gestadig hebben om- „gegaen, ende alle zyne handelingen op het nauwste gekent) „of ik kan het met onwraekbare bewyzen, die ik onder

„ my hebbe, bevestigen." De eigenhandige brieven en aanteekeningen van Episcopius en verdere authentieke stukken, waarvan Limborch zich bij het opstellen dier levensbeschrijving heeft bediend, worden nog, in eene afzonderlijke portefeuille, onder de kostbare verzameling van handschriften op de Boekerij der Remonstrantsch-Gereformeerde Kerk te Amsterdam bewaard.

Men kan voorts over Episcopius, zijn leven en zijne schriften, naslaan ADR. A CATTENBURGH, *Bibliotheca Scriptorum Remonstrantium.* Amst. 1728. p. 60—73. BAYLE, *Dictionaire.* T. II. p. 1053 et suivv. SAXII *Onomast. liter.* P. IV. p. 226 et 227, en de Schrijvers aldaar aangehaald, waarbij men nog voege de *Laudatio* SIMONIS EPISCOPII van den Hoogleeraar KONIJNENBURG, ook in het Nederduitsch met aanteekeningen uitgegeven. Amst. 1791. J. M. SCHRÖCKH, *Chr. Kirchengesch. seit der Reformat.* Vter Th. s. 282 ff. M. SIEGENBEEK, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool.* D. I. bl. 100 en verv. D. II. *Toevoegselen en Bijlagen.* bl. 100, 101, en het onlangs in Engeland uitgegeven, grondig en uitvoerig Werk van F. CALDER, *Memoirs of Simon Episcopius.* London. 1835. waarvan de Autheur een exemplaar aan de Boekerij der Remonstrantsche Kweekschool beleefdelijk heeft vereerd.

EPISCOPIUS, in het begin des jaars 1583 te Amsterdam geboren, gaf reeds in zijne vroege jeugd veelvuldige blijken van den gelukkigsten aanleg voor de beoefening der wetenschappen. Op voordragt van eenige geleerde en voorname Mannen werd hij door den achtbaren Raad van Amsterdam als *alumnus* der stad aangenomen. In het jaar 1600 vertrok hij naar de Hoogeschool te Leiden, waar hij in het Staten-Collegie zijne studiën met den voorbeeldigsten ijver en den

hoogsten lof voortzette. Van den roem, dien hij reeds als jongeling verwierf, kunnen drie, te zijner eere vervaardigde, Latijnsche gedichten uit dit tijdvak ten bewijze strekken, die op de Boekerij der Amsterdamsche kerk voorhanden zijn, en waarvan noch bij LIMBORCH noch bij anderen, zoover ik mij herinneren kan, eenige melding wordt gemaakt. Het eerste is gedrukt te Leiden in 1601, en vervaardigd door BERNARDUS DVINGLO Delphius; het draagt ten opschrift: *Docto Proboque Juveni* SIMONI EGBERTIADAE EPISCOPIO, *Theses Physicas de* PHANTASIA *intrepide asserenti.* Het andere is getiteld: *Carmen in inaugurationem Clarissimi, Doctissimique Philosophi* D. SIMONIS EGBERTI EPISCOPII *Amstelodamensis, cum in celeberrima Lugd. Batava Academia publice Magisterii gradum consequeretur.* Lugd. Bat. 1606. Daarachter volgt: *Ad eundem Carmen Anacreonticon.* De naam van den Dichter of de Dichters wordt niet genoemd. Het laatste vers is geteekend met de letters: A. R. A. — Na zich alzoo zes jaren in de Letteren en Wijsbegeerte geoefend te hebben, begaf hij zich tot de studie der Godgeleerdheid, onder de leiding der Hoogleeraren GOMARUS, TRELCATIUS en ARMINIUS. Al ras werd hij als een ijverig leerling en aanhanger van den laatsten bekend, toen de onzalige geschillen tusschen dezen en zijnen Ambtgenoot GOMARUS gevoerd over duistere en moeijelijke punten, tot de Godgeleerdheid of eigenlijk tot de Bovennatuurkunde behoorende, de Hoogeschool en welhaast de Kerk-zelve in beroering bragten. Ofschoon met weerzin in het strijdperk tredende, betoonde hij zich, door de tegenpartij uitgedaagd, een scherpzinnig en geleerd verdediger der gevoelens van ARMINIUS. Dit berokkende hem vele vijanden, vooral onder de Amsterdamsche Kerkleeraars, die hem uit

de gunst van zijne Voedsterheeren, de Wethouders der stad, poogden te dringen, en zijne bevordering tot de predikdienst op alle mogelijke wijzen zochten te verhinderen. Eindelijk nogtans werd hij, in den jare 1610, tot Leeraar te Bleijswijk beroepen. Slechts kort mogt die Gemeente zich in zijn Evangeliedienst verheugen. In het begin des jaars 1612 werd hij tot opvolger van GOMARUS aan de Leidsche Hoogeschool benoemd, waar weinig tijds te voren POLYANDER, een man van erkende regtzinnigheid maar van een gematigd en vredelievend karakter, mede tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid was aangesteld. Door deze keuze van twee mannen van verschillende gevoelens, maar die beiden, om hunne geleerdheid vermaard, zich *het betrachten der waarheid in liefde* ten regel stelden, gaven de Bezorgers van 's Lands Universiteit een allezins lofwaardig blijk van hunne onzijdigheid en ernstige zucht om de belangen der Hoogeschool te behartigen, waarvan zij dan ook welhaast de streelendste voldoening mogten smaken, daar het getal Studenten, dat in de laatste jaren zeer verminderd was, binnen korten tijd nagenoeg verdubbeld werd. Opmerkelijk is de brief van Heeren Curatoren, onder dagteekening van 16 Februarij 1612, aan Episcopius geschreven, waarbij hem het beroep als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid werd opgedragen, en waarin zij onder anderen te kennen gaven: *dat hij de theologische professie zoude bedienen, zulks als hij in goede conscientie zoude meenen, de meeste eer, nut en voordeel der Universiteit en Studenten te zullen kunnen schaffen; dienende de beroeping van hem en* POLYANDER, *om* DE VRIJHEID DER PROPHETIE, OF UITLEGGING DER HEILIGE SCHRIFTURE, IN DE LEIDSCHE ACADEMIE TE DOEN PLAETS HEBBEN, *en de jonge Theologanten, door hun voorbeeld, en*

het onderhouden der ONDERLINGE VERDRAEGZAEMHEID IN DE SCHOLE, *tot het* BETRACHTEN DER VREDE IN DE KERKE, *in tijds te gewennen.* (Vergel. UIJTENBOG. *Kerckel. Hist.* D. IV. bl. 50. BRANDT, *Hist. der Reform.* D. II. bl. 190).

Intusschen namen de kerkelijke geschillen van dag tot dag in hevigheid toe, en Episcopius werd door de Staten van Holland ter algemeene Kerkvergadering van Dordrecht beschreven. Vóór zijn vertrek derwaarts, nam hij, op den 13den November 1618, een hartelijk afscheid van zijne leerlingen aan de Leidsche Academie, waar hij nu zes jaar het Hoogleeraarambt in de Godgeleerdheid met ongemeenen lof en ijver had bekleed. Men vindt die Latijnsche afscheidsrede in zijne *Opera Theologica.* T. II. p. 170 seqq. LIMBORCH heeft die, in het Nederduitsch overgezet, in zijne levensbeschrijving van Episcopius opgenomen, en CALDER heeft daarvan eene Engelsche vertaling gegeven in zijne *Memoirs of Episcopius.* pp. 247—264. Ik betwijfel, of het zelfs zijnen hevigsten tegenstander mogelijk zijn zou deze toespraak zonder innige aandoening te lezen. Nooit leg ik ze uit de hand dan met een diep bewogen gemoed en met verhoogden eerbied voor den grooten Man, die daarin zich-zelven een onvergankelijke eerzuil heeft gesticht. In zijne verklaring van het Evangelie van Matthaeus, 'twelk hij in zijne uitlegkundige lessen behandelde, was hij juist genaderd tot de beschrijving van 's Heilands luisterrijke wederkomst ten jongsten dage. Met het oog op dien Regter van levenden en dooden legt hij rekenschap af van de wijze, waarop hij zijne gewigtige bediening heeft waargenomen, en zich beroepende op het geweten zijner hoorders, betuigt hij in geheel zijn onderwijs zich steeds dit drievoudig doel te hebben voorge-

steld: *vooreerst* de waarheid zuiver en onvervalscht, naar de leer der Apostelen, voor te dragen; *ten anderen* zijne leerlingen tot Godsvrucht en heiligheid des levens op te wekken (*); *eindelijk* hen tot vrede en eendragt te vermanen. Na deze drie punten op eene treffende wijze ontwikkeld te hebben, besluit hij zijne rede in dezer voege: „Ik weet voor wien „ik eenmaal zal moeten verschijnen, en dat die groote Reg-„ter, de Heer van levenden en dooden, van mijne handen „zal afeischen niet slechts dit leven, dit ligchaam, deze ziel, „dezen geest, die thans in mij is, maar ook de ziele en het „bloed van u allen, ja van al degenen, die van u, ook „door mijne schuld, op doolwegen mogten geleid worden. „Het komt mij nietig voor, door een menschelijke regtbank „geoordeeld te worden; ik reken het eervol den haat en nijd „van grooten en kleinen te verdragen, en met logen en laster „beklad te worden acht ik gewin, zoo ik slechts mijn geweten „onbesmet en aan uw bloed onschuldig mag stellen voor „Hem, die alleen regtvaardig oordeelt, en de verborgene „raadslagen der harten zal openbaren. Nogtans ben ik zoo „ijdel niet, om het onmogelijk te achten, dat ik in een of „ander opzigt zou gedwaald of gestruikeld hebben en dat „iets menschelijks mij zou bejegend zijn; maar ik hoop en

(*) Het zij mij vergund hier de woorden van een, bij mij niet minder hooggeschat, Godgeleerde onzer dagen aan te halen, die als uit mijn hart geschreven zijn: „Wir erkennen es allerdings als den Beruf des akademischen „Lehrers der Theologie, nicht bloss auf die wissenschaftliche Bildung, sondern „auch auf die fromme Gesinnung einzuwirken, wie beides in der That in der „Theologie in unzertrennlicher Verbindung mit einander stehen muss. Wir küm-„mern uns nicht um das, was die Carpzowe aller Zeiten sagen, dass die Bildung „zur Frömmigkeit nicht auf den akademischen Lehrstuhl, sondern nur auf die „Kanzel gehöre." Dr. NEANDER's *Erklärung über seine Theilnahme an der evan-„gelischen Kirchenzeitung*. 2te Aufl. Berlin. 1830. s. 33 f.

„vertrouw, dat de goedertieren God mij dit vergeven zal.
„Gij intusschen, die u-zelven Gode geheiligd hebt, staat
„met mij naar dit éénige, dat gij uw geweten onbevlekt
„bewaart tot de toekomst van den Zoon des Menschen; want
„de verwaarloozing daarvan heeft sommigen aan het geloof
„schipbreuk doen lijden; en wat schade is er, die deze kan
„gelijk zijn of te boven gaan? Houdt de waarheid in eere,
„en oordeelt nooit, ten gevalle van iemand, over eenige
„zaak of ook over mij anders, dan uwe rede en uw geweten
„u vergunnen. 't Is der wereldlingen zaak en gewoonte, hun
„gevoelen als een schip naar den wind der Regering te
„wenden; der Godgeleerden pligt is standvastig te zijn in
„alle omstandigheden, en alle weifeling en wankelmoedig-
„heid, uit verandering van tijden en zaken ontstaande, verre
„van zich te doen. Jaagt ook naar heiligheid en Godzalig-
„heid! Laat uw licht schijnen voor de menschen, opdat
„zij, uwe goede werken ziende, uwen Vader, die in de
„hemelen is, verheerlijken! Streeft naar zachtmoedigheid,
„en, zooveel mogelijk is, houdt vrede met alle menschen;
„laat uwe bescheidenheid alom bekend zijn! Toont eindelijk,
„dat gij bestuurd wordt door den Geest van dien Heer, die
„over u en over ons allen het vonnis van leven en dood kan
„vellen. Indien ik dat verkregen en bereikt heb, zal mij
„niets zoo zwaar, niets zoo moeijelijk kunnen bejegenen,
„dat ik niet gewillig op mij nemen en dragen zal. Want
„dit zal eenmaal mijn roem wezen, dat ik geen twistgierige,
„geen ongodsdienstige, geen scheurzieke, maar zachtmoedige,
„maar Godvruchtige, maar vreedzame zielen, met één woord:
„ware Christenen, mijnen Heer tot een welriekend reukoffer
„heb toegebragt. In die hope, in dat vertrouwen ben ik

„getroost zelfs den dood te ondergaan. En gij, terwijl ik „voor de waarheid en voor de zaak van Jezus Christus „strijden zal, terwijl ik van u afwezig zal zijn, doet dit „éène mij ten gevalle, schenkt mij dit geleide, dat gij nacht „en dag met uwe gebeden aanhoudt bij den Allerhoogste, „dat Hij mij en der zake, die ik voorsta, gunstig zij. Indien „Hij u verhoort, belooft Hem met mij dankbaarheid; zoo „niet, lijdzaamheid. En Gij, Heere Jezus, die onze harten „en conscientiën doorziet en doorgrondt, beslis Gij uwe zaak, „en wees onzer Hoogeschool, onzer Kerke en ons Vaderland „genadig! Amen."

Ik acht het overtollig, den verderen levensloop van Episcopius te herinneren. Schoon door de Staten van Holland ter Synode beschreven *om haar te assisteren en met goeden raedt en advys by te wesen* (zie den brief van beschrijving aan Episcopius bij LIMBORCH bladz. 49. uitgave in fol. en bladz. 107 en 108 in 4to.) werd hij genoodzaakt als gedaagde ter vergadering te verschijnen, en, zonder zich behoorlijk te kunnen verdedigen, veroordeeld, van zijn ambt ontzet, en verbannen. In het najaar van 1626, nadat FREDERIK HENDRIK zijnen Broeder MAURITS in het Stadhouderlijk bewind was opgevolgd, keerde hij in het Vaderland terug.

Zijn naam — gelijk het met vele oude, en ook met enkele nieuwe Schrijvers gaat — is meer bekend dan zijne geschriften. Hoe ware het anders mogelijk, dat men Episcopius zoo lang en zoo algemeen had kunnen beschuldigen van overhelling tot de flaauwe, ziellooze en onchristelijke leerstellingen van SOCINUS en zijne aanhangers. Men behoeft inderdaad slechts een vlugtigen blik in de werken des grooten Mans geslagen te hebben, om zich over zulk eene beschuldiging

te verbazen, welker ongegrondheid schier door elke bladzijde wordt gestaafd. Men leze, wat tegen JURIEU, die zich mede aan dien laster schuldig maakte (Actt. Lipss. A[i]. 1691 p. 450 sq.), geschreven is door J. MOLINAEUS, *De ware wysheit, die van boven is, vertoont in drie Predikatien over* Jac. III. 13. 14. *met een voorreden, waarin de grote onbescheidenheit van den Heer* JURIEU, *en het groot ongelyk den Heer* EPISCOPIUS, *en alle voorstanders der Vreedsame Waerheit en ware wysheit by hem aangedaan, getoont wert.* Rott. 1691. en door LE CLERC, *Biblioth. Raison.* XVI. 366, 367. verg. BAYLE, *Dictionaire* T. II. p. 1056 et suiv. *not.* H. Hoe verre Episcopius van het gevoelen der Socinianen verwijderd was, blijkt onder anderen ten klaarste uit Cap. XXXII. Sect. II[ae]. Lib. IV[ti]. van zijne *Institutiones Theologicae*, 'twelk *de Deo Patre, Filio et Spiritu Sancto* handelt; en uit zijne *Predicatien.* Amst. 1693. bl. 166, 167. waar hij zijne XVIII[de]. *Predicatie over* Joh. XVII. 3. aldus besluit: „Dit is nu het geene, dat ick goet gevonden hebbe u lieden „voor te stellen, aen de eene zyde wat aengaet de waerheydt „van deze sake, aen de ander zyde hoe swaer die te weegen „is: opdat ghy eens soudet mogen hooren ende verstaen, „hoe groot ongelyck dat men ons doet, als men ons, ende „insonderheydt my, overal soeckt te bekladden met die „calumnie, dat wy de ware Godtheydt Jesu Christi loochenen, ende alsoo oorsake zyn van alle de droevige onheylen, „die ons Vaderlant overkomen." Dat hij vroeger, tijdens zijn Hoogleeraarschap te Leiden, niet minder afkeerig was van het Sociniaansche leerbegrip, toont zijn krachtig antwoord aan REGNERUS VITELLIUS, die hem zijn voornemen had bekend gemaakt om het werk van SERVETUS *de Trini-*

tatis erroribus in het Nederduitsch over te zetten: „*Obstupui* „*profecto*" (schrijft Episcopius, *Epist. Praest. Vir.* Epist. CCXXVIII.) „*et cohorrui, cum propositum vestrum de edendo* „*in lucem autore hoc et vernaculum faciendo ex literis tuis* „*perspicerem. Itane mi Vir, talem librum, et hoc saeculo?* „*Quid agitis et suscipitis? Satisne subducta ratione? Librum,* „*inquam, tam variis erroribus et speculationibus, nescio an* „*magis Metaphysicis quam Thalmudicis, refertum, tam peri-*„*culosum et noxium, et jam ab orbe toto damnatum et re-*„*probatum? et quidem hoc tam exulcerato saeculo, tam turbido* „*et commoto? Nondum satis turbarum et litium excitatum* „*vidistis ex tam levibus et facilibus articulis quibusdam, ut* „*oleum camino aestuanti addendum esse putetis, et novas tem-*„*pestates, novos fluctus ciere, et tam gravium tam insulsorum* „*(ita enim multa mihi videntur) sementem hanc horrido conatu* „*libeat tentare? Sufflaminanda profecto, et omnibus viribus* „*reprimenda et refraenanda illa videntur esse ingenia quae ad* „*conflictum et pugnam pruriunt: et vos novis stimulis irritanda* „*putabitis? Nolite, quaeso, incerti lucelli et privati commodi* „*spe publicam tranquillitatem importuna et inepta ejusmodi* „*librorum editione perturbare. Si vobis veritas divina simpli-*„*cissima et Ecclesiarum pax cordi est, desistite ab isto consilio,* „*cujus vos alias poenitebit serio, et fortasse sero. Anima saltem* „*mea non veniat in consilium vestrum!* Datum Leydae 17 Junii „1614." „Deze woorden" — schrijft YPEY, *Letterk. Gesch. der Systematische Godgel.* D. III. bl. 310 — „teekenen „voorwaar geen Sociniaanschgezinde of Unitaris. De verden-„king, waaronder hij lag, grondde zich voornamelijk op het „verkeer, 'twelk hij gehad heeft met eenige Socinianen, die „zich nu en dan hier in de Nederlanden ophielden. Maar in

„plaats van daaruit iets ten nadeele van Episcopius, betrek-
„kelijk zijne Godsdienstige gevoelens, te bewijzen, wordt
„integendeel verhaald, dat door dit verkeer van Episcopius
„met de Socinianen bij sommigen van dezelven het Socinia-
„nismus werkelijk afbreuk geleden heeft. Jonas Slichtin-
„gius en Martinus Ruarus zijn beiden door de redenen
„van Episcopius overgehaald tot de gevoelens der Remon-
„stranten aangaande de kracht van Christus dood." Deze
bijzonderheid wordt vermeld door Van Limborch in zijne
Levensbeschrijving van EPISCOPIUS. 4to. bl. 339 en verv.,
waar hij het gevoelen der Remonstranten omtrent het laatst-
genoemde leerstuk dus ontvouwt: „dat Christus door zyne
„pynelyke en schandelyke doodt, die hy onschuldig heeft
„geleden, voldaen heeft aan den wille Godes, die te zamen
„regtvaerdig en genadig is geweest: dat is, hy heeft Gode
„vaerdiglyk gehoorzaemt, ende geleden alles dat Godt wilde
„dat hy lyden zoude om de zonde des menschelyken ge-
„slagts te verzoenen: en alzoo is zyn doodt geweest een
„eygentlijke en kragtige zoen-offerhande voor de zonden der
„menschen, waer mede de toorn Godts tegen de zonden is
„gestildt, zoodat Godt wederom een nieuw verbondt met de
„menschen heeft opgeregt, in hetwelke hy verklaert, dat
„hy alle bedrevene zonden genadelyk wil vergeven, en de
„menschen eeuwig by hem zalig maken, midts datze in
„zijnen Zoone Jesus Christus geloven, en zyn Euangelium
„gehoorzaam zyn: en ondertusschen dat dit woord der genade
„hun verkondigt werd, zyne toorne inbind, en langmoediglyk
„hunne bekeeringe afwacht. — — Dit gevoelen wierd van
„Episcopius zoo kragtig uit de Schriftuure bevestigt, dat
„Slichtingius ende Ruarus zig gevoelende overtuygt, hun

„ gevoelen verlieten, en tot het gevoelen der Remonstranten „ overgingen: 't welke zy ook nu en dan in hunne schriften „ hebben laten blyken."

Doch het wordt tijd, dat wij een einde maken aan onze breede aanteekening omtrent den vermaarden grondlegger der Remonstrantsche Kweekschool, wiens verdiensten door sommigen, ook nog in onze dagen, niet genoeg gekend en gewaardeerd zijn. Over zijne onafgewerkte *Institutiones Theologicae* kan men naslaan J. M. SCHRÖCKH, *Chr. Kirchengesch. seit der Reformat.* V^er. Th. s. 287—298. A. YPEY, *Letterk. Gesch. der System. Godgeleerdh.* D. III. bl. 301 *en verv.* en de aldaar, op bl. 308 in de noot, aangehaalde Schrijvers.

Bladz. 38. *Zoo ras mogelijk werd eene algemeene vergadering der Broederschap belegd* enz.

Uitvoerig en belangrijk zijn de aanteekeningen van het verhandelde in deze *buitengewone* vergadering van Directeuren benevens Predikanten en Gecommitteerden van eenige Kerken, gehouden te Rotterdam op den 6^den Mei 1643. Uit de aanspraak van Uijtenbogaart blijkt, dat hij en zijne Medebestuurders terstond na den dood van Episcopius, die op den 4^den April van dat zelfde jaar ontslapen was, met de Amsterdamsche Broederen hadden geraadpleegd over de belangen van het Seminarium en van de Studenten, „ *die men verstont* „ *stroomswyze herwaarts ende derwaarts te loopen ende ver-* „ *spreyd te zyn door de langdurige swackheyt ende bedlegginge* „ *van D^i. Episcopii zaliger.*" Men had toen goed gevonden, het toezigt op de studiën en den zedelijken wandel der *Alumni*, welke men zou trachten ten spoedigste te Amsterdam wederom bij één te brengen, voorloopig en totdat de Broederschap-zelve nadere voorziening zou gedaan hebben, op te

dragen aan ETIENNE DE COURCELLES *„een seer geleert vroom „man en lidt onzer Societeyt, woonagtig tot Amsterdam, die „om de Leere der waarheyt die naa de Godtsaligheyd is, die „wy alle te samen belyden, de kerckendienst, die hy veel Jaare „in Franckryk met grooten lof hadde bedient, hadde moeten „verlaaten ende hier te lande zyn residentie hadde genomen, „met loffelyke goede getuygenissen zyns leevens, mitsgaders van „syne bequaamheyt om op de jonge Jeugt opsigt te neemen."* De gedane stap verwierf de volkomene goedkeuring der vergadering, en CURCELLAEUS werd met algemeene stemmen tot opvolger van Episcopius benoemd. Doch *„dewyle men „D. Episcopium dickwils hadde hooren klaagen, dat het geen „werck en was om behoorlyk door één persoon verricht te wor- „den, ende om andere redenen meer,"* werd tevens, op voordragt der Amsterdamsche kerk, eenparig besloten de drie in den tekst genoemde Predikanten tot buitengewone Hoogleeraars aan te stellen. CAROLUS NIËLLIUS, vroeger Predikant bij de Waalsche Gemeente te Utrecht, was één der dertien Remonstrantsche Kerkleeraars, die voor de Synode van Dordrecht werden gedagvaard. Hij werd daarna op Loevestein gevangen gezet, doch ontvlugtte uit zijnen kerker in 1631, waarop hij in het volgend jaar der Remomstrantsche Gemeente te Amsterdam als Predikant werd toegewezen. Zijne hooggeklommen jaren noodzaakten hem in 1649 zijn ontslag te nemen, waarna hij in 1652 overleed. BARTHOLOMEUS PRAEVOSTIUS, kort na zijn benoeming in 1643 van het gezigt beroofd, was daardoor buiten staat met het onderwijs der Studenten voort te gaan; ofschoon hij zijn ambt als Herder en Leeraar der Amsterdamsche Gemeente, nog meer dan twintig jaren lang, tot in eenen twee en tachtigjarigen ouderdom

met onverflaauwden ijver bleef waarnemen. Men zie over hem ADR. à CATTENBURGH, *Biblioth. Script. Remonstr.* p. 123 sq. Omtrent ALBERTUS HUTTENUS vindt men vele merkwaardige bijzonderheden opgeteekend bij BRANDT, *Hist. der Reform.* D. II. bl. 444—446 en 703—706. D. III. bl. 333, 334. Vergel. CATTENBURGH l. l. p. 96—99.

Bladz. 39. STEPHANUS CURCELLAEUS—ETIENNE DE COURCELLES.

Hij werd geboren te Genève den 2den Mei 1586, en stamde af van een oud adellijk geslacht in Picardië. Hij liet zich evenwel op zijne hooge geboorte zoo weinig voorstaan, dat hij de woorden des Latijnschen Dichters tot de zijne maakte:

„Et genus et proavos et quae non fecimus ipsi,
„Vix ea nostra puto."

Reeds in zijne vroegste kindschheid zijnen Vader door den dood verloren hebbende, ontving hij zijne opvoeding bij zijnen naasten bloedverwant, den Geneefschen Predikant en Professor in de Godgeleerdheid, Charles Perrot, die meermalen zijnen diepen afkeer van de onverdraagzame gevoelens van Calvijn en andere groote Godgeleerden liet blijken, en wiens Christelijke zin voor waarheid en liefde op de vorming van den jeugdigen Curcellaeus den weldadigsten invloed had. Onder zijne overige leermeesters mogt hij ook den beroemden Beza tellen, die den veelbelovenden knaap tot zijnen gemeenzamen omgang toeliet, en hem afzonderlijk in de Grieksche taal onderwees. Die zegeningen der Voorzienigheid, hem op de baan zijner jeugdige letteroefeningen geschonken, erkende Curcellaeus tot aan zijn levenseinde met hoogen en heiligen dank. In 1609 verliet hij Genève met het plan om eenige

buitenlandsche Hoogescholen te bezoeken, maar vooral om zich naar die van Leiden te begeven, en daar de lessen van Arminius bij te wonen. Wat hij van dezen vermaarden Godgeleerde had vernomen, had hem een onweerstaanbaar verlangen ingeboezemd om den Man-zelven te zien en te hooren. Dan, te Heidelberg gekomen, ontving hij de onverwachte tijding van 's Mans dood. Dit was hem eene grievende teleurstelling. Hij zag het voorname doel zijner reize naar Holland verijdeld, en besloot naar Frankrijk te gaan, waar hij eerlang tot Predikant te Fontainebleau werd aangesteld. LODEWIJK XIII bragt aldaar meermalen een geruimen tijd met zijnen hofstoet door. Te dier gelegenheid werd LOUISE DE COLIGNY, de achtergeblevene Gemalin van WILLEM I, door eene doodelijke ziekte aangetast. Zij was de gevoelens der Remonstranten toegedaan, waarvan hare briefwisseling met Uijtenbogaart de bewijzen draagt. Toen deze door de Kerkvergadering te Dordrecht veroordeeld waren, moest ook zij in den haat van het gepeupel deelen, 'twelk zich niet ontzag de brave Weduwe van den Vader des Vaderlands, terwijl zij door Delft reed, met slijk te werpen en met de honendste scheldnamen te achtervolgen, waarop zij in Frankrijk, haar Vaderland, eene schuilplaats zocht. God nam haar, weinig tijds daarna, in zijnen veiligen en zaligen hemel op. Curcellaeus, aan haar krankbed ontboden, stond haar in haren jongsten nood met de vertroostingen des Evangelies bij. Vele jaren later erkende nog haar kleinzoon, WILLEM II, deze dienst aan de voortreffelijke Vrouw in hare laatste oogenblikken bewezen. Toen namelijk in 1648 de éénige zoon van Curcellaeus te Kampen in den kerker werd geworpen, omdat hij er eenige malen in eene verborgene

bijeenkomst aan zijne Remonstrantsch-Hervormde geloofsgenooten het Evangelie verkondigd had, wendde de Prins, hoewel vruchteloos, bij de Regering dier stad de ijverigste pogingen aan, om zijne vrijlating te bewerken.

Na eenige jaren te Fontainebleau het ambt van Evangeliedienaar bekleed te hebben, vertrok Curcellaeus naar Amiens in Picardië, de stad zijner Vaderen, waar hij slechts twee jaar het woord Gods verkondigd had, toen hij zich verpligt vond zijn ambt neder te leggen. De Synode van Alais namelijk had aan alle Hervormde Kerkelijken te Frankrijk een eed voorgeschreven, waarbij de leerregels, door de Kerkvergadering te Dordrecht vastgesteld, bezworen en de gevoelens der Remonstranten veroordeeld en verworpen werden. Curcellaeus, Blondel, toen Predikant te Haudan, later Hoogleeraar in de Kerkelijke Geschiedenis aan de Doorluchte School te Amsterdam, en vele andere Kerkleeraars, weigerden dien eed af te leggen. De eerste deed vrijwillig afstand van zijne kerkelijke bediening, zich beroepende op de Nationale Synode, die in 1623 te Charenton stond gehouden te worden. Inmiddels lieten zijne bloedverwanten en vrienden niets onbeproefd om hem tot eene minnelijke schikking te bewegen, die dan ook in de gemelde Synode tot stand kwam. In het formulier van eed werden gewigtige veranderingen gemaakt; de *Canones Dordraceni negativi,* tegen de gevoelens der Remonstranten gerigt, werden weggelaten, en alleen de *Canones affirmativi* ter onderteekening voorgelegd. Curcellaeus werd daarop in zijne kerkelijke waardigheid hersteld, en eerst naar eene kleine landgemeente beroepen, welke hij echter spoedig voor de aanzienlijke Gemeente te Vitry in Champagne verliet, waar hij vervolgens tien jaar lang, tot in 1634, het Evangelie ver-

kondigde. Maar hij bragt dien tijd in gestadige kwelling door, en vond noch bij zijne geloofsgenooten noch in zijn geweten rust. Het laatste verweet hem steeds zijne onderwerping aan menschelijk gezag en aan een anderen geloofsregel, dan het heilig en onfeilbaar woord van God; en de verdenking van onregtzinnigheid, waaronder hij voortdurend bij de eersten lag, verijdelde de beste vrucht zijner werkzaamheid. Hij nam eindelijk het moedig besluit om zich van die knellende banden te ontslaan, zijne gemeente, zijne betrekkingen, zijne vrienden, zijn Vaderland vaarwel te zeggen. Hij begaf zich naar Holland, waar hij zich aan de Broederschap der Remonstranten aansloot. Door velen harer voorgangers, met name door Episcopius, werd hij terstond met de meeste hoogachting en welwillendheid ontvangen; anderen lieten hem in het eerst eenige koelheid en achterdocht blijken, 'tgeen aan zijne vroegere onderteekening der *Canones* van Dordrecht was toe te schrijven. Dit mag dan ook wel behoord hebben onder *de andere redenen meer* (zie boven bl. 99), waarom de Kerkeraad van Amsterdam voorsloeg, na den dood van Episcopius, nevens Curcellaeus de Predikanten dier Gemeente met het onderwijs der Studenten te belasten. In het jaar 1643 werd hem eerst uitsluitend het onderwijs in de Kerkelijke Geschiedenis opgedragen, maar reeds in het volgend jaar werd hij tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid benoemd. Gedurende de eerste jaren van zijn verblijf hier te lande leefde hij ambteloos, en de waardige Man verkeerde menigmaal met zijn gezin in drukkende omstandigheden. Hij zette intusschen zijne studiën ijverig voort, waarvan niet slechts de Remonstrantsche Kweekschool, maar de geheele geleerde wereld naderhand de rijkste vruchten heeft geplukt. Hij stierf

den 20sten Mei des jaars 1659, op den feestdag van 's Heilands hemelvaart (*). Tweemaal is hij gehuwd geweest. Uit zijnen eersten echt met JEANNE DE BEAULIEU LE BLANC werden hem twee kinderen geboren, een zoon, GIDEON genaamd (van wien wij boven reeds gesproken hebben, en die het Leeraarambt bij de Remonstranten heeft bekleed, eerst te Noordwijk, daarna te 's Gravenhage, waar hij in 1673 overleed), en eene dochter, MARIA. Curcellaeus verloor zijne eerste gade in Frankrijk. Aandoenlijk is haar uiterste wil, dien men in Poelenburgs Latijnsche lijkrede op Curcellaeus lezen kan, en waarbij zij haren teedergeliefden echtgenoot aan hare vier broeders, wier vriendschap voor hem sedert den kerkelijken twist, tusschen hem en zijne ambtgenooten gevoerd, eenige verkoeling had ondergaan, op de roerendste en dringendste wijze aanbeveelt. Zijn tweede echt met SUSANNA FLEURIGEON bleef kinderloos.

Ik vertrouw aan mijne Lezers geen ondienst gedaan te hebben met de beknopte vermelding der voornaamste levensbijzonderheden van dezen beroemden Godgeleerde. Zij zijn toch, zoo ik meen, belangwekkend, en daarbij meerendeels onbekend. In de meeste *Mémoires, Bibliothèques, Dictionnaires Historiques* en soortgelijke werken zal men vruchteloos naar eenig levensberigt van Curcellaeus zoeken; wat men in enkele vinden mogt, is uiterst schraal en onbeduidend, en daarbij nog veelal onnaauwkeurig of zelfs ten eenenmale strijdig met de waarheid. Hetgeen men hier vermeld vindt, heb ik met zorg en vlijt, zoo uit de Latijnsche lijk-

(*) ARN. POELENBURGII *Orat. Funebr. in obit. Clariss. Viri D.* STEPH. CURCELLAEI. Het handschrift van Limborch, waarvan wij boven melding maakten, en andere schriftelijke aanteekeningen geven den 22sten Mei als zijnen sterfdag op.

rede, door Poelenburg op den dag van 's Mans begrafenis uitgesproken, als uit de werken van Curcellaeus-zelven en eenige oude schriftelijke aanteekeningen bijeenverzameld (*).

De opgave zijner schriften vindt men bij ADR. à CATTENBURGH, *Bibliotheca Script. Remonstr.* p. 48—50. Men zie voorts SAXII *Onomast. Literar.* P. IV. p. 536, en de aldaar aangehaalde Schrijvers, waarbij men nog voege YPEY *Letterk. Geschied. der System. Godgel.* D. III. bl. 309 *en volgg.* Zijne *Institutio Religionis Christianae*, Lib. VII, waarvan ook eene Nederduitsche vertaling het licht heeft gezien in 2 deelen 4to. Leiden 1648, is, even als die van Episcopius, onvoltooid gebleven. Hij was de éénige beoefenaar in zijnen tijd van de *Critiek* of gewijde oordeelkunde, waarin Beza zijn voornaamste voorganger was geweest. Over zijn *Novum Testamentum Graecum cum variantibus lectionibus tam ex M.S.S. quam impressis Codd. collectis. Amst. ap. Elzevirios.* 1658 *et denuo* 1675. vergelijke men J. LE CLERC *Biblioth. Choisie*, T. XXIII. pag. 209. *suivv.* en *Biblioth. Raisonn.* T. XV. p. 28. *suivv.* zie ook J. M. SCHRÖCKH *Christl. Kirchengeschichte seit der Reformation.* Th. VIII. s. 514. YPEY en DERMOUT in de aanteekk. op het IIIde D. van de *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk.* bl. 2. aant. 5. Ook was hij een ijverig voorstander der Wijsgeerte van DESCARTES, dien hij onder zijne warmste vrienden tellen mogt. (POELENBURG l. l.) Sommige schriften van dien vermaarden Wijsgeer zijn door Curcellaeus uit het Fransch in het Latijn overgezet.

(*) Men vindt de *Orat. Funebr.* POELENBURGII *in obit.* CURCELLAEI vóór de *Opera Theologica* CURCELLAEI *edita a* LIMBORCHIO. Amst. 1675. *fol.* Voorts vergelijke men vooral CURCELLAEI *Quaternio Dissertationum Theologicarum adversus* SAM. MARESIUM. *(in praefat.)* Opp. Theoll. p. 801 sqq.

BRUCKERI *Hist. Phil.* T. III. p. 782. W. G. TENNEMANN *Grundriss der Gesch. der Philos.* 4te Aufl. von AMAD. WENDT. Leipz. 1825. s. 330.

Bladz. 40. *De Regering van Amsterdam — gaf hem daarvan eenmaal een schitterend bewijs, toen zij hem, ten jare* 1653, *geheel onverwacht en ongezocht, met het burgerregt dezer Stad begiftigde* enz.

Deze hoogst opmerkelijke bijzonderheid, waarover mijn onvergetelijke vriend en voormalige ambtgenoot, de geleerde en in de Remonstrantsche geschiedenis zoo grondig ervaren ADR. STOLKER, mij zijne groote verwondering betuigde, is mij het eerst bekend geworden uit eene eigenhandige aanteekening van G. BRANDT *den Vader*, voorkomende in zijne geschrevene *Collectanea*, en mij door onzen verdienstelijken en diep betreurden JACOBUS SCHELTEMA medegedeeld. De bedoelde aanteekening is van den volgenden inhoud:

„*Geduirende het aenloopen der Predikanten tot Amsterdam* „*tegen het Seminarium der Remonstranten wierdt Curcellaeus* „*onverwacht het burgerschap van Burgemeesteren geschonken,* „*den* 23 *Junii* 1653. *De burgercedul was onderteekent* „*F. van der Meer. Curcell. vraagde aan een van burge-* „*meesteren waarom dat dit geschiede? Omdat gij, wierd hem* „*geantwoord, het jus de non evocando zoude hebben en dat* „*wij op alle dingen en op alle beschuldigingen zelve u rechters* „*willen zijn.*"

De poorter-cedullen werden gewoonlijk door één der Thesauriers onderteekend. Dr. FRANCO VAN DER MEER, die in 1652 het Burgemeester-ampt bekleedde, was Thesaurier in 1653, en stierf in de maand Augustus van datzelfde jaar. Er valt dus aan de juistheid en naauwkeurigheid dier op-

gaaf niet te twijfelen. Wat de hier vermelde aanleiding tot dit onverwacht eerbewijs betreft, te weten: „het aanloopen der Predikanten tot Amsterdam tegen het Seminarium der Remonstranten" dit wordt volkomen bevestigd door het aangeteekende in VAN LIMBORCHS meergemeld handschrift: „*Ondertusschen*" (terwijl namelijk Curcellaeus het Hoogleeraarambt bekleedde) „*hebben de Contra-remonstrantsche Pre-* „*dikanten van jaer tot jaer, dan door een aenzienlijke* „*bezending uit het midden der Noord-Hollandsche Synode,* „*dan door hare ordinaris gedeputeerden, en dan door de* „*Classis van Amsterdam aen het Collegie der Heeren Bur-* „*gemeesteren van Amsterdam geklaegt, dat door het Armi-* „*niaens Seminarium het Sociniaensche vergift over 't gansche* „*Land verspreid wierd, en verzogt, dat hare E. E. A. A.* „*hetzelve gelieven te stuiten en uit te roeijen.*" Zie voorts het aangehaalde op bladz. 85 en 86 onzer aanteekk.

De vermelde bijzonderheid, door een zoo geloofwaardigen Schrijver medegedeeld, wiens verhaal bovendien zoovele kenmerken van waarheid en naauwkeurigheid droeg, behoefde bij mij geen nadere bevestiging. Alle twijfel zou mij anders ontnomen zijn, toen ik later in Poelenburgs lijkrede op Curcellaeus, onmiddellijk na 's Mans uitvaart en in de tegenwoordigheid van sommige Leden der Regeringzelve uitgesproken, de volgende woorden las: „Quid quod „ejusdem hujus celeberrimae civitatis Consules, uti accepi„mus, eo te in honore sint dignati (qui honos nescio an „cuiquam ante hoc tempus sit habitus) ut te in numerum „civium suorum non empto, sed dato, non emendicato sed „sponte oblato jure cooptandum censuerint? Peregrinus eras „et advena, illi te esse subditum suum ac civem cupiverunt.

„Multorum eras insidiis inimicorum expositus et appetitus,
„qui de tuo capite agebant, sollicitabant, cogebant comitia:
„illi magnifici Viri, Patriae patres, innocentiae custodes, suo
„praesidio et urbis suae privilegiis te tectum ac munitum esse
„voluerunt."

Bladz. 41. Arnoldus poelenburg.

Hij was vroeger Predikant in zijne geboortestad Hoorn, waar hij in Herfstmaand des jaars 1628 het levenslicht aanschouwde. Onder de leiding van Vossius had hij zich eerst te Amsterdam eenigen tijd op de studie der oude letteren toegelegd. Hij omhelsde vervolgens de gevoelens der Remonstranten, en verlangde tot de Evangelie-bediening bij die Broederschap te worden opgeleid. Op de uitmuntende getuigenissen, door Curcellaeus van dezen jongeling afgelegd, besloot de Broederschap, dat hij op hare kosten de Hoogescholen te Leiden, Utrecht en Franeker zou bezoeken, om zich verder in de Godgeleerdheid te oefenen. In het jaar 1653 werd hij onder het getal harer Proponenten opgenomen, en in het volgend jaar te Hoorn beroepen, welke gemeente hij in 1658 voor die van Rotterdam verliet, na eene vroegere beroeping naar Gouda te hebben afgeslagen. Op den 21sten Maart 1659 werd hij tot opvolger van Curcellaeus verkozen. Den 3den October daaraanvolgende verliet hij zijne Rotterdamsche gemeente, en vertrok naar Amsterdam, waar hij op den 30sten October 1666, in den bloeijenden leeftijd van acht en dertig jaren, overleed.

Zijne bedrevenheid in de Oostersche talen werd bijzonder geroemd, ofschoon hij daarvan in het openbaar geene proeven heeft gegeven. De opgave zijner nagelaten schriften vindt men bij cattenburgh *Biblioth. Script. Remonstr.*

p. 115—117. Zie voorts PAQUOT *Memoires pour servir à l'histoire Litteraire* etc. T. XIII. p. 227—232.

Bladz. 41. *Het vertrek van Poelenburg was het tweede offer, dat de Kerk van Rotterdam binnen weinig jaren aan de Kweekschool brengen moest. Niet vreemd was het derhalve* enz.

VAN LIMBORCHS handschrift behelst hieromtrent het volgende: „Wanneer D. Poelenburg 30 October 1666 was overleden, is de vergadering der Societeit tot Amsterdam byeen „geroepen tegen 16 November, om een ander in de plaats „van D. Poelenburg tot Professor te verkiezen. Eerst zyn „van d' een en d' ander eenige voorslagen gedaen, aengaende „de wyze der institutie van de studenten. Die van Rotter„dam stelden voor, dat het Seminarium dus lange hadde „geweest t' Amsterdam, dat het billyk was, dat het nu eens „verplaetst wierd te Rotterdam: te meer omdat doorgaens „een groot gedeelte der studenten Rotterdammers waren, „die dan door hunne Ouders met minder onkosten op de „studie konden worden gehouden, en schoon al geëxami„neert zynde gelegentheit hebben om door de oeffeningen „van het Seminarium verder in hunne studiën toe te nemen. „Deze redenen zyn door die van Amsterdam beantwoord, „en eindelijk vertoont, schoon al eenig gewigt van iemand „mogt geoordeelt worden in die redenen te zyn, dat die „alle niet konden in consideratie komen, tegen het oogen„schynlyk gevaer, waerin men zig door deze verplaetsing „zoude stellen, om de vryheit van het Seminarium geheel „te verliezen: dat men gezien had, hoe menigmael de Contra„remonstranten aengehouden hadden om het Seminarium „te verbieden: dog, dat men door de goedertierentheit der „Heeren Burgemeesteren de vryheit had behouden: Indien men

„het verplaetste in een andere stad, had men te verwachten,
„dat de Predikanten by Burgemeesteren dier stad alle yver
„zouden aenwenden, om niet toe te laten, dat het Seminarium
„in hunne stad opgerecht werde; en was te vrezen, dat ze
„dat licht verkrygen zouden, en dat het verzoek der Remon-
„stranten om vryheid van het Seminarium geen gehoor zoude
„vinden, dewyle men naer alle apparentie dit antwoord te
„verwachten had: Gy hebt uw Seminarium t' Amsterdam
„gehad, waerom zyt gy daer niet gebleven? Waerom hebt
„gy de vryheit die u vergunt was zelve verlaten? Hier en
„vinden wy niet goed u die vryheyt te geven. En als men
„dan weder zoude willen t' Amsterdam komen, had men te
„verwachten, dat Burgemeesteren aldaer meer gehoor zouden
„geven aen 't verzoek der Predikanten, ende ons de vryheit,
„die wy zelf verlaten hadden, niet weder vergunnen; want
„dat men met geen goed fondament zoude kunnen antwoor-
„den, als de Heeren ons tegenwierpen: Wy hebben u in
„uwe vryheit gemaintineerd; waerom hebt ghy het Semina-
„rium niet in onze stad gehouden? waerom hebt gy het
„verplaetst? Nu vinden wy ongeraden u de vryheit, die gy
„zelf hebt geabandonneert, wederom te vergunnen. Deze
„redenen overwogen zynde, heeft de Vergadering geoordeelt,
„dat men het Seminarium in zulken oogschijnlijken gevaer
„niet en moeste stellen, en dat het t' Amsterdam zoude blyven."

Voorts blijkt uit de geschreven *Handelingen* of *Notulen*, dat in diezelfde vergadering, op verzoek van Curatoren der Kweekschool den 16[den] November 1666 buitengewoon te Amsterdam bijéén geroepen, werd goedgevonden, alvorens ter vervulling van het door Poelenburgs dood opengevallen Professoraat over te gaan, het advijs der Broederen te hooren

aengaende de hoedanigheden en qualiteyten die men oordeelt tot dit werck nootsakelyck te werden vereyscht; waarover geraadpleegd zijnde, als onmisbare vereischten in een Hoogleeraar aan het Seminarium bepaald werden de navolgende: „1°. een onbesproken leven; 2°. geleertheyt in de Theologie, „dat is kennis van de saecken en gronden der religie en „van de geschillen, die daarover worden gemoveert; 3°. een „goet humeur en natuur; 4°. een opregte genegentheyt tot „de oefeninge en voorstant van de onderlinge verdraegsaem„heyt, zoo als deselve in 't gemeen by de Remonstranten wert „verdedicht; 5°. een beknoptheyt van oordeel en bequaemheyt „om de leeringen wel ter snede en verstandelyck voor te stel„len, waervan men versekert dient te wesen door eenige „proeven en blycken des aengaende getoont; 6°. een goede „naem en eenige luyster by de geenen die buiten onse ge„meenschap syn; 7°. kennis van Historiën en van de Phi„losophie, specialyk van die, welke door Renatum Carte„sium is ingevoert; ten laetsten, indien alle dese voorseyde „qualiteyten in één persoon niet konden worden gevonden, „dat men dan behoort uyt te sien na soodanige twee, die „deselve met haer beyde mochten besitten."

Bladz. 42. *De welsprekende Amsterdamsche Leeraar* ISAÄCUS PONTANUS.

In 1648 tot Proponent bevorderd, vertrok hij in het daaraanvolgend jaar als Predikant naar de gemeente te Frederikstad aan de Eider. In 1652 keerde hij in het vaderland terug, en werd eerst als Predikant naar den Briel, vervolgens naar Amsterdam beroepen. In 1703 werd hij Emeritus, en overleed in 1711. Zijne uitgegeven predikatiën over de *geschiedenis van Jozef*, de *gelijkenissen van den verloren zoon*

en *den rijken man en Lazarus*, en eenige andere geschriften worden opgenoemd door ADR. VAN CATTENBURGH, *Biblioth. Script. Remonstr.* p. 117. sq.

Zijne twintig predikatiën over de twee genoemde gelijkenissen van den Heiland zijn eerst lang na zijnen dood uitgegeven (*Rott.* 1721. 4to) door CORN. DE WIT, Predikant te Berkel, die in eene breedvoerige en belangrijke voorrede Pontanus als Evangeliedienaar heeft geschetst, en onder anderen van hem getuigt: „Men doet niet meer, dan, ter „eere van Godt, die daarvan de eerste oorzaak is, met „eenen waarachtigen lof den Heer Pontanus bekroonen; „wanneer men, ten opzigte van den predikstoel, hem aan„merkt als een der pryswaardigste luiden, welke, meer „dan een halleve eeu herwaarts, Godt aan de Remon„strantsche Broederschap verleent heeft: ja, men maakt, „myns oordeels, aan breetspraak zich niet schuldig, zoo „men hem de ziel derzelve noemt, en zegt, dat het groote„lyks het licht van hem, en de vonken van zijn vier ge„weest zyn, welke sedert, door deszelfs lichaam verspreit „zynde, vele onkundigen verlicht, zondaars bestraft, klein„moedigen vertroost, en in menige laauwe harten een bla„kende vlamme van heiligen yver ontsteken hebben: dat „is, dat het zyn voorbeeldt, en zyne wysheit geweest is, „die met zooveel vrugts ons *Sion* heeft opgebouwt."

In het *Leven van* G. BRANDT *den Jongen*, te vinden achter zijne *Eenentwintig Predikatien*, Rott. 1705. 4to. leest men op bladz. 66. het volgende: „Van D. Isaacus Ponta„nus, Leeraar der Remonstranten t' Amsterdam, heeft men „hem meermalen hooren zeggen, *dat hy onder alle Predikan„ten, die hy ooit hadt gehoort, zijns gelyk nooit hadt ver-*

„ noomen, zoo ten aanzien van de stof als van de welspreeken-
„ heit, en bekende, dat hy veel van hem hadt geleerdt.” Eene uitnemende lofspraak voorzeker in den mond van een zoo bevoegden beoordeelaar! (*)

In de buitengewone vergadering, na den dood van Poelenburg in November 1666 gehouden, werd Pontanus tot Professor benoemd; doch acht maanden later verzocht hij van de Groote Vergadering der Broederschap onverwacht zijn ontslag. De reden daarvan vindt men vermeld in de aanteekeningen dier vergadering, alsmede in het handschrift van Limborch, die in zijn kort *Verhael van het Seminarium der Remonstranten*, met zijne eigene aanstelling eindigende, het volgende mededeelt: „Dewyle de bedieninge der pro-
„ fessie D. Pontanus eenigzins verhinderde om alle zyne
„ predikbeurten als voorheen waertenemen, en de gemeente
„ van Amsterdam verklaerde zyne predicatien niet te kunnen
„ missen, heeft hy in de generale vergadering der Societeit
„ 1667. 12 Julius, zyne professie geresigneert: en dewyle
„ dit onverwacht voorquam en de Kerken niet gelast waren
„ om in de professie eenige verandering te maken, zoo wierd
„ aan de kerk van Amsterdam de bezorginge van het Semi-
„ narium, zoo als die best zoude oordeelen, voor het lopende
„ jaer bevolen, en besloten in het aenstaende jaer een vast
„ Professor te verkiezen. De kerk van Amsterdam heeft de
„ bezorginge van het Seminarium bevolen aen Philippus van

(*) Door een onverklaarbaren misslag wordt dit getuigenis van den welsprekenden Brandt, omtrent Pontanus afgelegd, als eene lofspraak van den laatste op eerstgenoemden vermeld in het *Leven van G. Brandt den Jongen*, voorkomende in de *Levensbeschrijving van eenige voorname meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen*. D. IV. bladz. 73, 74.

„ Limborch, die daerop 13 September 1667 zyne onderwij-
„ zinge in die qualiteit aengevangen heeft. In 't jaer 1668.
„ 19 April, is Philippus van Limborch, nadat hy rapport
„ van zyne institutie, het voorledene jaer omtrent de studenten
„ te werk gestelt, hadde gedaen, door de vergadering der
„ Societeit verkoren tot ordinaris Professor in het Semina-
„ rium."

Bladz. 42. PHILIPPUS VAN LIMBORCH.

Hij werd op den 19den Junij des jaars 1633 te Amsterdam geboren. Zijne Ouders waren FRANCOIS VAN LIMBORCH, Advocaat te dier stede, en GEERTRUI BISSCHOP, dochter van REM BISSCHOP, den broeder van onzen SIMON EPISCOPIUS. Na het onderwijs van VOSSIUS, BARLAEUS en SENGUERDIUS in de voorbereidende wetenschappen, en van CURCELLAEUS in de Godgeleerdheid genoten te hebben, vertrok hij op zijn negentiende jaar naar Utrecht, waar hij inzonderheid de lessen van GIJSBERTUS VOETIUS bijwoonde, maar ook de gehoorzalen der overige Theologische Professoren, JOHANNES HOORNBEEK, ANDREAS ESSENIUS en GUALTHERUS DE BRUIJN niet onbezocht liet. Na een tweejarig verblijf aan deze Hoogeschool keerde hij omstreeks Bloeimaand des jaars 1654 naar Amsterdam terug, waar hij in Augustus des volgenden jaars tot Proponent werd bevorderd. Kort daarop ontving hij eene beroeping naar Alkmaar, welke hij nogtans zedig en bescheiden afsloeg, om zich nog eenigen tijd ongehinderd aan zijne studiën te wijden. In het jaar 1657 aanvaardde hij het Leeraarambt te Gouda, van waar hij, tien jaren later, als Predikant naar Amsterdam vertrok. Weinige maanden na zijne aankomst aldaar werd hem, gelijk wij boven zagen, door den Kerkeraad dier gemeente het onderwijs in de

Godgeleerdheid aan het Seminarium *ad interim* opgedragen, waarna hij in 1668 door de Groote Vergadering der Broederschap tot gewoon Hoogleeraar aangesteld, dezen post tot aan zijnen dood met voorbeeldigen ijver en welverdienden roem heeft bekleed. Hij stierf den 30sten April des jaars 1712 in den hoogen ouderdom van bijkans negen en zeventig jaren. Tweemaal is hij gehuwd geweest, eerst met ELISABETH VAN ZORGEN, dochter van den beroemden Regtsgeleerde NICOLAAS VAN ZORGEN, later met CORNELIA VAN DER KERK. Men vergelijke J. CLERICI *Orat. Funebr. in obit.* PHILIPPI A LIMBORCH, *defuncti d.* XXX. *Aprilis*, A°. 1712, *habita die* 6 *Maji, quo sepultus est.* Deze Lijkrede is te vinden in de 5de uitgave van LIMBORCHS *Theologia Christiana.* LE CLERC heeft daarvan een uittreksel medegedeeld in zijne *Bibliothèque Choisie.* T. XXIV. p. 350 *suivv.* Zie verder over hem en zijne talrijke Godgeleerde Schriften ADR. A CATTENBURGH, *Biblioth. Script. Remonstr.* p. 102 sqq. en de Schrijvers, aangehaald door SAXE in zijn *Onomast. liter.* P. V. p. 74 et *Anal.* 595, waarbij men nog voege de *Mémoires* etc. van NICERON. T. XI. p. 40—53. Zijn hoofdwerk is zijn bovengemeld Theologisch Systema, dat ten titel voert: *Theologia Christiana ad praxin pietatis ac promotionem pacis Christianae unice directa*, en waaraan hij tien jaren gearbeid heeft. De eerste uitgave in 4to. zag het licht te Amsterdam in 1686. Het is naderhand vijfmaal in folio herdrukt. Een onzer geachtste Vaderlandsche Godgeleerden, de voortreffelijke MUNTINGHE, heeft in zijn *Compendium Theol. Christ. Theor.* van dit werk van Limborch meermalen een gepast en bescheiden gebruik gemaakt. 't Wordt anders door de Godgeleerden onzer dagen zelden meer geraadpleegd, en is aan

verre de meesten niet dan bij name bekend. Intusschen schroom ik geenszins te beweren, dat het nog verdiende in aller handen te zijn. Ik heb het menigmaal met vrucht opgeslagen, zelfs na al de oudere en nieuwere werken over de Dogmatiek, die mij ten dienste stonden, geraadpleegd te hebben. YPEY in zijne *Letterk. Geschied. der Systematische Godgeleerdheid* (D. III. bl. 313—319) en STÄUDLIN in zijne *Geschichte der Theologischen Wissenschaften* (Gött. 1810. Th. I. s. 297—303) hebben van dit Godgeleerd zamenstel breedvoerig en met hoogen lof gewaagd. Bij den eerste leest men onder anderen: „In het opstel is eene duidelijke kort„bondigheid, in de voordragt eene schoone orde, bij het „kiezen van bewijzen veel oordeels, overal leerzame opmer„king, en doorgaans onpartijdige gematigdheid. De stel„lingen van andersdenkenden worden er dikwijls met hunne „eigen woorden in voorgesteld. En te gelijk wordt met de „Geloofsleer eene geheele schets van de Christelijke Zede„kunde opgegeven, waarbij het gebruik der waarheden wordt „aangetoond. In het behandelen der Zedeleer staken de „*Remonstranten* diens tijds, en voornamelijk VAN LIMBORCH, „boven anderen uit. De leer van het eigenlijke *Arminianis„mus* wordt er wijders zuiver in voorgedragen. De Schrijver „is ten aanzien van *Sociniaansche* begrippen zeer omzigtig. „Hij was een vijand van het Socinianismus." *enz. enz.* De laatstgemelde, de beroemde Hoogleeraar CARL FRIEDRICH STÄUDLIN schrijft: „Das vollständigste und berühmteste „System des remonstrantischen Lehrbegriffs ist von PHILIPP „VON LIMBORCH, welcher gleichfalls am Gymnasium zu „AMSTERDAM lehrte, ein Mann voll Geist, Gelehrsamkeit, „Bescheidenheit und mannichfaltiger literarischer Verdien-

„ste. — — — Schon die Anlage des Systems verräth etwas „Eigenthümliches und lässt auch eigenthümliche Grundsätze „durchblicken. Das Ganze ist mit trefflicher Klarheit und „Auswahl geschrieben." u. s. w. Vergel. voorts de Schrijvers door YPEY aangehaald in opgemeld werk bl. 319. in de aant., waarbij nog gevoegd kan worden J. LE CLERC, *Biblioth. Univers. et Hist.* T. II. Art. III. p. 21—25.

Onder zijne overige werken is vooral merkwaardig het boek, getiteld: *De veritate religionis Christianae amica collatio cum erudito Judaeo. Subjungitur huic libro tractatus, cui titulus:* URIELIS ACOSTA *exemplar vitae humanae; addita est brevis refutatio argumentorum, quibus Acosta omnem religionem revelatam impugnat.* Goudae 1687. 4°. pp. 364. De geleerde Jood, met wien Limborch dezen redetwist voerde, en uit wiens pen een gedeelte van dit werk gevloeid is, was een Amsterdamsch Geneesheer, met name *Isaäc Orobio*, Spanjaard van geboorte. Voorgevende de Roomsch-Katholijke Godsdienst te belijden, had hij vroeger in zijn vaderland, onder den naam van *Don Balthazar Orobio*, den post van Lector in de Bovennatuurkunde aan de Universiteit van Salamanca bekleed, daarna de Geneeskunst te Sevilla uitgeoefend, maar was vervolgens in den kerker der Inquisitie geworpen, waar hij drie jaren lang de gruwzaamste mishandelingen had ondergaan. Men vindt deze en andere bijzonderheden uitvoeriger vermeld bij CLERICUS in zijne lijkrede op Limborch, en vooral in zijne *Biblioth. Univers. et Hist.* T. VII. Art. IX. p. 289—330, waar tevens een beknopt verslag van het genoemde werk wordt medegedeeld. (Vergel. ook C. F. STÄUDLIN, *Geschichte der Theol. Wissenschaften.* IIter Th. s. 87—90.) Achter dit boek is een merkwaardig

opstel gevoegd van zekeren Portugees *Gabriël Acosta*, die te Amsterdam omstreeks het jaar 1647 zijn leven door een zelfmoord eindigde, en wiens Deïstische gevoelens door VAN LIMBORCH wederlegd worden. (Zie over dezen Man en zijnen zonderlingen levensloop, behalve dit werkje-zelf, waarin hij zijne eigene lotgevallen met levendige kleuren schildert, LE CLERC *Biblioth. Univ.* T. VII. p. 327—330 en PAQUOT *Mémoires* etc. T. IV. p. 11—15.) Het grootste gedeelte van dit werk had VAN LIMBORCH in het Nederduitsch overgezet, welke vertaling na zijnen dood is in het licht gegeven door J. DE GOEDE (Amst. 1723. in 4to. en 2de druk 1735.) met eene breedvoerige voorrede, waarin, behalve het gebeurde met *Orobio*, ook het later voorgevallene met een geleerd Meisje uit den deftigen stand wordt verhaald, dat op het punt stond om haar Christelijk geloof te verzaken en de Joodsche Godsdienst te omhelzen, doch door Limborch van het dwaalspoor werd teruggebragt. De wijze, waarop hij hierin was te werk gegaan, en de belangrijke gesprekken, welke hij met deze schrandere Maagd had gehouden, heeft Limborch-zelf in een keurigen Latijnschen brief aan den beroemden Engelschen wijsgeer LOCKE uitvoerig beschreven. Den voornamen inhoud dezer letteren, waarvan het eigenhandig opstel voor mij ligt, heeft de Goede in de Nederduitsche uitgave van het aangehaalde werk medegedeeld.

Niet slechts met den zoo even genoemden Geleerde maar met vele anderen der aanzienlijkste en beroemdste Mannen in Engeland en elders onderhield van Limborch eene levendige briefwisseling. Twee portefeuilles in folio en vier in quarto liggen thans op mijne schrijftafel, allen met brieven van vermaarde Bisschoppen, Aartsbisschoppen en andere hoogaan-

zienlijke en geleerde Mannen aan Limborch, en minuten van brieven door hem aan dezen geschreven, die niet slechts een schat van wetenswaardige zaken behelzen, maar ook de treffendste bewijzen opleveren van de hooge achting, die onzen van Limborch door de grootste Godgeleerden van zijnen tijd werd toegedragen.

Op de Bibliotheek der Amsterdamsche Remonstrantsche Kerk, die zoo vele belangrijke Handschriften van Hugo Grotius, Vossius, Clericus, Wetstein en andere beroemde Geleerden bezit, wordt ook een onuitgegeven werk van Phil. van Limborch gevonden, geheel met zijne eigene hand geschreven, en getiteld: REFORMATORUM DE POENA HAERETICORUM SENTENTIA *ex variis auctoribus et Ecclesiarum responsis collecta et exemplis aliquot demonstrata.* Het is in 24 Hoofdstukken afgedeeld. Vooraan vindt men de *praefatie*, waaronder staat: *Scribebam Amstelodami Cal. Octobris* MDCCX, benevens de *Series Capitum* met den korten inhoud van ieder *Caput.*

Bladz. 43. *de wijdberoemde* CLERICUS, *voor wien eenige jaren na* LIMBORCHS *aanstelling een nieuwe Leerstoel aan deze School werd opgerigt.*

Reeds vroeger hadden de Amsterdamsche Predikanten JOANNES LOEDINGIUS en ISAÄCUS PONTANUS, op verzoek van den Kerkeraad dier Gemeente, aan de Studenten eenig onderwijs in de *Philosophie* gegeven. Wat tot dit verzoek aanleiding gaf, is mij niet duidelijk gebleken. Dit nogtans is zeker, dat de waardige STOLKER zich vergist heeft, toen hij in zijn belangrijk stukje over het Seminarium der Remonstranten, voorkomende in het Mengelwerk der *Vaderlandsche Letteroefeningen* voor *December* 1825 het volgende

schreef: „Ondertusschen was, sedert het jaar 1648, het „sterfjaar van CASPAR BARLAEUS, het Hoogleeraarschap in „de *Wijsbegeerte*, aan de *Illustre School* te *Amsterdam*, „onvervuld gebleven, en waren dus de Remonstrantsche „Kweekelingen, gewoon aldaar de *wijsgeerige* lessen bij te „wonen, van dezen tak van onderwijs verstoken geraakt. „Daarin werd, voorloopig, voorzien door den *Amsterdam-„schen* Leeraar JOANNES LOEDINGIUS, die, op verzoek zijns „Kerkeraads, den Studenten, in 1649 (*), eenige lessen gaf. „Het blijkt niet, hoe lang dit duurde; doch LOEDINGIUS „overleed in 1653, en van andere voorziening is ons geen „gewag voorgekomen vóór 1663, wanneer wij vinden, dat „ISAÄCUS PONTANUS zich, op gelijk verzoek, geleend heeft „om het *wijsgeerig* vak eenigzins te vervullen. Doch tot „vaste verzorging van hetzelve werd bij de *Remonstrantsche* „*Societeit* (misschien steeds in verwachting, dat, bij het „*Athenaeum*, in de plaats van BARLAEUS, nog eens een „ander zou worden aangesteld) geen maatregel genomen „vóór 1684, wanneer de beroemde JOANNES CLERICUS de „eerste Hoogleeraar in de *Wijsbegeerte* aan de Remonstrant-„sche Kweekschool werd, wien tevens het onderwijs in de „*Hebreeuwsche en Grieksche* Talen en in de *uiterlijke Wel-„sprekendheid* werd opgedragen." Barlaeus overleed in Januarij 1648. En reeds in de maand Maart daaraanvolgende waren *twee* Hoogleeraren in zijne plaats benoemd, ARNOLDUS

(*) Ook in dit jaartal heeft eene vergissing plaats. LOEDINGIUS werd eerst in 1650 Predikant te Amsterdam. Zijne eerste standplaats was Zevenhuizen. Op den 13den April van het genoemde jaar werd hij van daar naar Rotterdam beroepen, welk beroep ook door hem werd aangenomen, maar geen gevolg had, omdat de Amsterdamsche Gemeente zich haren voormaligen alumnus toeëigende

SENGUERDIUS, destijds *primarius Philosophiae Professor* te Utrecht, die nog in Mei van datzelfde jaar te Amsterdam zijne Inwijdingsrede hield, en wiens lessen ook door onzen van Limborch werden bijgewoond; en JOANNES KLENCKIUS, voormaals Lector in de Wijsbegeerte te Leiden, die zijnen post aan de Doorluchte School in Junij 1648 aanvaardde. „KLENCKIO *teste ipse et* SENGUERDIUS *raro exemplo viginti* „*ferme annos Logicam, Metaphysicam, Physicam, Ethicam,* „*Politicam alternis docuerunt admodum concordes.*" Vid. LENNEPIUS V. CL. *loco mox laudando.* Aan deze beide Hoogleeraren in de Wijsbegeerte werd eenige jaren later nog een derde, ALEXANDER BIAEUS (DE BIE), als *Matheseos et Astronomiae Professor* toegevoegd. SENGUERDIUS werd in 1669 opgevolgd door JOANNES RAIUS (DE RAEY), aanhanger van CARTESIUS en vroeger gewoon Hoogleeraar in de Wijsbegeerte aan de Leidsche Universiteit, *propter quem, sui saeculi principem philosophiae, Leida frequentabatur*, volgens het getuigenis van WOLZOGIUS *in orat. fun. in decessum* TULPII. p. 23. RAIUS eindelijk had in 1704 tot plaatsvervanger den beroemden, toen negentienjarigen, TIBERIUS HEMSTERHUIS. Zie *Ill. Amstel. Athen. Memorabilia, prodita deinceps Oratione* J. P. D'ORVILLE *in centesimum Athenaei natalem, et* D. J. VAN LENNEP *in altera Athenaei Saecularia, accedente item* LENNEPII *in utramque orationem annotatione.* Amst. 1832. p. 41 et 118—125.

Er heeft derhalve, van Barlaeus tot op Hemsterhuis, eene onafgebrokene opvolging van Hoogleeraren in de Wijsbegeerte aan de Doorluchte School te Amsterdam plaats gehad. Eerst na het vertrek van laatstgemelden naar de Hoogeschool te Franeker is die Leerstoel gedurende meer dan zestig jaren

onbezet gebleven. Waarom men nu het onderwijs der opvolgers van Barlaeus voor onze Studenten onvoldoende heeft geacht, kan ik moeijelijk gissen; en bij de zorgvuldigste nasporingen heeft het mij niet mogen gelukken, eenig antwoord op die vraag te vinden. Het merkwaardigste, dat mij is voorgekomen, hoezeer het voorts over dit duistere punt geen licht verspreidt, is in het volgend uittreksel vervat uit de Handelingen der Vergadering van Curatoren der Kweekschool op den 4den September 1669, met de hand van Limborch geschreven: „Laetstelyk is opgenomen de eerste artikel van „de uytschryving, handelende van noch iemandt te gebruy-„ken om de jonge luyden te oeffenen in 'tgeen sy behooren „te weten, totdat sy komen tot het studium in de Theologie. „Hier over syn gehoort verscheyde oordeelen: willende „sommige, dat de jonge luyden geoeffent souden worden „alleen tot Amsterdam onder Limburg, ende met eenen „onder den publyken Professor, het sy de Heer de Bie, „of de Raei; verstaende anderen, dat sy eerst onder D. J. „Naeranus aen de Oudewetering, daerna onder den advocaat „Henricius en D. van Engelen tot Uytrecht, laetstelyk onder „Limburg hare oeffening hebben souden; noch anderen „sustinerende dat de advocaat Henricius tot Amsterdam als „Professor Limburgio toegevoegt behoorde te worden. Alle „redenen over en weder overwogen synde, is de gelegentheyt „van de Societeyt en van het Seminarium soo ingesien, dat „men het raedzaemst geoordeelt heeft te besluyten, gelyk „van allen eenparig besloten is:

„Dat D. Joannes Naeranus in syne plaetse, de Oudewe-„tering, sal oprechten uyt naem van de E. Societeyt een „school, als Rector, om de jonge luyden, welke noch vry

„ongeoeffent syn in linguis, Latina et Graeca, in de Philo-
„sophia en Historiis te oeffenen zoover, dat sy met goede
„vruchten de lessen van den Professor in Theologia souden
„konnen aenhooren. En hebben alle de leden van de Ver-
„gadering present synde aengenomen dit school te sullen
„begunstigen; tot dien eynde besorgende, sooveel mogelyk
„sal syn, dat derwaerts gesonden mogen worden alle kin-
„deren en jongelingen, voornamentlijk, welke ten dienst
„van onse Societeyt denken te studeren, soo wanneer sy
„elders niet en hebben, waerdoor sy tot nodige bequaemheyt
„gebragt konnen worden. Wyders soo is dit selve soo goedt
„gevonden by provisie, ten minsten voor den tydt van een
„jaer, om ondertusschen te besien, of het werk opnemen,
„en wat uytslag de sake hebben sal. Noch is verstaen,
„dat D. J. Naeranus Casparum Dankerts syn discipel sal
„gebruyken als Conrector, om soo het school beter aensien
„te geven, en in wesen te brengen: mids dat deselve syn
„gedachte ook behoude, om soo haest als hem doenlyk is onse
„Societeyt mede met prediken dienst te doen, achtervolgens
„de acte hierboven ten opzichte van syn persoon gearresteert."

„Ondertusschen is ook de persoon van D. Henricius,
„advocaat tot Uytrecht, boven genoemt, voor het toeko-
„mende in recommandatie gehouden, of de Societeyt syn
„dienst van noden mochte krygen."

„Hierna is D. J. Naerano, als syn E. aennam 'tgene
„besloten was, geluk gewenscht met den tytel van Rector;
„en is syn E. in syne aenstaende dienst Godes segen toe-
„gewenscht van de gantsche Vergadering."

„Waer mede na aanroeping van Godes Heilige naem de
„vergadering gescheyden is."

Naeranus werd in zijn ambt bevestigd door de Groote Vergadering der Broederschap op den 12den Junij 1670, die hem deze waardigheid *ad vitam* opdroeg. Maar wat van zijne School geworden is, en welke vruchten zij voor het Seminarium heeft gedragen, zijn wij buiten staat te melden.

In het jaar 1684 werd JOANNES CLERICUS (JEAN LE CLERC) tot Hoogleeraar in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Amsterdamsche Kweekschool aangesteld. Het ligt buiten ons bestek, het belangrijk en werkzaam leven van dien vermaarden Geleerde te beschrijven, en van zijne talrijke Schriften te gewagen, waarvan de enkele lijst *twaalf* bladzijden beslaat in CATTENBURGHS *Biblioth. Script. Remonstr.* Het zou een afzonderlijk boekdeel vereischen, zoo men deze taak naar behooren vervullen en zich niet enkel tot de voornaamste en algemeen bekende bijzonderheden wilde bepalen. Wij verwijzen alzoo onze lezers naar de volgende werken, waarin over Clericus en zijnen letterarbeid met meerdere of mindere uitvoerigheid gehandeld wordt: JOANNIS CLERICI *Vita et Opera ad annum* M.DCC.XI. Amst. 1711. 12°. pp. 264. Op den titel staat: *Amici ejus opusculum, Philosophicis Clerici Operibus subjiciendum.* Doch het is hoogst waarschijnlijk, dat Clericus zelf daarvan de Schrijver is. Wat hem daartoe aanleiding gaf, vindt men vermeld in de *Bibliothèque Raisonnée.* Tom. XVI. p. 404, 405. Onbetwistbaar uit zijne eigene pen gevloeid is het volgende: *Parrhasiana, ou Pensées diverses sur des matières de Critique, d'Histoire, de Morale et de Politique. Avec la défense de divers Ouvrages de Mr. L. C.* (LE CLERC.) *par Theodore Parrhase. Amst.* 1699. *Tom. I. in* 8. Men vindt daarin *p.* 339. *et suivv. Histoire et Apologie des études et des ouvrages de Mr.* LE CLERC. — *Eloge Historique de feu*

Mons. Jean Le Clerc in *Biblioth. Raisonn.* T. XVI. p. 344—418, ook afzonderlijk uitgegeven, Amst. 1736. in 12mo. Wij zullen op dit geschrift, het beste en naauwkeurigste, dat over het leven en de werken van Le Clerc bestaat, straks terugkomen. — NICERON, *Mémoires pour servir à l'Histoire des Hommes illustres.* Tom. XL. p. 294—362. — PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire litteraire etc.* Tom. XVII. p. 1—133. Dit uitvoerig artikel is uiterst partijdig en met bitteren haat tegen Le Clerc geschreven. — L'Article CLERC (JEAN LE) in de *Nouveau Dictionaire* van *J. G. de Chauffepié.* Tom. II. p. 99—105. — J. A. DE CHALMOT, *Biographisch Woordenboek.* D. VII. op den naam CLERC (JEAN LE). — *Levensbeschrijving van eenige voorname meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen.* D. IV. bl. 137—161. — Bij SAXE in zijn *Onomast. Liter.* P. V. p. 274 sq. et *Anal.* 626. wordt voorts een aantal Schrijvers opgenoemd, die ter loops van Clericus gesproken hebben, waarbij men nog voegen kan: C. F. STÄUDLIN, die in zijne *Geschichte der Theol. Wissensch.* Gött. 1811. IIter Th. s. 206, 207. schrijft: „Der Arminianer J. LE CLERC hat sich als einen gründlichen und freimüthigen Kirchenhistoriker gezeigt, und ist in seiner Kirchenhistorie der beiden ersten Jahrhunderte so wie in seinen Lebensbeschreibungen einiger Kirchenväter und Ketzer auf eine Art, welche an ARNOLDEN erinnert, von den gemeinen Vorstellungen abgewichen." Maar vooral vergelijke men bladz. 374 en 375 van hetzelfde Deel, waar men het volgende leest: „Da es der *Arminianer* GROTIUS war, welcher schon in der vorhergehenden Periode mit einer freieren, dem Geiste des Alterthums angemesseneren Interpretation der heiligen Schriften voranschritt, so mag ein anderer *Arminianer*, welcher im

Anfange des 18ten Jahrhunderts blühte und denselbigen Weg, und zwar früher, als irgend ein Schriftsteller von einer andern Religionsparthey in dieser Periode, betrat, die Reihe der Hermeneutischen Theoristen hier eröffnen. Es ist JOH. CLERICUS, welcher in einem Werke, dem er den Titel: KRITISCHE KUNST gab, zugleich die Principien der allgemeinen Kritik und Hermeneutik aufstellte und ausführte, und sie ins besondere auf die biblischen Bücher vielfältig anwandte. Schon dass er durchaus annahm und voraussetzte, dass diese Bücher ebenso, wie jedes andere Buch, in kritischer und hermeneutischer Hinsicht behandelt werden müssen, war damals sehr ungewöhnlich. Er gab aber auch noch besondere Anweisungen, wie man den Sinn der Wörter und Redensarten im Hebräischen des A. und im Griechischen des N. T. zu erforschen, wie man die Annahme der Emphasen in der Bibel zu beschränken, wie man die biblischen Bücher kritisch zu behandeln, ihre Aechtheit zu untersuchen und sie zu beurtheilen, wie man sich auch mit den Sachen, von welchen die biblischen Verfasser reden, mit den Sitten, Gebräuchen, Meinungen ihres Zeitalters vertraut zu machen habe, um sie erklären zu können. Er gab von diesen Principien Beispiele genug in seinen exegetischen Schriften, und kam dadurch auf eine Menge neuer Ansichten und Erklärungen, welche von den gewöhnlichen ganz abwichen; er gieng in manchen Rücksichten weiter als GROTIUS, machte merkwürdige Versuche in der höheren Kritik der biblischen Bücher, und eröffnete in der Kritik und Erklärung der historischen Bücher des A. T. eine neue Bahn. Er fand mehr Widerspruch und Gleichgültigkeit bei seinen Zeitgenossen, und auch noch lange nachher, als Beifall und Nachfolge,

aber späterhin hat man seine Principien desto allgemeiner ergriffen, weiter entwickelt und angewandt." Voorts zie men YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk.* D. III. aant. 677. op bl. 194 van de aanteekk. waar Clericus als Bijbelverklaarder, en inzonderheid als bedachtzaam en gematigd *Criticus* in tegenstelling van den geleerden Engelschman J. MILL wordt geprezen. In de *Kerkelijke Geschiedenis der achttiende Eeuw* van A. YPEY, D. VIII. bl. 713—715 wordt zijne Fransche vertaling van het N. T. naar verdienste geroemd. In de *Geschiedenis der Systematische Godgeleerdheid* van denzelfden Schrijver, D. III. bl. 319—321, en in het aangehaalde werk van YPEY en DERMOUT, D. III. bl. 52. (zie ook de 77[ste] aant.) wordt over het aan Clericus toegekende werk gesproken, dat den vreemden titel draagt: LIBERII DE SANCTO AMORE *Epistolae Theologicae, in quibus varii Scholasticorum errores castigantur. Irenopoli, typis Philalethianis*, 1679. 12[mo]. pp. 320. Over den vermoedelijken Schrijver van dit boekje is, vooral in vroegeren tijd, veel getwist. Ik kan het met de eigene hand van Clericus bevestigen, dat *Liberius de Sancto Amore* geen ander is dan hijzelf. Hij zond het werkje uit Saumur, waar het gedrukt is, aan Phil. van Limborch, die hem daarop in een Latijnschen brief van twaalf digt geschreven bladzijden, gedagteekend Amst. 6 Octob. 1682, zijne aanmerkingen mededeelde. Clericus zelf velde misschien in rijper leeftijd een min gunstig oordeel over dezen jeugdigen letterarbeid. Dit althans is zeker, dat hij ten aanzien van sommige daarin voorkomende zaken naderhand van gevoelen veranderd is. Hierin zal wel de reden gelegen zijn, waarom hij er nooit openlijk is voor uitgekomen, schoon hij het evenmin regtstreeks

heeft ontkend, dat hij de Schrijver dezer Theologische Brieven was.

Ik moet eindelijk nog gewag maken van de *Oratio Funebris in obitum V. Celeb.* J. CLERICI, *habita a. d. VIII. Calend. Martii* MDCCXXXVI. *a* J. J. WETSTENIO. Deze Lijkrede is door mij in haar geheel medegedeeld in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland,* verzameld door de Hoogleeraren KIST en ROYAARDS. 1833. D. IV. bl. 81—115. Zij was, gelijk ik daar heb verhaald, toevallig op de Boekerij der Amsterdamsche Kerk door mij ontdekt, nadat ik kort te voren van den Eerw. STOLKER een brief ontvangen had, waarin hij mij het volgende schreef: „Het *Eloge historique de feu Mons.* JEAN LE CLERC, te vinden in: *Bibliothèque Raisonnée,* Tom. XVI. p. 344 *et suiv.* „is ook afzonderlijk uitgegeven onder den titel van: *Eloge* „*historique de feu Mons.* JEAN LE CLERC, *Professeur en* „*Philosophie et en Histoire Ecclesiastique parmi les Remon-* „*trans, tiré de la Bibliothèque raisonnée, mais revu et corrigé,* „*avec une préface de l'auteur a Amsterdam chez J. Wetstein* „*et G. Smith.* 1736 *en* 12°. *pp.* 144, *sans la préface.* Hier- „van wordt verslag gedaan in: *le Journal des Savans.* Janv. „1737. p. 122 et suiv. Ik ken deze uitgave zoo min als „den schrijver van dit *Eloge,* doch vermoed, dat de laatste „geen ander geweest is, dan de opvolger van LE CLERC, „sedert hij Emeritus was geworden, J. J. WETSTEIN. In „het *Journal* bovengemeld wordt namelijk gezegd, dat de „vrienden van LE CLERC misschien tot deze afzonderlijke „uitgave besloten hebben, nadat zij gezien hadden, dat de „Latijnsche Lijkrede door WETSTEIN op LE CLERC gehouden, „*schoon ter perse gegeven, niet in het licht verscheen, pour*

„*des raisons*, (voegen zij er bij) *que nous ignorons.* Ik
„gis, dat de Lijkrede geschorst is door de vrees, dat daar-
„door de horsels, die LE CLERC zoo lang en zoo vreesselijk
„gestoken hadden bij zijn leven, op nieuw zouden worden
„gaande gemaakt, en welligt ook op WETSTEIN zouden aan-
„vallen, en dat hij daarom, zonder naam, het *Eloge* de
„Lijkrede heeft laten vervangen. Dat de laatste later is
„uitgegeven, weet ik niet. Ik zag ze nooit; en echter is
„zij misschien in schrift voorhanden op de Bibliotheek der
„Amsterdamsche Remonstrantsche Kerk, die, zoo ik meen,
„andere handschriften van WETSTEIN bezit." Al mijne nasporingen onder deze handschriften waren vruchteloos, en ik had de hoop om het bedoelde stuk te vinden reeds opgegeven, toen mij onvoorziens een pakket in handen kwam, dat bij het openen afgedrukte exemplaren van Wetsteins Lijkrede in losse bladen bleek te bevatten. Ik deelde natuurlijk dien vond aan mijnen grijzen Vriend mede, die in zijn antwoord herhaalde, dat deze Oratie hem tot hiertoe geheel onbekend, en ook, zijns wetens, nergens aangehaald was. Het bovengemeld berigt uit het *Journal des Savans* voor Januarij 1737 scheen daardoor bevestigd te zijn, en ik moest het er voor houden dat de Lijkrede, ofschoon gedrukt, nooit openlijk was uitgegeven. Op aanzoek van den Hoogleeraar Kist stond ik hem den gevonden letterschat gaarne af, om dien in het IV^{de} Deel van zijn belangrijk Kerkelijk Archief voor het algemeen verkrijgbaar te stellen.

Weinige maanden na de uitgave ontving ik van mijnen hooggeschatten Vriend, den geleerden G. H. M. DELPRAT, Predikant bij de Waalsche Gemeente te Rotterdam, de volgende schriftelijke bedenkingen, mij op de meest vriendschappelijke wijze medegedeeld:

„ 1°. De veronderstelling, dat de exemplaren der, in het
„ Archief herdrukte, Oratie, vroeger, nimmer onder het pu-
„ bliek zouden zijn verspreid geworden, is niet naauwkeurig.
„ Immers, (in weerwil van hetgeen in het *Journal des Savans*
„ wordt verzekerd) vindt men de bedoelde Oratie niet alleen
„ als een bekend stuk aangehaald, maar zelfs zeer naauw-
„ keurig beschreven achter een levensberigt van J. J. Wet-
„ stein bij STRODTMANN, *Beyträge zur Historie der Gelahrt-*
„ *heit.* (Hamburg. 1749. 8°.) 3r. Th. S. 230. Aldaar leest men
„ na de optelling van Wetsteins overige uitgegevene Werken
„ nog dit: „ Oratio funebris in obitum V. Celeb. Joannis
„ „ Clerici, Philosophiae et Historiae Ecclesiasticae inter
„ „ Remonstrantes Professoris, habita a. d. VIII Cal. Martii
„ „ 1736. 4 Bogen in gross Quart. Herr Wetstein" (dus ver-
„ volgt STRODTMANN, die alzoo met den uiterlijken vorm,
„ zoowel als met den inhoud der Oratie goed bekend schijnt
„ te zijn) „ hat aus dem langen Leben des Herrn Clerks das
„ „ wichtigste zusammen gezogen, und mit solchen Urtheilen
„ „ begleitet, so die Grösse des Verstorbenen erforderte." "

„ 2°. Het is niet de Heer WETSTEIN, welken men voor
„ den Steller van het *Eloge historique de feu Mr.* JEAN LE
„ CLERC in de *Bibliothèque raisonnée* van 1736 moet houden.
„ Dit belangrijk stuk is van den beroemden Groningschen
„ Hoogleeraar BARBEYRAC, destijds hoofdredacteur dier *Bi-*
„ *bliothèque.* Men herkent niet alleen geheel zijn stijl en
„ manier, maar de lof, die daarin aan de Oratie van Wet-
„ stein wordt gegeven, zoude uit de pen van Wetstein zelven
„ niet voegzaam hebben kunnen vloeijen. Ook tijdgenooten
„ erkennen Barbeyrac voor den Schrijver van het genoemde
„ *Eloge.* „ Nescio an videris" (schrijft J. C. WOLF aan LA CROZE)

„ „ elogium Io. Clerici Gallica linguâ conscriptum, cujus
„ „ auctorem ferunt Barbeyracium." Epist. sc. Hamburgi
„ 23 Dec. 1736 in *Thesauro Epistolico La Croziano* ed. ab
„ UHLE. T. 2. p. 273."

„ 3°. Wanneer men het Fransche *Eloge* gelezen heeft, kan
„ men de Latijnsche Oratie zeer wel missen. Het leven van
„ Clericus is in het eerstgenoemde veel uitvoeriger beschreven,
„ en zijn karakter daarin veel duidelijker voorgedragen, dan
„ in de Oratie. Zou Wetstein niet welligt om de meerdere
„ volledigheid en voortreffelijkheid van de levensbeschrijving
„ des Hoogl. Barbeyrac zijne Oratie na den afdruk minder
„ algemeen verspreid hebben, of heeft zij ook misschien daarom
„ minder aftrek gehad, zoodat de exemplaren voor een groot
„ deel onverkocht hebben moeten blijven onder de papieren
„ van Wetstein? Dit is een vermoeden, dat niet van allen
„ grond ontbloot schijnt, vooral daar in geen der, mij bekende,
„ berigten over Wetstein iets van eene, uit vrees voor zijne
„ vijanden achtergeblevene, openlijke uitgave dier Oratie ge-
„ meld wordt, en Wetstein ook de man niet was, die voor
„ dergelijken schroom zich vatbaar toonde."

Dat niet Wetstein, gelijk de Eerw. STOLKER vermoedde, maar Barbeyrac de steller is van het *Eloge Historique* in de *Bibliothèque Raisonnée*, kan ik, na het aangevoerde door den Heer DELPRAT, naauwelijks betwijfelen. Maar de openlijke uitgave van Wetsteins Lijkrede is naar mijne meening, die ik nogtans gaarne aan het oordeel van anderen, bepaaldelijk aan dat van mijnen geleerden Vriend-zelven onderwerp, door het bovenstaande geenszins bewezen. De éénige getuige, dien de Heer DELPRAT daarvoor laat optreden, is STRODTMANN. Dat deze in 1749, dus dertien jaren na den druk der Oratie,

die gezien en gekend heeft, blijkt duidelijk uit zijne aangehaalde woorden. Maar wie zou het ook niet waarschijnlijk achten, dat Wetstein, door zijne en Le Clercs geleerde Vrienden daartoe aangezocht, aan dezen en genen een afdruk zijner lijkrede zal geschonken hebben? Dat zoodanige uitdeeling (van eene openlijke uitgave en algemeene verspreiding wel te onderscheiden) ook later, na den dood van Wetstein-zelven in 1754, heeft plaats gehad, is mij uit de Handelingen van den Amsterdamschen Kerkeraad gebleken, waarin ik eerst onlangs het volgende vond aangeteekend: „Op voordragt van „Ds. P. Bliek aan de Eerw. Vergadering, dat verscheidene „geleerde lieden begeerig waren om een exemplaar te heb„ben van de Lijkoratie van Prof. Wetstein over Prof. Le Clerc „gedaan, en waarvan een partij exemplaren, aan deze Ver„gadering behoorende, op de Bibliotheek berustende waren, „is een genoegzaam getal derzelve aan voorn. Ds. Bliek „geaccordeert om die te distribuëeren." Hieruit blijkt mijns inziens genoegzaam, dat het bedoelde Stuk niet in den handel en op geen andere wijze te bekomen was. Het komt mij tevens opmerkelijk voor, dat in de *Bibliothèque Raisonnée*, (gedrukt bij dezelfde Uitgevers, die op den titel der Oratie vermeld staan, namelijk *J. Wetstein* en *G. Smith*) bij de vermelding, dat Prof. Wetstein eenige maanden te voren de lijkrede op zijn voorganger Clericus had gehouden *avec l'applaudissement de tous ses Auditeurs*, met geen enkel woord van den druk of de openlijke uitgave dier redevoering wordt gewaagd. Nog opmerkelijker is mij de verklaring van een man, als STOLKER, die aan de nasporing en verzameling van al wat tot de geschiedenis der Remonstranten betrekking had geheel zijn langdurig leven had toegewijd, dat deze lijkrede

hem tot hiertoe geheel onbekend, en ook, zooveel hij wist, nergens aangehaald was. Dit alles overwegende, vind ik geen reden om de juistheid en naauwkeurigheid van het berigt in het *Journal des Savans* te betwijfelen, maar houde ik het veeleer voor de slotsom van dit gansche onderzoek, dat Wetsteins Oratie, schoon ter perse gelegd, nooit openlijk werd uitgegeven, *pour des raisons que nous ignorons*. Voor het overige wil ik gaarne toestemmen, dat het *Eloge Historique* de lijkrede in volledigheid en belangrijkheid overtreft, maar vermeen ik toch, dat de laatste te veel eigens en oorspronkelijks heeft, om hare openlijke uitgave na het eerste nutteloos of overtollig te achten.

Men vergeve mij deze, zoo ik vertrouw, niet ongepaste noch onbelangrijke uitweiding. Van Wetsteins lijkrede sprekende, mogt ik deze gelegenheid niet laten voorbijgaan om de aanmerkingen van den Heer DELPRAT, voor wier vriendelijke mededeeling ik hem nogmaals dank zeg, met mijne bescheidene tegenbedenkingen aan het oordeel der geletterde wereld te onderwerpen. Wij keeren van dezen uitstap tot onzen Clericus terug. Terwijl ik hen, die begeerig zijn 's Mans levensloop en uitgebreide werkzaamheid te leeren kennen, naar de bovenvermelde bronnen verwijze, acht ik mij alleen verpligt te dezer plaatse die bijzonderheden aan te stippen, welke bepaaldelijk zijne aanstelling en bediening aan de Remonstrantsche Kweekschool betreffen. Op de boekerij der Amsterdamsche Kerk wordt de oorspronkelijke briefwisseling tusschen Clericus en Limborch vóór 1684 gevonden, welke ik met de hoogste belangstelling heb gelezen, en die beider verstand en hart gelijkelijk tot eer verstrekt. Clericus schreef zijn eersten brief aan Phil. van Limborch

den 10den Augustus 1681 uit Saumur, waar hij zich destijds ophield. Zediglijk vraagt hij daarin verschooning, dat *hij*, een onbekend jongeling, het waagt zijn hart voor den beroemden Hoogleeraar uit te storten. Maar zijne onbegrensde hoogachting voor zijnen Oudoom Curcellaeus — (zijn Grootvader *Nicolas le Clerc* was gehuwd geweest met *Sara de Courcelles*, zuster van *Stephanus Curcellaeus*) — wiens schriften hij eerst onlangs met onbeschrijfelijk genoegen had gelezen, en zijn verlangen om te weten, of er nog afstammelingen van dien grooten Man in Holland leefden, hadden hem daartoe onweerstaanbaar gedrongen. „*ô Si liceret*" — dus besluit hij — „*ad vos hinc transmeare, quam gratum esset, quam utile* „*Te Curcellaei successorem audire, Te consulere, Te judicem* „*praesentem conatuum nostrorum agnoscere; et Tecum de iis,* „*de quibus ne hiscere quidem hìc licet, liberè colloqui! Certè* „*ut ea voluptate ac libertate fruerer, nihil non facerem.*" cet. Hij ontving van Limborch een spoedig en allerminzaamst antwoord, en ziedaar den band gelegd eener innige en standvastige vriendschap, die niet alleen voor de Remonstrantsche Kweekschool maar voor geheel het rijk der letteren de schoonste vruchten heeft gedragen! In zijne volgende brieven liet Clericus al meer en meer zijn verlangen blijken om zich in Holland met der woon te vestigen. Zoo schreef hij onder anderen den 9den Junij 1682 uit London: „*Jam sunt aliquot* „*dies ex quo Londinum adveni. Causa suscepti itineris fuit* „*spes injecta de Ministerio in Ecclesia Gallo-Londinensi sus-* „*cipiendo, quae cum paene certa amicis videretur e longinquo* „*rem spectantibus, nunc mihi propius intuenti valde incerta* „*videtur. Tentare tamen eventum animus est, qui si defuerit* „*conabor alicubi in domo aliqua nobili locum instituendo ado-*

„lescenti quaerere. Sed quia hoc etiam incertum est, rogo te,
„per amicitiam nostram, ut me commonefacias si quis locus
„sit apud vos in quo honestè victitare possim. Eum sanè propter
„te et Christianam libertatem quae apud vos viget omni alii
„praeferrem. —— Si in Anglia aut apud vos nihil reperiam,
„cogar Genevam, hoc est in carcerem redire, ubi jugo in ae-
„ternum oppressus aegros annos agam. Mihi non posco lautas
„conditiones, victu et vestitu contentus." cet. Limborch wenschte even hartelijk den jeugdigen veelbelovenden Geleerde van de hem knellende banden ontslagen en in Holland geplaatst te zien, doch wilde hierin niet ligtvaardig te werk gaan. *„Ho-*
„minem exterum" — schrijft hij onder dagteekening van den 28sten Junij 1682 — *„mihique amicum huc invitare absque*
„probabili spe honestam functionem consequendi, religio mihi
„est. Explorare cupio nostrorum animos: verum id periculo
„non vacat: quoniam commendari nequis, nisi describaris, quis
„sis, et quid spectes. Atqui si eventus forte exspectationi nos-
„trae non respondeat, neque omnes quos tui causâ sim com-
„pellaturus eadem quâ ego silentii fide concreditum sibi arcanum
„servent: quid fieret de te in patriam reduce? Nostri homines
„plerique mercatores sunt, et quia eruditionem ne primoribus
„quidem labris degustarunt, eam minori quam meretur in pretio
„habent: ideoque solliciti admodum inquirere solent, antequam
„ad quippiam quod sine sumtu fieri nequit excitari possint.
„Ministerium inter nos tibi procurare neutiquam possim, quia
„Ecclesias Gallicas nullas habemus: tentavimus antehac in ci-
„vitate nostra conciones habere Gallicas: verum amplissimi
„Consules, a ministris Ecclesiae Gallicae sollicitati, rogarunt
„ut eas omitteremus: nos probe conscii majorem cum rogat
„imperare, acquievimus. Res nostrae angustae non ferunt, ut

„*annuo stipendio ad adolescentium institutionem huc inviteris;*
„*neque id fieri posset, nisi de tuâ personâ in omnibus Syne-*
„*driis nostris deliberatio instituatur: quod periculosum valde est.*
„*Commodissimum foret, nisi linguae nostrae ignorantia tibi ob-*
„*stet, si quibusdam honoratis familiis commendari posses, et*
„*liberorum institutioni praefici; ut ita sensim nostris hominibus*
„*innotescas; et tum simul dispiciamus, an aliqua honesta func-*
„*tio tibi hic impetrari possit. Sed velim ex te scire, quousque*
„*te tuumque statum aperire tutum sit. Num indicare liceat,*
„*te Clarissimi Curcellaei esse nepotem? Consanguinitas enim*
„*cum Viro, cujus memoria ob summam ipsius eruditionem et*
„*insignem pietatem apud nos in benedictione est, magnum procul*
„*dubio tibi favorem est conciliatura. Verum nihil in hisce te*
„*inconsulto tentare audeo. Quicquid tamen potero suppresso*
„*tuo nomine apud amicos efficiam.*" Met moeite bedwing ik mijnen lust om meer uit deze briefwisseling af te schrijven. Om kort te gaan: Clericus, die in het voorjaar van 1683 Holland bezocht en met van Limborch en andere geleerde Remonstranten had gesproken, had van dien tijd af onherroepelijk besloten om onder hen zijn vast verblijf te nemen. Hij keerde slechts voor korten tijd naar Genève weder, op aandrang zijner bloedverwanten en vrienden, aan welke hij zijn laatst vaarwel toeriep, en uit wier armen hij zich met moeite losscheurde. In den herfst van datzelfde jaar kwam hij in Amsterdam terug, om het nooit weder te verlaten.

Reeds waren in de Algemeene Vergaderingen der Broederschap, in de maanden Mei en September des jaars 1683, eenige voorstellen, Clericus betreffende, ter tafel gebragt, waarop echter geen ander besluit genomen werd, dan dat het Collegie van Curatoren der Kweekschool, 'twelk in October

van datzelfde jaar zou bijéénkomen, met Clericus zelven in onderhandeling zou treden. De aanteekeningen van laatstgemeld Collegie behelzen daaromtrent het volgende: „D. Jo-„annes Clericus van Genève heeft gedaen een Fransche pre-„dicatie; en hebben de Leden der Vergadering met hem eenige „conferentie gehouden. Is bevonden een persoon seer geleert „en moderaet, en bequaem om onse Societeyt dienst te kon-„nen doen. En hebben derhalve verklaert, dat sy geene „swarigheyt en vinden, indien eenige Kerk, daer bequamelyk „een Fransche predicatie soude kunnen ingevoert worden, „daertoe syne dienst gebruykte." Dien ten gevolge hield dan ook Clericus in het begin van het volgend jaar 1684, gedurende eenigen tijd, geregeld elken Vrijdag avond eene Fransche leerrede in de Remonstrantsche Kerk te Amsterdam; doch spoedig werd dit, naar het schijnt, op hoog bevel gestaakt. Althans, in een Latijnsch verzoekschrift van Clericus, ten jare 1696 bij den Amsterdamschen Kerkeraad ingediend, dat ik onder de papieren van Limborch heb gevonden, lees ik het volgende: „Tunc temporis" — (hij bedoelt den eersten tijd van zijn verblijf hier te lande) — „conciones Gallicas „habui, quae quare et quomodo vetitae fuerint, non opus est „ut dicam." Het mogt mij niet gelukken daaromtrent nadere inlichting of uitvoeriger berigt te vinden. Maar in datzelfde jaar werd Clericus tot Hoogleeraar in de bovenvermelde vakken aangesteld, op eene jaarwedde van vierhonderd gulden, die echter twee jaren later met honderd gulden vermeerderd, en in 1690 tot duizend gulden werd verhoogd. Toen in het jaar 1712, na Limborchs dood, Adr. van Cattenburgh tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid werd verkozen, nam deze die beroeping aan onder voorwaarde, dat Prof. Clericus ten

aanzien van jaarwedde, emolumenten enz. met hem gelijk gesteld, en tevens tot het Professoraat in de Kerkelijke Geschiedenis benoemd zou worden, waartoe met algemeene stemmen werd besloten. Dit schijnt eene bemiddeling van strijdige gevoelens bij deze verkiezing te zijn geweest; want uit alles is mij vrij duidelijk gebleken, dat er, bij die benoeming van Limborchs opvolger, een sterke partij voor Clericus bestond, waartoe ook de Amsterdamsche Kerkeraad behoorde. Hare nederlaag lokte eene menigte van gedrukte en geschrevene pasquillen uit, die uit de nalatenschap van den Eerw. STOLKER voor de Boekerij der Amsterdamsche Kerk zijn aangekocht, en waarin Clericus en zijne voorstanders op de grofste wijze worden aangevallen en beleedigd. In het jaar 1731 eindelijk, toen de achtenswaardige Grijsaard, afgeleefd en afgewerkt, zich buiten staat gevoelde, om zijne bediening langer naar behooren waar te nemen, werd hij, ingevolge zijn verzoek, Emeritus verklaard met behoud zijner volle jaarwedde. Dit besluit, met eenparige stemmen genomen, werd hem op de vereerendste wijze uit naam der gahsche Broederschap bekend gemaakt. Ik betuig alzoo niet te weten, wat Barbeyrac, of wie dan ook de Steller van het *Eloge historique* moge geweest zijn, bewogen heeft om deze bijzonderheid in de volgende bewoordingen te vermelden: „*La Societé des Remontrans lui conserva toujours sa pension,* „*jusqu'à la fin de ces jours. C'est bien le moins qu'elle pou-* „*voit faire, pour lui témoigner sa reconnoissance.*" Hij stierf op den achtsten van Louwmaand des jaars 1736, het negen en zeventigste zijns ouderdoms.

Zoo even sprak ik van pasquillen en schotschriften, waarmede men hem bij zijn leven vervolgde. Ik betwijfel inder-

daad, of wel ooit iemand aan de pijlen van den laster zoozeer was blootgesteld als Clericus. Niets is meer geschikt om ons van zijne groote vermaardheid en uitstekende verdiensten te overtuigen. De middelmatigheid heeft van de kwellingen der afgunst nooit te lijden. En wie staat niet verbaasd, als hij in het *Eloge historique* of in Wetsteins lijkrede de namen leest van al die grooten en aanzienlijken, van al die beroemde en geleerde Mannen in alle oorden der beschaafde wereld, met welke Clericus in betrekking stond, en die hem als om strijd vereerden! (*) Geen vreemdeling van eenigen rang of naam in het rijk der letteren, die Amsterdam bezocht, en er geen eer in stelde, bij zijne terugkomst in zijn vaderland, te kunnen verhalen, dat hij Le Clerc gezien en gesproken had. Zelfs de beruchte Engelsche vrijgeest COLLINS verstoutte zich eenmaal den grooten Man een bezoek te geven, en trachtte hem tot zijne gevoelens over te halen, doch werd met edele verontwaardiging afgewezen. (CHAUFFEPIÉ, *Diction.* art. (Jean le) *Clerc. Levensbeschrijving van eenige voorname Mannen.* D. IV. bl. 160. YPEY, *Geschiedenis van de Chr. Kerk in de achttiende Eeuw.* D. I. St. II. bl. 248). Een gewezen Monnik, met name GABILLON, die in een smaadschrift zijne gal tegen Le Clerc had uitgebraakt, doorreisde daarna gansch Engeland, zich uitgevende voor den Man, dien hij op het schandelijkst had gehoond, en werd overal op de vleijendste wijze onthaald en met de grootste onderscheiding bejegend, totdat het bedrog door Clericus werd ontdekt en aan het licht gebragt. (*Biblioth. Raisonn.*

(*) Een groot pak brieven, uit Engeland, Frankrijk, Duitschland en andere landen aan hem geschreven, en nog op de Boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam voorhanden, draagt daarvan mede overvloedige blijken.

T. XVI. p. 396 et suiv.) Dan genoeg. Wij eindigen onze aanteekeningen omtrent den beroemden Man met de schoone woorden van zijnen ongenoemden lofredenaar in de *Bibliothèque Raisonnée:* „Si Mr. Le Clerc eut ses foiblesses, comme tous „les Hommes en ont, elles sont bien effacées par de belles „et éminentes qualités, et de l'Esprit, et du Coeur. Le tems, „bien loin de diminuer sa réputation, ne fera que l'augmenter. „Je crois pouvoir le dire, sans être prophète, et en supposant „que la Barbarie ne vienne pas à regagner le dessus. Après „un changement de scène, les haines personnelles n'aiant plus „de lieu, la posterité, qui jugera avec plus de liberté d'esprit „et plus d'équité, rendra à la mémoire de Mr. Le Clerc, „et avec usure, tout ce que des contemporains injustes ont „voulu enlever à lui-même de son vivant."

Bladz. 44, 45. JOANNES JACOBUS WETSTENIUS.

Hij werd in het jaar 1693, op den 5den van Lentemaand ouden stijl, te Bazel geboren. Hij sproot uit een aanzienlijk en beroemd geslacht, dat vele groote mannen aan de wereld geschonken heeft, en waartoe ook die geleerde en voorname Boekhandelaars behoorden, die, te Amsterdam gevestigd, geheel Europa jaren lang van keurige uitgaven der beste voortbrengselen van de oude en nieuwere Letterkunde voorzagen. (Over de verdiensten van het vermaard geslacht der *Wetsteinen* leze men JACOBI KRIGHOUT *Sermo Funebris in obit. V. Cl. Io. Jac. Wetstenii.* Amst. 1754. van welke lijkrede eene Nederduitsche vertaling is bezorgd door CORN. NOZEMAN. Vergel. ook J. G. DE CHAUFFEPIÉ, *Nouveau Diction.* T. IV. art. *Jean-Jaques* WETSTEIN. not. A.) Zijn Overgrootvader *Jean-Rodolphe Wetstein* werd aan de vreemde Hoven de *Koning der Zwitsers* genoemd; in 1650 als gezant naar Weenen

afgevaardigd, werd hij door Keizer Ferdinand III. tot den adelstand verheven, welke gunst zich tot al zijne nakomelingen uitstrekte. Diens kleinzoon *Jean-Rodolphe* was Evangeliedienaar te Bazel, en gehuwd aan *Sara Sarasin*, uit welken echt dertien kinderen geboren werden, waarvan onze *Jean-Jaques* het tweede was. De vlugge en schrandere knaap had reeds op zijn dertiende jaar zulke vorderingen in de Grieksche en Latijnsche talen gemaakt, dat hij bekwaam werd geoordeeld om tot de Academische lessen bevorderd te worden. Drie jaar later verwierf hij den graad van Doctor in de Wijsbegeerte; en in het jaar 1713, het twintigste zijns levens, werd hij tot Bedienaar des Goddelijken woords aangenomen, na zijne Dissertatie *de variis N. Testamenti Lectionibus* in het openbaar onder voorzitting van den Hoogleeraar Frey verdedigd te hebben. (*) In deze verhandeling toont hij uitvoerig en duidelijk aan, dat die verschillende lezingen geen den minsten grond opleveren om aan de echtheid en onvervalschtheid der heilige oorkonden te twijfelen. Het vergelijken van oude Handschriften en het verzamelen der *Varianten* van het Nieuwe Testament werd van nu aan zijne eerste en voornaamste bezigheid. Met dat doel ondernam hij in den jare 1714 eene geleerde reis, eerst door Zwitserland, vervolgens naar Frankrijk en Engeland. Overal knoopte hij vriendschappelijke betrekking aan met de voornaamste Geleerden van zijnen tijd. In Frankrijk leerde hij MONTFAUCON, DE LA RUE, LE COURAYER, in Engeland de vermaardste Kerkvoogden

(*) In zijne Lijkrede op Wetstein had Krighout in de opgave dier jaartallen verschillende misslagen begaan, die ook in de Hollandsche vertaling zijn overgenomen, welke hij later verbeterd heeft in zijne *Memoria Wetstenii vindicata*. p. 7 et 8.

en inzonderheid den beroemden BENTLEY kennen. Ter bereiking van zijn hoofddoel, 'twelk hij bestendig voor oogen hield, werden geene moeiten of kosten door hem gespaard. Intusschen werd hij onverwachts door den Brigadier CHAMBRIER bij een Regement Zwitsers in Hollandsche soldij, dat te Rochester lag, tot Veldprediker beroepen. Wetstein aanvaardde dien post; maar toen het Regement in de maand Julij van het jaar 1716 naar Holland werd overgescheept, verzocht en verkreeg hij van den Overste een verlof van drie maanden, om zich naar Parijs te begeven. Het was op aandrang van Bentley, dat hij andermaal naar Frankrijks Hoofdstad reisde, om op de Koninklijke Boekerij den *Codex Ephraemi Syri*, waarvan hij reeds naauwkeurige uittreksels had gemaakt, op nieuw en met de uiterste zorg te vergelijken. In de maand October van datzelfde jaar keerde hij naar zijn Regement terug, dat toen te 's Hertogenbosch in bezetting lag. Doch zes maanden later werd hij tot het bekleeden eener kerkelijke waardigheid in zijne vaderstad geroepen, waar hij vervolgens twaalf jaren lang het Evangelie verkondigd, en tevens, naar de gewoonte der Bazelsche Predikanten, de Academische jongelingschap onderwezen heeft. Op het einde van dit tijdvak werd hij door zijn voormaligen leermeester, den Hoogleeraar Frey, gansch onverwacht en hevig aangevallen over zijne voorgenomene uitgave van het Grieksch Nieuw Testament. De voornaamste aanklagt bestond hierin: *Novum hoc Testamentum redolere Socinianismum*. De ongerijmdheid dier beschuldiging valt dadelijk in het oog, als men bedenkt: *vooreerst*, dat het werk nog niet in het licht was verschenen, en *ten anderen*, dat Wetstein destijds geen ander oogmerk had, dan enkel het N. T. met de verschillende lezingen, *zonder*

eenige aanteekening of verklaring, uit te geven. Met regt merkt alzoo Wetstein hierop aan (in zijne *Prolegomena*, voor het eerste deel van zijne uitgave des N. T. geplaatst, p. 198): „Haec accusatio non certe olet lucernam, sed forum potius „piscarium, aut si quid deterius olet; quis unquam audivit „aut Novum Testamentum, aut Codices Graecos, diu ante „scriptos, quam Socinus natus esset, aut Patres Graecos, „aut Ecclesiam Latinam, Coptam, Syriacam, a quibus Ver- „siones N. T. habemus, Socinianismum redolere?" Maar ik acht het noodeloos de aanleidende oorzaak, den voortgang en afloop van dien treurigen twist te vermelden. Wetstein-zelf heeft dit alles breedvoerig verhaald in zijne straks genoemde *Prolegomena*, welke hij bij het leven van Frey heeft in het licht gezonden, en waarop deze, *zoolang Wetstein leefde*, een diep stilzwijgen heeft bewaard. Men zie voorts KRIGHOUT in zijne aangehaalde lijkrede, en CHAUFFEPIÉ in zijn *Dictionaire* T. IV. p. 690—692. not. C. waar hij, na beide partijen te hebben laten spreken, aldus besluit: „En pesant „mûrement tout ce qu'on vient de voir, tant de la part de „l'un, que de celle de l'autre Parti; on ne peut s'empêcher „de penser, qu'il se mêla de la passion dans tout ce qui „se fit contre Mr. Wetstein." Hij voegt er bij: „Ce qui „semble faire beaucoup en sa faveur, c'est la manière ho- „norable, dont il a été non seulement rétabli" (*dans un tems*, gelijk hij in het begin dier aanteekening schrijft, *où ses principaux Adversaires vivoient encore*) „mais appelé en- „suite pour remplir une Chaire de Professeur à Bâle." Voor eene geheel onbevoegde regtbank wegens onzuiverheid in de leer aangeklaagd, en door deze op zeer onvoldoende gronden veroordeeld, werd Wetstein in 1730 van zijn ambt ontzet,

niettegenstaande het ernstig en nadrukkelijk protest, daartegen bij de Regering van Bazel ingediend door de aanzienlijkste leden zijner Gemeente, waaronder zich vier Raden uit de Vroedschap der Stad, zes Leden van den Grooten Raad, en een Lid van het Geregtshof, zijnde een Behuwdbroeder van Wetsteins voornaamsten tegenstander, bevonden. Zijne nabestaanden, de vermaarde Boekhandelaars te Amsterdam, die reeds over zijne uitgave van het N. Testament met hem in onderhandeling waren getreden, noodigden hem daarop uit, om tot hen over te komen. Hij had aldaar eenige maanden vertoefd, toen de Remonstranten op hem het oog sloegen, als opvolger van Clericus. Zij begeerden evenwel, dat hij vóór de aanvaarding van dien post, hetzij in een gedrukt geschrift, hetzij in persoon voor den Raad van Bazel, zich openlijk van den hem aangewreven lak zou zuiveren; meenende, dat zoowel zijne eer als die der Remonstrantsche Broederschap dit vorderde. Wetstein verkoos het laatste, en zijne verantwoording te Bazel had dit gevolg, dat de Raad, met vernietiging van het vroeger tegen hem geslagen vonnis, hem weder tot de dienst der Kerke en de uitoefening van alle pligten, aan het Leeraarambt verbonden, zonder eenig voorbehoud en met lofspraak op zijne vorige ambtsbediening bevoegd verklaarde; van welke vrijheid hij dan ook onmiddellijk daarop, een geheel jaar lang, zoo in dezelfde gemeente, welke hij vroeger had bediend, als in andere kerken van Bazel gebruik maakte. In het volgend jaar 1733 werd hij zelfs door den Raad, met brieven van voorschrijving, aan de Hervormde Gemeente te Straatsburg aanbevolen, om aldaar in de plaats eens overleden Leeraars gekozen te worden. Intusschen werd van de zijde der Remonstranten bij Wetstein,

die thans naar hun oordeel volkomen geregtvaardigd was, op zijne onverwijlde komst aangedrongen. Hij keerde dan ook in Bloeimaand van het genoemde jaar 1733 te Amsterdam terug. Doch hier wachtte hem nieuwe tegenstand. Reeds in het najaar van 1731, toen Wetstein naar Bazel vertrokken was, had de Burgemeester Jan Trip, Heer van Berkenrode, aan Prof. van Cattenburch benevens eenige andere Leden van den Remonstrantschen Kerkeraad verklaard: „dat de „verkiezing van Wetstein aan Burgemeesteren van Amster„dam gansch niet aangenaam was, als wordende hij, niet „alleen bij Burgemeesteren, maar ook, en wel inzonderheid, „bij de Theologische Faculteit te Leiden, en diverse andere „Heeren Theologanten, aangezien en vastelijk geconsidereerd „voor een persoon van gansch heterodoxe sentimenten" enz. enz. Maar de Broederschap vleide zich waarschijnlijk met de hoop, dat die onaangename indruk door het lange tijdsverloop en bovenal door den schitterenden uitslag, waarmede Wetsteins verdediging te Bazel was bekroond, zoo niet volkomen uitgewischt, althans aanmerkelijk verminderd zou zijn. De uitkomst stelde die gegronde hoop te leur. Naauwelijks had Wetstein zijn onderwijs aan de Remonstrantsche Kweekschool aangevangen, of hij werd ten Raadhuize ontboden, waar hem door Burgemeesters werd aangezegd, dat hij zich voortaan zou hebben te onthouden van alle onderwijs in de Grieksche en Latijnsche talen, dewijl dit tot afbreuk strekte der Illustre School; maar dat hem vergund werd lessen te geven in de Wijsbegeerte en Kerkelijke Geschiedenis, zoolang HunEd. Groot-Achtb. geen Hoogleeraar in die vakken aanstelden; onder voorwaarde nogtans, dat hij geene Studenten van andere gezindten, dan die der Remonstranten, op zijn

10

collegie zou toelaten, terwijl hij voorts geen collegie aan zijn huis, maar wel op eene andere plaats mogt houden. Wetstein beriep zich wel op het regt, dat hem als *Philosophiae Doctor et Artium Liberalium Magister* toekwam, om zoowel openbare als bijzondere lessen te houden; doch hieraan werd geen gehoor gegeven, en deze onaangenaamheid was slechts het voorspel van grooter tegenkanting, welke hij weinig tijds daarna moest ondervinden. Een naauwkeurig en getrouw verslag is daarvan in den Kerkeraad der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Amsterdam door de Gecommitteerden te dier zake uitgebragt, en in de Handelingen van dien Kerkeraad te boek gesteld, hetwelk wij hier letterlijk laten volgen: „Nadat opgemelde Heer Wetstein in gevolge „van de voorenstaande aansegging van Burgermeesteren en „daarop genomene resolutie deeser vergadering eenige tyd „zyne instructie hadde gegeeven in de Collegie-kamer van „deese kerke; zoo is gebeurt, dat in 't begin der maand „Novembr. de Hr. Professor Cattenburg ontmoet wordende „door de Hr. Burgermeester Jan van de Poll, door zyn „welEde. wierd aangesprooken, en gesegt, hem Professor „wel eens te willen onderhouden over de zaak van den Hr. „Wetstein, en dat daartoe de bepaalde tyd soude laaten „weeten; gelyk daarop ook den tweede volgende dag des „namiddags tegens half drie uuren aan het huijs van gemelde „Burgermeester is ontboden en verschenen, komende kort „daaraan mede aldaar in de kamer de Hr. Professor d'Or-„ville; en geliefde Burgermeester van de Poll een uijtvoerig „verhaal te doen van de klagten tegens den Hr. Wetstein „door de Gereformeerde kerkenraad alhier aan Burgermees-„teren gedaan met bijvoeging in het daartoe dienende Re-

„quest, dat gemelde kerkenraad niet alleen amptshalve ge-
„drongen waaren hare klagten te doen; maar ook om zich
„te verantwoorden in deese zaak aan hun Classis en Synode,
„en dat, so zy nalatig bleeven, andere voorname Godge-
„leerde zoude opkomen en de zaak hooger vervolgen, etc."

„Dat ook Burgermeesteren seer verwondert waaren ge-
„weest, na door den Professor d'Orville geinformeert te zyn
„geworden, dat aan de Remonstranten door den Heere Bur-
„germeester Jan Trip voor een geruijme tyd was geinterdi-
„ceerd geworden den Hr. Wetstein in hunne dienst te neemen,
„gemelde Remonstranten egter zonder sulks in agt te neemen,
„na 't overlijden van Burgerm. Trip daarmede waren voort-
„gegaan, en zyn E. hadden aangenomen." —

„Waarop de Professor Cattenburg met ernst van redenen
„den Hr. Wetstein verdedigende, en ten dien eijnde, uijt de
„verklaring, syn E. belydenis over 't stuk van de Drieeenig-
„heid voorgelesen en de onregtmatigheid der proceduuren te
„Bazel tegens hem aangetoont hebbende, tevens met de wet-
„telijkheid zyner herstelling door de Hooge Overigheid aldaar;
„zo ging de Professor Cattenburg voort tot wederlegging van
„de aangebragte onwaarheid omtrent de interdictie van den
„Burgermeester Trip zaalr., en verklaarde dat, nadat zyn
„welEde. daarover met den Professor Cattenburg en andere
„leeden van onse kerke hadde gesprooken, en door haarEe.
„van de geschaapentheid der zaaken was onderregt geworden,
„zyn welEe. daarop had gelieven te antwoorden, dat nadien
„synEde. niemant ongehoort wilde veroordeelen, en de Hr.
„Wetstein na Bazel ter verantwoording was vertrokken, syn
„welEde. hem na zyn wederkomste gehoor wilde verleenen."

„Alle welke en andere redenen met veel bescheijdenthijd

„wierden aangehoort, dog door Burgermeester van de Poll
„beantwoord, dat Burgermeesteren genegen waren, hunne
„stadt in rust te houden, die ligt zoude gestoort worden,
„door het ernstig vertoog der E. publ^e^. Kerkenraad; dat
„derhalven de Remonstranten zich van den dienst van den
„H^r^. Wetstein behoorden te ontslaan, dat de zaaken thans
„in rust waaren, dat het geschaapen stond als zyn E^e^. in
„dienst bleef, veel opschudding daar uijt zoude reijsen, dat
„de Remonstranten de leydende party waaren, dat sy sich
„veel ongemakkelykheden soude op den hals haalen, dat
„men de gronden van hun vreijheid van hun Seminarium
„zoude gaan ondersoeken, en andere diergelyke redenen, die
„geduurende dit onderhoud te meermalen wierden herhaalt;
„dat men derhalve wel toesien zoude, en de kerkenraad der
„Remonstranten den H^r^. Wetstein in syn onderwys soude
„laaten stil sitten; dat gemelde Burgermeester 't besluijt der
„kerkenraad op 't spoedigste zoude afwagten, terwyl zyn E^e^.
„inmiddels de volgende dag in de kamer van Burgermees-
„teren zoude verslag doen, van 't gene ten synE^e^. huijse
„was verhandelt. Waarop de Professor Cattenburg nogmaal
„zeijde, gelyk in den beginne meermalen hadde gedaan, dat
„zynE^e^. als particulier ontboden synde, ook maar als par-
„ticulier sprak, sonder ergens toe gelast te zyn, dat zelfs
„onse Kerkenraad alhier maar particulier was,. en de H^r^.
„Wetstein door de vergadering van alle onse kerken aan-
„gesteldt zynde, gevolgelyk daaraan van deeze zaak ook
„kennisse moest gegeven worden, waartoe ook tyd wierd
„vereijscht. Dog gemelde Burgermeester bleef op spoedig
„bescheid aandringen, nadien de zaak in de kamer van haar
„Ed^e^. gr. Agtb^e^. presseerde." —

„Waarop den 8en November groote vergadering zynde be-
„legt, na gedaan rapport van den Professor Cattenburg van
„bovengemelde onverwagte ontmoeting, in ernstige overwee-
„ging is genomen het bekommerlyke gevaar, waarmede deese
„kerke, en vooral het Seminarium wierd gedreigt, indien
„men tegens zo nadrukkelyke verklaaring en waarschouwing
„van Burgermeesteren, den Heere Wetstein in het houden
„van zyn collegie liet voortgaan." —

„Weshalven met eenparige stemmen is geresolveert, zynE^e^.
„aan te zeggen, dat zyn Eerw^de^. bij provisie zal gelieven
„met het geeven van zynE^s^. lessen stil te zitten."

„En verders dat van 't gepasseerde en geresolveerde aan-
„stonds en omstandig berigt gegeeven zal worden aan de
„E. Kerkenraad van Rotterdam."

„Gelyk mede dat door den Professor Cattenburg hiervan
„aan den H^r^. Burgermeester van de Poll sal kennisse wor-
„den gegeeven."

„Al hetwelke ook op den 9 Novemb^r^. is volbragt, en
„waarop genoemde Heer Burgerm^r^. aan den Professor syn
„goed genoegen geliefde te betuijgen, dat zyn Ed^s^. ernstige
„aanrading by provisie was opgevolgt, en 't welk zyn E^e^.
„aan de andere Heeren ook zoude bekent maaken."

„Terwyle de Heer Wetstein op de aanzegging van voor-
„gemelde resolutie aan D^o^. de Goede en D^o^. Ostens geliefde
„te antwoorden, dat hetzelve aannam, en hem welgevallig
„was, dewyl zelfs daarom zoude versogt hebben, uijt be-
„kommering dat hy anders mogte worden geproscribeert."

„Waar na al verder gebeurt zynde, dat de H^r^. Wetstein
„omtrent het midden der maand Novemb. een omstandig
„vertoog aan de Publicque kerkenraad ingelevert hebbende,

„zig kort daaraan by requeste aan Burgermeesteren heeft „geadresseert gehad, en daarop nogmaal omtrent de maand „Decemb. door een nader vertoog aan opgemelde kerkeraad, „waarin mede gevoegt was zyn E^ds^. belydenis omtrent het „stuk der Triniteit etc. en geannexeert eenige attestatien „van Bazel, al hetwelk egter niet heeft kunnen beletten zyn „E^e^. van tyd tot tyd nadeelige gerugten ter ooren quamen; „zoo dat op den 16 Decemb. resolveerde aan onse Gecom- „mitteerdens in deese zaak kennisse te geeven, dat hy vol- „gens bekomen berigt, zo van syn E. neef Rudolph Wetstein, „als anderen, bedugt was voor een nadeelig besluijt in zyn „E. zaak, en dat onder anderen ook wierd voorgegeeven, „dat de Remonstranten zelf gaern van zyn E. zoude zyn „ontslagen." —

„Waarop dien zelfden avond vergadering der gesaament- „lyke Gecommitteerden belegt zynde, door haar E., naar „hooring van gemelden Heer J. J. Wetstein en zyn E. Neef „den Heer Rudolph Wetstein, eenparig is besloten gewor- „den zo tot voorkoming van 't eene, als insonderheid tot „stuijting van onwaare uijtstrooijsels en een eclatant bewys „van de genegentheid der Remonstranten voor syn Persoon „en Instructie, sig op morgen ogtent by requeste aan haar Ed. „groot Agtb^re^. te adresseeren; en is het nog dienzelven avond „opgesteld, en tot presenteering daarvan aan Burgermeesteren „gecommitteert de Heer Professor Cattenburg benevens den „H^r^. Jacob Viruly, zynde van de volgende inhoud:"

„AAN DE ED^E. GR. AGTB^RE. HEEREN
„BURGERMEESTEREN, EN REGEERD^S.
„DER STAD AMSTERDAM."

„Geeven met schuldige Eerbiedigheid te kennen de Ge-
„committeerdens van de Kerkenraad der Remonstrantsche
„gemeente binnen deese stad: dat de Sociteijt der Remon-
„stranten in den Jaare 1731 tot Instructor hunner studenten
„in de Philosophie, Kerkelyke Historien, en Hebreeuwse
„taale hebbende aangesteld de perzoon van Jan Jacob Wet-
„stein ter dier tyd woonende te Bazel, na alvoorens zig te
„hebben verklaart omtrent de regtsinnigheid syner gevoelens
„in 't stuk van de Godsdienst, dezelve Johan Jacob Wet-
„stein over eenige maanden ten voorschr^en. eynde zich hier
„binnen deese stad ook heeft ter neergeset, en vervolgens
„dezelve syne bedieninge waargenomen, ter tyd toe dat eenige
„tijd geleeden tegens denzelven Johan Jacob Wetstein eenige
„beschuldiginge zyn opgekomen, als wanneer hy Johan Jacob
„Wetstein met het geeven van dezelve Instructie by provisie
„heeft gesupersedeert. Ende aangezien door het missen van
„zoodanige Instructie de gemelde studenten groot nadeel
„leyden, en de voorsz. kerkenraad in het onseker is omtrent
„de continuatie van den meergemelden Johan Jacob Wetstein
„in de gemelde zyne dienste, zo keeren sy Suppl^en. zich tot
„UEdgrootAgtb^re, ootmoediglyk versoekende van UEdgroot-
„Agtb^re. te mogen weeten, of dezelve Johan Jacob Wetstein
„noopende dezelve beschuldigingen aan UEdgrootAgtb^re. be-

„hoorelyke genoegen en satisfactie gegeeven heeft, zulks dat
„dezelve Johan Jacob Wetstein met de opgemelde Instructie
„der voorgen[de]. Studenten, ter voldoeninge van de verwag-
„tinge en genegentheid van de gemelde Sociteijt als vooren
„zoude konnen continueeren."

„'Twelk doende etc."

„Ingevolge van welke resolutie, bovenstaand request op
„17 December door genoemde Heeren aan haarEd[e]. gr. Agtb[re].
„is gepresenteert geworden, en binnengekomen zynde geliefde
„de H[r]. Burgermeester van de Poll te antwoorden, verwon-
„dert te syn men niet liever aan syn huijs was gekomen,
„om in vriendelykheid over de zaak te spreeken, dan request
„te presenteeren; waarop de H[r]. Professor Cattenburg re-
„pliceerde, dat zyn E[e]. by de Burgermeester komende maar
„als particulier konde spreeken, daar dit request sprak uijt
„name van de geheele kerkeraad. Eijndelyk wierd na overleg
„van Burgermeesteren geconcludeert en door meergemelden
„H[r]. van de Poll aan de Profess. Cattenburg gecommuniceert,
„dat zyn E[e]. gemelden Professor nader bepaalde tyd soude
„laaten weeten om met zodanige meerder, als men zoude
„goetvinden, ten zyn E[ls]. huijse te komen; dat zyn E[e]. alsdan
„aldaar soude verzoeken den Heer Burgerm[r]. van den Bemp-
„den, nevens zyn E[e]. Commissaris politicq synde, en aan
„wien deese zaak door haar E[e]. gr. Agtb. was gedemandeert,
„omme dan aldaar in 't breede daarover te konnen spreeken."

„De gesamentlyke Gecommitteerdens des avonds vergadert
„zynde, wiert daaraan het bovenstaande rapport gedaan, en
„te gelyk kennis gegeeven, dat reeds de Burgermeester van
„de Poll tegen de volgende agtermiddag om 4 uuren een
„Commissie aan syn E[es]. huijs zou verwagten, en wierden

„ alsdoen tot bekleding daarvan gecommitteert de Professor
„ Cattenburg, D°. Ostens, nevens de opzienderen Emilius en
„ Willink, gelyk ook nog dien avond van 't gepasseerde door
„ Missive aan de kerkenraad van Rotterdam wierd kennis
„ gegeeven."

„ Den volgenden dag zyn ter bestemder uur de bovenge-
„ noemde Gecommitteerdens (uijtgenomen de H^{r}. Emilius)
„ ten huijse van den Burgermeester van de Poll gekomen,
„ vindende ook aldaar den Burgermeester van den Bempden;
„ en naar een vriendelyke receptie en plaatsneeming wierd
„ door den Burgermeester van de Poll 't woord gevoert, en
„ wydlopig en omstandig herhaalt, al hetgunt seedert een
„ geruijme tyd in en omtrent de zaak en perzoon van den
„ H^{r}. Wetstein was voorgevallen, al hetwelke niet alleen door
„ den H^{r}. Burgermeester van den Bempden vervolgens in 't
„ algemeen wierd toegestemt, maar in 't byzonder en met
„ ernst van redenen de drie volgende Poincten voorgesteld,
„ waarover haar E^{e}. grootagtb^{re}. zeer te onvrede waren."

„ Als 1^{stelyk}: dat de Remonstranten tegens het gedaane
„ verbod van den H^{r}. Burgermeester Trip zaal^{er}. egter na de
„ dood van gemelden Heer waren voortgegaan met de beroe-
„ ping van den H^{r}. Wetstein, die men wist onder de Censuur
„ te zyn, en van zeer slegte gevoelens berugt te zyn."

„ Ten 2de: dat men de Gemeente der Remonstranten, die
„ zeedert eenige tyd in goet gerugt was geweest, dus bloot
„ stelde om met diergelyke schadelyke leeringen en dwaalin-
„ gen besmet te worden, en waarvoor haar Ed^{e}. grootagtb^{re}.
„ moesten sorg dragen, dat die gevoelens in hunne stad niet
„ wierden voortgeplant."

„ Ten 3de: dat haar Ed^{e}. door hunne Predikanten waren

„onderrigt en versekert (aan wien haar E^e. als mannen
„van verstand en gemoede ook moesten geloof geven) dat
„J. J. Wetstein niettegenstaande syn zeggen dat hy het
„gevoelen van Socinus verwierp, egter 6 of 7 van de voor-
„naamste plaatsen, die tegens het gevoelen van Socinus
„dienen, door syne uijtlegging ontzenude."

„Waarop zo door den Professor Cattenburg als D^o. Ostens
„met alle bedenkelyke redenen getragt wiert de bovenstaande
„swarigheden weg te neemen, en wel vooreerst, dat haar E,
„als beide present zynde geweest by 't zeggen van den H^r.
„Burgermeester Trip zaal^er. konden betuijgen haar Ed^e. groot-
„agtb^re. deswegen kwalyk waren geinformeert; dat zyn Wel-
„Ed^e. nooijt anders hadde gezegt, dan dat alvoorens te oor-
„deelen, hy de verantwoording van Wetstein zoude afwagten."

„Dat de Remonstranten vervolgens ook niet te schielijk
„waren te werk gegaan, maar ruijm 1¼ Jaar gewagt, als
„wanneer de H^r. Wetstein door de Hooge Overigheid van
„Basel synde herstelt geworden, en alle kerkelyke bedie-
„ningen wederom waargenomen, wy daardoor volkomen meen-
„den in staat te zyn om met syn Ed^s. beroeping alhier voort
„te gaan."

„Dat wat de verdere Pointen aanging, de Heer Wetstein
„zich meer dan eens opentlyk deswegen hadde verklaart en
„verantwoord, zoo met plaatsen uijt de H. Schriftuur in
„zyn Ed^s. Predikatien als andersints; dat derhalven in zyn
„Ed^s. onderhouding met de Heeren Predicanten alhier mo-
„gelyk wel eenig misverstand zoude konnen plaats hebben,
„nadien zyn E^e. de Nederlandse taal niet seer magtig was, etc."

„Over al hetwelke nog te meermaalen synde over en weder
„gesprooken, haar WelEd^e. egter betuijgden bedugt te zyn

„voor den persoon van den Hr. Wetstein, dog dat haar „WelEde. aan de andere zyde ter genegentheid voor de Re-„monstranten, welkers welzyn haarEe. aangenaam was, en „waarin haarEe. grootAgtbre. deselve gaerne zoude conser-„veeren, wel eenige gemakkelykheid souden willen gebruij-„ken, als zulks behoudens de algemeene rust en vreede konde „geschieden, te meer nadien haar WelEde. zelfs aandoening „over de zaak hadden, en gaerne wenschten de Christenen, „die in zoo geringe zaaken van malkanderen verschilden, „in liefde en verdraagsaamheid leefden."

„Waarop nadat haar WelEde. eenige tyd in stilte met mal-„kanderen hadden gesprooken, de Hr. van de Poll geliefde „te zeggen, dat nadien haar Ee. vertrouden de Remonstranten „in 't algemeen, en de Gecommitteerdens in 't byzonder, als „luijden van eer en gemoede wel sorg zouden willen dragen „geen schadelyke gevoelens onder haar wierden geleert of „verspreijt: zyn WelEde. eens een voorstelling van bemid-„deling wilde doen, om te zien of de zaak dusdanig gevonden „konde worden: dog dat haar E. als maar gecommitteerdens „van haar Ede. grootAgtbre. synde, deswegen niets bepaal-„delyk konden besluijten, maar alvoorens rapport moesten „doen, en 't zelve naar vermogen gunstig en voordeelig „wilden voorstellen."

„Waarna eenige voorstellingen synde gedaan, deeze byeen-„komste is gescheiden, met afspraak dat haar WelEde. de „tyd zoude laaten weeten, wanneer gecommitteerdens weder „zouden komen om het besluijt van haar Ede. grootAgtbre. „te hooren: terwyl by de afscheiding de zaak en de persoon „van den Hr. Wetstein nogmaals ten goede aan haar WelEde. „wierd voorgedragen."

„Van welk gepasseerde nog dien avond door onse Gecom-
„mitteerdens aan den Hr. Wetstein ten huijse en in 't bysyn
„van zyn Ees. Neef Rudolph Wetstein zynde kennisse ge-
„geeven, zulks met blydschap van een en ander wierd aan-
„gehoort, en met de uijterste betuijging van vergenoeging
„en dankbaarheid voor de aangewende moeijten der Gecom-
„mitteerdens beantwoord."

„Vervolgens zyn onse Gecommitteerdens des Zaturdags ver-
„sogt om de daaraan volgende Maandag morgen, den 21sten
„December ten half 10 uuren te komen aan 't huijs van
„welgemden. Hr. Burgermeester van de Poll, alwaar naar
„hun ook verschenen de Hr. Burgermeester van den Bemp-
„den, gelyk ook de Hr. Jan Jacob Wetstein geassisteert
„met zyn Ee. Neef de Hr. Rudolph Wetstein, en verklaarde
„de Hr. van de Poll, dat haar Edle. ingevolge van de laast-
„gehoudene afspraak aan haar Ede. grootAgtbre. ten aanzien
„van de zaak van den Hr. Wetstein hadden gedaan favorabel
„Rapport, en 't welke ook van dat succès hadde geweest,
„dat haar Ede. grootAgtbre. hadden geresolveert, gemelde
„Hr. Wetstein zig in deese stad zoude mogen blyven ophou-
„den, en voortgaan met het geeven syner Instructie aan de Re-
„monstrantsche studenten, zo in de Philosophie als Hebreeuwse
„taale, dog wel expresselyk onder navolgende voorwaardens:

„1ste: Dat zyn Ee. onder het geeven van gemelde Instructie
„niet zoude mengen direct nog indirect eenige gevoelens van
„Socinus, nog dezelve verweeren en voorstaan; en dat haar
„Ede. gr. Agtbre. te meer vertrouden zyn Ee. zulks in alle
„opregtigheid soude nakomen, nadien syn Ee. mondeling
„hadde betuijgt van opgemelde gevoelens altoos een afkeer
„gehad te hebben, en nog te hebben."

„Ten 2de: dat zyn Ee. soude aanneemen en belooven zorg „te sullen dragen, nog hier nog elders 't zy direct 't zy „indirect in druk zoude uijtkomen zyn voorgenoomen Grieks „Testament, op wat weyse het ook zoude moogen weesen."

„Ten 3de: dat als zyn Ee. eenige Theologische schriften „zoude willen uytgeeven, zyn Ee. dat zoude moeten doen „onder het opzigt der Remonstranten, opdat die zoude toe„sien dat zyn Ee. niets als overeenkomende met hunne Leer „liet drukken."

„Ten 4de: dat zyn Ee. ook niet zoude uijtgeeven eenige „Apologie of verantwoordinge van zyn E. zaak, als waaruijt „eenige onrust soude konnen gebooren worden."

„Na voorstelling van welke Artijkelen de Heer van de Poll „aan den Hr. Wetstein vroeg, of zyn Ee. al hetzelve wel „begreep, voegende den Heer van den Bempden daar nog „bij, indien syn Ee. het nederduijtsch niet wel verstond, dat „haar WelEde. bereid waren een andere taal te spreeken; en „niettegenstaande betuijging van 't wel begreepen te hebben, „wierd al hetzelve door den Hr. Rudolph Wetstein nogmaal „in de Hoogduytsche taal herhaalt, en andermaal door haar „Ee. gevraagt zynde of zig al hetselve onderwerpen wilde „en op dien voet met syn E. Instructie aan de Remonstrant„sche studenten voortgaan, zo antwoorde zyn Ee. van *Ja;* „terwyl de Heer Rudolph Wetstein aannam zo veel mogelyk „daar ook zorg voor te sullen dragen, dog te gelyk versoe„kende, gelyk de Hr. Jan Jacob Wetstein ook deede, dat „ten einde zyne stilswygentheid, en niet in 't ligtgeeving „van zyne verantwoording aan geene andere reeden dan de „obedientie aan de beveelen van haar Ede. grootAgtbre. mogt „worden toegeschreven, zyn Ee. daarvan eenig schriftelyk

„bewys mogte hebben, van welk versoek haar WelEde. de
„billykheid begrypende, aan onse Gecommitteerdens geliefde
„te recommandeeren van al het gepasseerde en geresolveerde
„behoorlyke aantekening te houden, en dan daarvan by Copia
„blyke aan den Heer Wetstein te geeven; waarop onse Ge-
„committeerdens geantwoord hebbende, dat nadien het de
„gewoone ordre van onse Kerkenraad was van alles behoor-
„lyke aantekening te houden, hiervan ook behoorlyk beweys
„aan den Heere J. J. Wetstein zoude gegeeven konnen wor-
„den; dog opdat het ten allen tyde soude mogen blijken
„zulks op uijtdrukkelyke recommandatie geschiede, of het
„gepermitteert zoude syn, de naamen van haar Ee. in ge-
„melde notulen te stellen, 't welke door haar WelEde. gaerne
„wierd toegestaan, met byvoeging dat haar Ee. als ook haar
„Ede. gr. Agtbre. de Heeren Burgermeesteren vertrouwden
„en verwagten, dat in gevalle in 't vervolg iets teegens het
„geresolveerde strydende, en dus teegens de intentie van
„Burgermeesteren mogt worden gedaan of geleert, daar van
„behoorlyke kennisse gegeeven zoude worden.

„Waarop na onderlinge toewenschinge van Godes zeegen,
„deese onderhandeling is geeyndigt."

Gedurende deze netelige onderhandelingen was de post van Hoogleeraar in de Welsprekendheid te Bazel opengevallen. Wetstein, die de voortduring van zijn verblijf in Holland en van zijne pas aanvaarde betrekking aan de Remonstrantsche Kweekschool onzeker achtte, besloot naar dezen post te dingen, en werd door den Academischen Senaat daartoe benoembaar verklaard, terwijl zijn naam, volgens de aldaar bestaande gewoonte, op de lijst der Candidaten, waaruit de keuze geschieden moest, werd opgeteekend. Het vereerend schrijven,

dat hij deswege uit Bazel ontving, heeft hij in zijne *Prolegomena*, vóór het eerste deel van zijne uitgave des Nieuwen Testaments geplaatst, op bladz. 216 en volg. medegedeeld. Doch de bovenvermelde afloop der onderhandelingen met de Regering van Amsterdam deed hem van alle verdere pogingen ter verkrijging van het Hoogleeraarambt in zijn Vaderland en zijne geboortestad afzien. Door langdurige moeiten en verdrietelijkheden geknakt, onderwierp hij zich aan de harde en hoogst onredelijke voorwaarden, die hem hier werden opgelegd; en Amsterdam zoowel als de Remonstrantsche Kweekschool mogt den Man behouden, die later de roem van Europa werd.

Men heeft het dan ook als een groot geluk voor de wetenschappen te beschouwen, dat Wetstein, in vervolg van tijd, van de aangegane verbindtenis ontheven werd. Waarschijnlijk is dit, na verloop van ettelijke jaren en bij veranderde omstandigheden, in gevolge van zijn mondeling aanzoek en een daarop bekomen wenk van oogluikende vergunning geschied. Doch bij gebrek aan naauwkeurige bescheiden kunnen wij hier niets met zekerheid bepalen. Hoe dit zij: het is bekend, dat Wetstein zijn *Grieksch Nieuw Testament*, de vrucht van den arbeid zijns geheelen levens, in de jaren 1751 en 1752 te Amsterdam onder het oog der Regering in het licht gegeven, en in de daarvóór geplaatste *Prolegomena* zich-zelven wegens het voorgevallene te Bazel breedvoerig verdedigd heeft. Maar ook de voorschrevene bepalingen ten aanzien van zijne *instructie* der Remonstrantsche Studenten zijn naderhand ingetrokken of als vervallen beschouwd. Eerst was hem uitdrukkelijk het onderwijs in de Grieksche en Latijnsche talen verboden, en enkel dat in de Wijsbegeerte en

Kerkelijke Geschiedenis toegestaan. Daarna had men de meeste zwarigheid ten aanzien van het onderwijs in het laatstgenoemde vak gemaakt, en hem alleen vergund, lessen in de Philosophie en in de Hebreeuwsche taal te houden. Het onderwijs van Wetstein schijnt zich dan ook een geruimen tijd uitsluitend tot het vak der Wijsbegeerte bepaald te hebben, waarbij hem de werken van zijnen voorganger Clericus tot grondslag en handleiding dienden. Later werden daaraan lessen in de Grieksche en Oostersche Letterkunde toegevoegd. En toen hij in het jaar 1744 tot Hoogleeraar in de Grieksche Letteren te Bazel werd beroepen, maar op aandrang der Remonstrantsche Broederschap dit beroep van de hand wees, werd hem, met verhooging zijner jaarwedde, tevens het onderwijs in de Kerkelijke Geschiedenis opgedragen.

In het volgend jaar 1745 deed Wetstein eene reis naar Bazel, om zijne Moeder en verdere betrekkingen te bezoeken, en werd aldaar door de Leden der Regering, de Hoogleeraren, Predikanten, en de voornaamste Burgers met de vereerendste onderscheiding en de grootste hartelijkheid ontvangen. Intusschen ging hij bestendig voort met het vergelijken van oude handschriften en het verzamelen van verschillende lezingen, en liet geen middel onbeproefd om aan zijne voorgenomene uitgave des Nieuwen Testaments de hoogst mogelijke volledigheid en belangrijkheid bij te zetten. Hij onderhield tot dat einde eene levendige briefwisseling met de aanzienlijkste en geleerdste Mannen in alle landen van ons werelddeel, en ontving van velen, daaronder ook van den beroemden Kardinaal ANGELUS MARIA QUIRINI, zeer belangrijke bijdragen. In het jaar 1746 stak hij naar Engeland over, om de jongere Syrische vertaling te vergelijken, door Polycarpus op last

van Philoxenus vervaardigd, waarvan *Glocester Ridley* een uitmuntend exemplaar uit Amida ontvangen had, 'twelk door dezen aan Wetstein, ter voldoening aan zijn verlangen, beleefdelijk werd ter hand gesteld. Eindelijk zag het lang verwachte werk het licht, in twee Folio-banden. Wij zullen hier in geen beoordeelend verslag van Wetsteins geleerden en hoogst verdienstelijken arbeid treden, maar verwijzen liever onze lezers naar de Schrijvers, door SAXE aangehaald in zijn *Onomast. Literar.* P. VI. p. 222 sq. et *Analect.* p. 665. en door CHAUFFEPIÉ *Nouv. Dict.* T. IV. pp. 694—696. *dans les notes.* Men zie voorts J. M. SCHRÖCKH *Christl. Kirchengesch. seit der Reform.* VIIIter Th. s. 518 ff. — MICHAËLIS (*Inleid. in de Schriften van het N. V.* Isten Deels IIde St. §. 106. bladz. 1323—1365.), hoezeer aan Wetstein den grootsten lof toezwaaijende en belangrijke aanmerkingen op zijnen arbeid mededeelende, heeft hem in vele opzigten onregt gedaan. Veel juister schijnt mij het oordeel van den Roomsch-Catholijken Professor HUG in zijne voortreffelijke *Einleitung in die Schriften des N. T.* Ister Th. s. 338 folg. Dritte Ausg. 1826, van wien wij het volgende overnemen: „Die Urtheile „über Wetsteins Genauigkeit waren, wie überhaupt über sein „Thun und Glauben, und selbst auch über seine Gelehrsam-„keit, nicht überall gleich. Vermutlich war er, wie alle „Sterbliche, nicht immer gleich gestimmt und gesammelt „bey so mühevollen und freudenleeren Verrichtungen; aber „wo es der Mühe werth war, wie z. B. bey Cod. C. oder „Ephräm, hat er auch das Unglaubliche geleistet, wie man „es von Jemand weiss, der ihm mit Aufmerksamkeit und „Sachkenntniss auf der Spur nachgegangen ist (*). Indes-

(*) GRIESBACH *Symb. cr.* P. I. p. VI.

„sen hat er auch Fehler begangen, aber mehr in solchen „Fällen, wo er fremde Materialien gebrauchte, als da, wo „er selbst untersuchte und Auszüge machte. Was aber, nach „meinen Einsichten, mit Recht an ihm getadelt werden kann, „ist, dass er Bengels schöne kritische Ideen nicht aufgefasst, „nicht gewürdiget hat. Hingegen wird auch ein eigenthüm-„liches Verdienst Wetsteins zu gerne im Dunkeln gelassen. „Seine reiche Sammlung von erläuternden Stellen aus den „Profanauctoren, Kirchenlehrern und rabbinischen Schrif-„ten, die er seinem N. T. einverleibt hat, zeugt von einem „Geiste, der oft weiter sah, als die Exegeten seiner Zeit, „und vielleicht auch angesehene Gelehrten nach ihm. Ich „gehe hier in die strengdogmatischen Händel nicht ein, „worin er befangen war; war er ein Ketzer in der Calvini-„schen und in der Lutherischen Kirche, so mag er es auch „bey einem Katholischen seyn; aber da, wo sichs nicht „geradezu 'ums Dogma handelt, obschon er seine Meynung „selten ausgesprochen hat, kann man aus seinen Sammlun-„gen sehen, welche Ansichten dieser Mann hatte, der diese „Parallelen bemerkt, und aus seiner vielseitigen Lectüre „ausgehoben hat."

„Ist es vielleicht eine Wiedervergeltung für einige harte „Urtheile, die er sich über Andere erlaubt hat, dass er zu-„weilen von jenen getadelt werden musste, die ihn am em-„sigsten ausschrieben? Ein trauriges Loos eines talentvollen „und ungemein unterrichteten Mannes, dass ihn seine Va-„terstadt, deren Zierde er war, im Leben verkannte, und „jene nach seinem Tode ihn schulmeistern, welche die Früchte „seines Fleisses geniessen."

Het zij mij vergund hier ook de woorden van onzen groo-

ten BORGER aan te halen, die in zijne *Commentatio de constanti et aequabili Jesu Christi indole, doctrina, ac docendi ratione*, p. 152, 153. waar hij Wetsteins verklaring van Matth. XI. 12. de zijne maakt, in een noot het volgende schrijft: „Nescio, quo fato accidat, ut ab iis, qui in N. T. explicando operam suam collocant, *Wetstenianae* Interpretationes fere negligi soleant, quarum pleraeque maximam habent simplicitatis ac perspicuitatis commendationem. Haec ipsa loci nostri interpretatio, quam nos unice veram esse arbitramur, a *Kuinoelio*, qui aliorum sententias diligenter collegit, ne memorata quidem est. Equidem, propter operis Wetsteniani caritatem, vellem aliquis vir doctus existeret, qui, quod *Semlerus* fecit in *Libellis ad Cris. et Interpr. N. T. pertinentibus*, idem faceret in Interpretationibus Viri praeclari, de N. T. immortaliter meriti, ut eas collectas seorsim ederet, ac, sicubi opus esset, annotatione illustraret." Vóór eenige jaren scheen Prof. THEILE te Leipzig aan dezen wensch van BORGER te zullen voldoen; doch, zoover ik weet, is deze onderneming niet tot stand gekomen. In ons Vaderland was van het geheele werk van Wetstein, waarvan de prijs in de laatste jaren tot bijna het dubbelde van den vroegeren gestegen is, eene nieuwe uitgave aangekondigd, wier bezorging Prof. LOTZE had op zich genomen; doch ook daarvan is slechts het eerste deel, bevattende de *Prolegomena* en eenige Bijvoegsels, in het licht verschenen. Men zie het grondig en uitvoerig verslag, door Prof. HERINGA van dezen arbeid gegeven in de *Godgeleerde Bijdragen* voor 1832. VIden Deels IIde St. bl. 781—849.

Wetsteins roem werd, na de uitgave van zijn werk, door geheel Europa verbreid, en de voornaamste Maatschappijen

erkenden zijne uitstekende verdiensten door de aanbieding van haar Lidmaatschap. Zoo werd hij, binnen korten tijd, door de Koninklijke Academie der Wetenschappen te Berlijn, door de Koninklijke Maatschappij te Londen en door het Engelsch Genootschap ter voortplanting van het Christelijk Geloof, tot Medelid verkozen. In het jaar 1753 bezocht hij nogmaals zijn Vaderland, waaraan hij steeds innig gehecht was gebleven. Weinig dacht hij, herwaarts terugkeerende, dat hij den dierbaren geboortegrond voor het laatst had betreden, en aan zijne geliefde Moeder en hooggeschatte Vrienden het jongst vaarwel gebragt. Reeds in het begin des volgenden jaars werd hij door eene doodelijke kwaal aangetast, die hem op den 23sten Maart 1754, in den ouderdom van één en zestig jaren, ten grave sleepte. Zijn lijk werd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam begraven. Hij was rijzig van gestalte; zijne gelaatstrekken waren innemend en teekenden minzamen ernst. Ofschoon hij nimmer was gehuwd geweest en zijn gansche leven in afgetrokkene studie werd doorgebragt, was echter niemand van het beeld eens stroeven Geleerde verder verwijderd dan hij. Hij was een vriend van het gezellig verkeer, en door zijne opgeruimdheid en geestigheid de vreugde der kringen, waarin hij verkeerde. Zijn oordeel was fijn en schrander, zijn geheugen verbazend. Opregtheid en menschlievendheid waren de grondtrekken van zijn karakter. Met Christelijke onderwerping zag hij den dood te gemoet. Werd hem door zijne Vrienden, die zijne veege sponde naderden, herstelling uit zijne krankheid toegewenscht, dan was zijn antwoord: *alles is mij goed!* Met de taal des ootmoedigen geloofs: *wij hebben een voorspraak bij den Vader, Jezus Christus!* op de stervende lippen, blies hij den adem uit.

Diep werd 's Mans ontijdige dood door zijne bloedverwanten en vrienden, door de geleerde wereld, door de Remonstrantsche Broederschap inzonderheid betreurd. Op verzoek der laatste, en als uit haren naam, hield de Hoogleeraar Krighout op den 9den Julij 1754 eene Latijnsche Lijkrede op zijnen hooggeschatten Ambtgenoot, welke hij vervolgens in het licht gaf. Wetsteins onverzoenlijke vijand, de twee en zeventigjarige Professor Frey, ontzag zich niet daartegen een lasterschrift te doen drukken, waarin hij op de leer en wandel des ontslapenen zijn zwadder spoog. Krighout achtte zich verpligt de nagedachtenis zijns vriends tegen dien schandelijken aanval te verdedigen. Hij deed dit in zijne *Memoria Wetsteniana vindicata; seu Jacobi Krighout Epistola responsoria ad Stricturas V. Cl. et Ven. J. L. Frey ad Sermonem Funebrem in obitum V. Cl. J. J. Wetstenii.* Amst. 1755. 4to. De aanhef van dit bondig en klemmend verweerschrift luidt aldus: „Mirandi rationem mihi fore, Vir Ven., me a Te „compellari, et quidem ita, ut compellasti, super Sermonem „Funebrem in obitum Viri summi JO. JACOBI WETSTENII, „recte conjecisti, *quoniam in illo Sermone Famae tuae peper-„ceram, et, nomine tuo ne semel quidem prolato, non nisi „pauca eorum attigeram, quae Wetstenius in Prolegomenis ad „N. Testamentum in sui Defensionem contra Te jam dudum „exposuerat, et solide probaverat.* Nequaquam autem miratus „fui, Te, cujus indoles ex lite Wetsteniana jam innotuerat, „contra Virum innocentissimum, *qui jam ante tres annos et „quod excedit Te ad refutandam suam Defensionem provoca-„verat, in publicum prodire ausum non esse, sed potius post „mortem ejus in arenam descendere voluisse:* facile enim intel-„ligere potuisti, tutius esse cum homine mortuo, quam vivo,

„bellum gerere. Ita solent illi, quibus Te annumerandum „diu probasti, qui aperto marte cum adversario congredi „verentur; sed vel insidias ei struere solent, vel postquam „fato functus est, contra ejus manes dimicare malunt." Eene scherpe, maar wèl verdiende berisping! Achter dit vertoog vindt men eenige bijlagen, waaronder drie getuigschriften omtrent Wetsteins leer en wandel, het eerste door de Afgevaardigden van alle de Kerken der Remonstrantsche Broederschap ter Groote Vergadering in den jare 1755 aan Prof. Krighout ter hand gesteld, het tweede door de Curatoren van het Seminarium der Remonstranten, het derde door alle de voormalige leerlingen van Wetstein aan deze Kweekschool onderteekend. De *autographa* dezer verklaringen, benevens het oorspronkelijk opstel van Krighouts lijkrede, berusten nog op de Boekerij der Amsterdamsche Kerk. Den laster, die naar alle waarschijnlijkheid zulk een geduchten tegenstand niet had verwacht, was hierdoor de mond gesnoerd. Zestien jaren later werd nog wel in het duister een giftige pijl op Wetsteins nagedachtenis afgeschoten, maar ook toen vond hij een wakkeren verdediger in zijnen voormaligen discipel, den Leidschen Kerkleeraar Valk. Vid. IO. CORNELII VALK *observationes ad Venerandi Basileënsis ordinis Theologici Declarationem de Novo Testamento Wetsteniano, Anno* 1757 (procul omni dubio legi debet 1753) *compositam et hactenus ineditam; quae inserta est Bibliothecae Haganae Classis tertiae Fasciculo primo.* Dit kort en krachtig opstel eindigt met de volgende woorden: „Lectori — in memoriam revocabo, „et *Wetstenii* adversariorum calumniis opponam (ne de *Semlero* aliisque erectioris animi Theologis aliquid dicam) summe „venerandi et eruditissimi *Hermanni Venemae,* nullis partibus

„addicti, et optimi harum rerum judicis, tum de ipso *Wetstenio*
„tum de *operis Wetsteniani* dignitate et pretio judicium, a Viro
„Celeberrimo latum, quum ipsum suum dissensum a *Wetstenio*
„in nonnullis publice profiteretur. Vivum nuncupavit *doctissi-*
„*mum, cujus*, ait, *eruditionem ego multum veneror* (*Epist. ad celeb.*
„*Wesseling* pag. 2.), mortuo *humanissimi* titulum addidit (*Epist.*
„*ad Hemsterhusium* pag. 46.), et anno sequenti denuo testatus
„est, *se Viri eruditionem et* CANDOREM *maximi semper fecisse*;
„paulo superius autem haec scribit: „„In animo vero habui,
„„cum manus huic operi admovi, et exercitationes has in
„„publicam sivi ire lucem, non Cl. *Wetstenio*, ejusque famae,
„„*quam integram cupio*, nocere aut pretio laboris N. T. editioni
„„impensi, *quod opus ego quidem aetatem laturum censeo*, licet
„„multa resecta voluissem et in aliam formam concinnatum,
„„de quo hic non est disserendi locus, aliquid detrahere."" (*)
„Huic idonei et integerrimi judicis sententiae ego quidem
„perlibenter calculum adjicio. Desinant autem maledicere,
„nec Viri egregii, qui de re Christiana optime mereri studuit,
„ossa rodant malevoli obtrectatores; nobis vero tum tota lis
„Wetsteniana, tum haec declaratio, praeter alia centena, sit
„documento, *quid dirum illud et inexorabile*, quod in prover-
„bium dudum abiit, *odium Theologicum possit*."

De hier aangehaalde Latijnsche Brieven van Venema aan Wesseling en Hemsterhuis bevatten de twijfelingen van eerstgenoemden aan de echtheid der *Duae Epistolae S. Clementis Romani*, welke Wetstein achter het tweede deel zijner uitgave des N. T. heeft geplaatst. Wetstein heeft getracht in een antwoord aan den beroemden Hermannus Venema deze twijfelingen op te lossen. Dit is het laatste, wat de werkzame

(*) *In praefatione ad exercitat. de vera Christi Divinitate.* p. 4 et 5.

Man, reeds door de doodelijke ziekte aan zijn leger gekluisterd, geschreven heeft. CHAUFFEPIÉ (*Nouv. Diction.* T. IV. p. 696. *not.* H.) zegt er van: „On peut dire qu'il s'est peint „dans cette réponse; son caractère modeste et plein de can„deur y paroît pleinement."

Over zijne Latijnsche Lijkrede op Clericus, welke hij in den jare 1736 heeft uitgesproken, hebben wij boven reeds gehandeld op bladz. 128 en vervolgens. Tien jaren later heeft hij ook de nagedachtenis van zijnen Ambtgenoot Joannes Drieberge met eene plegtige redevoering gevierd, waarvan wij hieronder zullen gewagen. Eenige andere kleinere geschriften, door Wetstein in het licht gegeven, heeft Krighout in zijne aangehaalde lijkrede (pag. 37 seq.) opgenoemd. Daaronder is echter niet vermeld: *Lettres de Calvin à Jaque de Bourgogne, Seigneur de Falais et de Bredam, et à son Epouse Jolande de Brederode. Inprimées sur les Originaux.* Amst. 1744. Dat Wetstein daarvan de Uitgever is en de Schrijver der belangrijke Voorrede, is mij uit zijne nagelaten papieren gebleken. Men zie over dit werkje de *Bibliothèque Raisonnée.* Tom. XXXII. P. I. Art. VI. en CHAUFFEPIÉ *Nouv. Diction.* Tom. IV. p. 693, 694. not. E.

Wetstein heeft bij uitersten wil vele zijner Boeken en Handschriften aan de Bibliotheek der Amsterdamsche Remonstrantsche Kerk vermaakt, waaronder hoogstbelangrijke brieven van CESAR DE MISSY, aan hem geschreven over den *Codex Leicestriensis* (zie J. D. MICHAËLIS *Inleiding in de Schriften des N. V.* D. I. St. II. § 95. bl. 995 en verv.) met bijgevoegde, keurig net geschrevene, vergelijkingen van verschillende Handschriften. De beroemde *Codex,* waarvan VALCKENAER melding maakt (*ad Euripidis Phoeniss.* p. 24.) en dien WASSEN-

BERGH heeft beschreven (*Homeri Iliadis* Lib. I et II. cum paraphrasi Graeca huc usque inedita. Proll. § 2 sqq.): „SCHO-„LIA IN HOMERUM BINA, *secundum sensum et lexin, dictante* „MATTHAEO MUTIS, *ex insula Cypro*" was onder deze erfgift niet begrepen, maar is na Wetsteins dood door zijne hoogbejaarde Moeder, *Sara Sarasin*, Weduwe van *Jan Rudolph Wetstein*, aan dezelfde Bibliotheek vereerd, die uit de nalatenschap van Prof. *Krighout* later nog andere Handschriften van Wetstein verkregen heeft, als: *Variae Collationes N. Testamenti*, waaronder zijne *Excerpta* uit den *Codex Alexandrinus*; *Dictata* over de Kerkgeschiedenis enz.

Onder het schrijven dezer aanteekeningen ontvang ik van Prof. HAGENBACH te Bazel het aangenaam berigt, dat wij eene Verhandeling van ZHoogGel. *de vita et meritis J. J. Wetstenii* in ILLGENS *Zeitschrift für die historische Theologie* mogen te gemoet zien (*).

(*) Even voor het ter perse leggen van dit blad komt mij het *Istes Heft Jahrgang* 1839 van het bovenvermelde Tijdschrift ter hand, waarin s. 73—152 een uitvoerig en hoogst belangrijk opstel gevonden wordt van D. CARL RUDOLPH HAGENBACH (ordentl. Prof. der Theol. in Bazel) onder den titel: *Johan Jacob Wettstein, der Kritiker, und seine Gegner. Ein Beitrag zur Geschichte des theologischen Geistes in der ersten Hälfte des* 18ten *Jahrhunderts*. De strijd, tusschen Wetstein en de Bazelsche Godgeleerden gevoerd, wordt daarin omstandig en met inlassching van vele treffende opmerkingen verhaald. Enkele bijzonderheden, welke men te vergeefs in Wetsteins *Prolegomena* zoeken zal, heeft de Schrijver ontleend uit bronnen, die voor Krighout en anderen ontoegankelijk waren. In het overzigt dier bronnen, aan het hoofd der Verhandeling geplaatst, wordt onder anderen ook vermeld: *Actorum Ecclesiae Basil. Tomus V. Ab anno R. S. MDCCXXXII. die* 21 *Oct. usque ad annum MDCCLXVIII. ineunt.* waarbij het volgende wordt aangemerkt: „Der Band, in welchem die „Hauptacten des Streites in den Jahren 1729 und 1730 sich finden sollten, fehlt. „Wie sie dem Archiv entfremdet worden, ist zur Stunde nicht bekannt, aber „auffällig genug! Aus dem eben citirten Bande kann nur Einiges, den spätern „Streit Betreffendes entnommen werden." — Een geest van gematigdheid en edele waarheidsliefde kenmerkt het geheele Stuk, dat Wetsteins eer treffelijk handhaaft, zijne verdiensten in het helderst licht plaatst, en aldus door den

Bladz. 46. ADRIANUS VAN CATTENBURGH.

Hij werd te Rotterdam op den 2den November des jaars 1664 geboren, en genoot aldaar zijne eerste opleiding tot de predikdienst. Na zijne Godgeleerde studiën te Amsterdam onder Prof. Limborch voltooid te hebben, ondernam hij eene reis naar Engeland, gelijk mij gebleken is uit eene gedrukte *Lijkpredikatie over den Eerwaerdigen, Geleerden en Godvrugtigen* PETRUS BOS, *Leeraer in de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente* te Rotterdam, *uitgesproken door* CORN. VAN ARCKEL, *Mede-Leeraer derzelve Gemeente.* Rott. 1718. waar, onder

---

geleerden Schrijver wordt besloten: „An Männer, wie ERASMUS, CASTELLIO, „GROTIUS, CALIXT und THOMASIUS, reihet sich unseres Bedünkens würdig „JOH. JACOB WETTSTEIN an, dessem Andenke nach einem Jahrhunderte wieder „zu erneuern, der Verfasser dieses Aufsatzes für eine Pflicht der Pietät hielt, „die er indessen nur unvollkommen zu erfüllen im Stande war." Den tegenstand, dien Wetstein, na zijne terugkomst uit Bazel in 1733, in Holland ondervond, heeft Hagenbach slechts even aangestipt met de volgende woorden: „Auch jetzt „ruhten die Stürme nicht ganz. Noch wurden der Herausgabe des N. T. auch „von den Arminianern Schwierigkeiten in den Weg gelegt, und an Verdächti„gungen seiner Orthodoxie fehlte es auch da nicht." s. 145. Hij voegt er bij in eene noot aan den voet dier bladzijde: „Ueber das Speciellere davon ist mir „bisher nicht gelungen eine genauere Kunde zu erlangen. Möchten die Hollän„dischen Theologen, die sich in den Ruhm Wettsteins (wie in den des Erasmus) „mit uns Baselern theilen, sich bewogen fühlen, ein Mehreres darüber zu sagen!" Het bovenstaand getrouw en naauwkeurig verslag zal, zoo ik hoop, dien wensch van Wetsteins waardigen lofredenaar bevredigen, en tevens de Remonstranten vrijwaren van de ongegronde verdenking, als hadden *zij* hier te lande den grooten Criticus moeijelijkheden berokkend en in de volvoering zijner verdienstelijke taak hinderpalen in den weg gelegd.

Misschien mogen wij van dezelfde bekwame hand eene grootere monographie over Wetstein verwachten. (Zie s. 74). Niet minder aangenaam is het uitzigt, ons door den geleerden Steller dezer Verhandeling in de 133ste aanteek. (s. 147, 148.) geopend: „Wie schon im Vorworte bemerkt würde, liegt eine genauere Beur„theilung der kritischen Leistungen Wettsteins ausser den Grenzen dieser blossen „Erzählung. — — — Immerhin wäre eine genauere Würdigung der Wettstein„schen Verdienste vom gegenwärtigen Standpuncte der Wissenschaft aus ein „verdienstliches Unternehmen. Möchte mein verehrter College, Hr. D. DE WETTE, „bald die nöthige Musse finden, einer Arbeit sich zu unterziehen, zu der er vor „vielen Andern berufen ist und zu der er mir bereits einige Hoffnung gemacht „hat!"

andere levensbijzonderheden van gemelden Petrus Bos, op bl. 15 en 16 het volgende voorkomt: „Ondertusschen den „loop der Theologische studie onder den Heere Limborch „geëindigt hebbende, en in den jare 1685 in October te gelyk „met den Eerw. Heere Kattenburgh, (voorheen mynen ge-„liefden Ambtgenoot, en nu Professor in onze Schole te „Amsterdam) tot den Predikdienst gevordert zynde, vonden „zy 't geraden, alvorens zigh tot den openbaren Predikdienst „te begeven, met malkanderen naer Engelant over te steken, „met ooghmerk om de Hooge Scholen aldaer te bezoeken, de „aenzienelyxte en raerste Bibliothequen te bezien, om daer „door kennis van de maniere van hun studeren, en vooral „hunner beste boeken en schriften te krygen; En ten dien „einde ook te spreken met de allergeleertste Mannen en Bis-„schoppen, die op dien tyd genoegzaem alle (uitgezondert „den Bisschop van London die een edelman was en in den „kryg geweest was) de gevoelens der Remonstranten waren „toegedaen. En hoe beleeft, minnelijk en vriendelyk zy te „Cambrids by de Hooghgeleerde CUDWORTH, H. MORUS, „JENKINS, SPENCER, te Oxford by den Bisschop FEL, den „Vice-cancelier HYDE, den Professor BERNARD, Dr. PET-„SCHILD naderhant Vice-cancelier der Academy van Cambrids „en eersten Martelaer van Koning Jakobs geweldenarye, te „London by TILLOTSON naderhant Aertsbisschop van Can-„terbury, STILLINGFLEET namaels Bisschop van Worchester, „den vermaerden Dr. ALLIX, en te Windsor by ISACUS VOSSIUS, „en meer andre vermaerde Mannen ontvangen, ter maeltyt „onthaelt, by andere Grooten ingeleidt en met alle teekenen „van eene byzondre agting, genegentheit, en gemeenzaemheit „bejegent wierden, hebbe ik nevens veele andren den Over-

„ledenen meer dan eens met vermaek en genoegen hooren „verhalen. Hun ooghmerk was wel om naer Vrankryk over „te steken en ook Geneve te zien: dogh dewyle de vervol-„ging in Vrankryk toen al sterk begon, wiert de voorgeno-„mene reis gestaekt; en zy vertrokken in 't lest van Maert „naer hun Vaderlant, daer zy eindelyk behouden aenquamen, „nadat zy van zulk eenen hevigen storm beloopen waren, „dat zy ruim 30 uren met gestrekene zeilen en vast gebonde „roer dreven, daer Godt hen stuurde."

„Terwijl was naer Amsterdam beroepen D°. CASPAR BRANDT, „een man van uitstekende Geleertheit, welsprekentheit, en „voorbeeldelyke vroomheit, die elk om 't eerst hare stralen „nogh schieten op het papier van zyne doorwrochte schrif-„ten. Dit vertrek deedt den Eerw. Kerkenraet het oogh wer-„pen op dit puik der Jongelingen, die na hunne t'huyskomst „opentlyk in verscheidene Kerken met geen gering genoegen „ten aanzien van stof en stem als zieraat van welzeggen ge-„predikt en voldaen hebbende, op den 28 October des jaers „1686 alhier beroepen wierden, om met hun beiden den dienst „van eenen Leeraer waer te nemen."

Cattenburgh, die toen naauwelijks den ouderdom van twee entwintig jaren had bereikt, aanvaardde zijne bediening in de aanzienlijke gemeente zijner geboortestad in het begin des volgenden jaars 1687. Zeven jaren later, toen door den dood van den Eerw. Pesser op nieuw eene Leeraarsplaats bij die gemeente openviel, werd zóó aan hem als aan zijnen Ambtgenoot Bos de geheele predikdienst opgedragen. Door de Groote Vergadering der Broederschap werd hij op den 26sten Mei des jaars 1712 tot opvolger van Limborch verkozen, van welke beroeping wij boven (bladz. 137 en volg.) reeds met

een woord gewaagden. Hoeveel het hem kostte zijne geliefde Rotterdamsche Gemeente te verlaten, in welke hij gedurende het vierde eener eeuw met rijken zegen had gewerkt, en die hem met bijkans onlosmakelijke banden aan zich had vastgehecht, kan uit zijnen *Christelijken Heilwensch* blijken, waarmede hij op den 14den Augustus daaraanvolgende van haar afscheid nam, en die (zonderling genoeg) tegen Cattenburghs verlangen en buiten zijne voorkennis kort daarop in het licht verscheen (*). In Wijnmaand van datzelfde jaar aanvaardde hij het Hoogleeraarambt aan de Kweekschool te Amsterdam „met eene *Oratie in laudem Ethices*, wyl zyn „voornemen was met het verhandelen der zedelessen, daartoe „de Heer Limborg door zijne krankte belet was voorttegaan, „zijne institutie te beginnen.” Ik vind dit vermeld in eene schriftelijke aanteekening van eene mij onbekende hand, doch blijkbaar uit den tijd van Cattenburgh, en onder losse papieren op de Boekerij der Amsterdamsche Remonstrantsche Kerk door mij gevonden. In de vroegere *Handelingen van Curatoren der Kweekschool* zoekt men doorgaans vruchteloos naar soortgelijke bijzonderheden. De bovengemelde *Oratio Inauguralis* is niet door den druk gemeen gemaakt. — In het jaar 1737 werd Cattenburgh op zijn verzoek, wegens zij-

(*) *Christelijke Heilwensch aan de Remonstrantsche Gemeente te Rotterdam, uitgesproken door* ADRIAAN VAN KATTENBURG, *na zijn beroep tot Professor der H. Theologie onder de Remonstranten te Amsterdam.* Rott. 1712. De Uitgever berigt in de voorrede: dat, gelijk men den Heer Kattenburgh nooit had kunnen overhalen om eene éénige zijner Predikatiën in het licht te geven, zulks ook vruchteloos omtrent deze Afscheidsrede was beproefd; doch dat men, *onder zeker voorwentsel, zijne Eerwaerdigheit bewogen had dezelve eens uit hare hant te geven.* „Hierop” — (zoo gaat hij voort) — „kreeg ik, door zekeren Heer, nabe„staenden van Zyne Eerwaerdigheit, ’t geluk van deze afscheidsrede te mogen „lezen, en heb dat voor my in ’t byzonder niet willen behouden, maar goetge„dagt myn medechristenen deelachtig te maken.”

nen vergevorderden leeftijd en de verzwakking van zijn gezigt en gehoor, met behoud zijner jaarwedde eervol ontslagen. Hij overleed te Utrecht den 5den Maart 1743, in den ouderdom van achtenzeventig jaren.

Hij was een man van grondige geleerdheid en ongeveinsde Christelijke Godsvrucht, een groot voorstander van vrede en eendragt onder de belijders van den éénigen Heiland en Heer. De taal van den Apostel Paulus: *Zoo dan laat ons najagen hetgene tot den vrede en hetgene tot de stichting onder malkanderen dient* (Rom. XIV. 19.) waarmede hij zijne Evangeliebediening te Rotterdam aanvaardde, was en bleef zijne zinspreuk op geheel zijne loopbaan, totdat de Heer hem opnam in zijne eeuwige ruste. Afkeerig van Godgeleerde twisten, behandelde hij bij voorkeur voor de Christelijke Gemeente zulke stoffen, welke regtstreeks dienden tot hare opbouwing in geloof en Godzaligheid. En zag hij zich verpligt op den Professoralen leerstoel of soms ook op den kansel de duistere en moeijelijke punten aan te roeren, waaromtrent de Hervormde Christenen onderling verschillen, dan zocht hij steeds met eene zeldzame bezadigdheid en onbekrompenheid van geest, bij de onbewimpelde voordragt van 'tgeen hem toescheen Bijbelsche waarheid te zijn, zijne hoorders te gelijk tot eene billijke en liefderijke beoordeeling der gevoelens van andersdenkenden op te leiden. (*)

Zijn hoofdwerk is een zeer uitvoerig Dogmatisch geschrift, bevattende eene nalezing op het Godgeleerd Systeem van zijnen hoogvereerden Leermeester van Limborch, onder den

(*) Zie zijne boven aangeh. Afscheidsrede bl. 20—22. en de voorredenen voor zijne twee bundels Predikatiën, van welke hierna wordt melding gemaakt.

titel: ADR. A CATTENBURGH *Spicilegium Theologiae Christianae* PHILIPPI A LIMBORCH, *variis Dissertationibus Historico-Ecclesiasticis, multisque ad praxin pietatis promovendam pertinentibus refertum.* Amst. 1726. Fol. pp. 1129. Hetgeen van Limborch slechts even had aangestipt of ook geheel voorbijgegaan, is hier door Cattenburgh opzettelijk behandeld en ontvouwd. Inzonderheid heeft hij den arbeid zijns beroemden voorgangers verrijkt met eene naauwkeurige, op de wijze der voornaamste Engelsche Godgeleerden bewerkte, *Ascetiek.* Men zie het hoogst gunstig verslag van dit werk in de *Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de achttiende eeuw* door A. YPEY. D. IX. bl. 221—224. Vergel. YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk.* D. III. bl. 381, 382.

Meermalen is in deze aanteekeningen verwezen naar een ander werk van Cattenburgh, ten titel voerende: *Bibliotheca Scriptorum Remonstrantium, cui subjunctum est specimen controversiarum inter Remonstrantes et Socinum ejusque asseclas, exhibitum ipsissimis Scriptorum verbis.* Amst. 1728. in 8vo. De *Bibliotheek der Remonstranten* bestaat in eene alphabetische naamlijst hunner Schrijvers benevens eene opgave hunner werken. Het ander deel van dit boekje behelst eene verzameling van plaatsen uit Remonstrantsche en Sociniaansche Schrijvers over belangrijke artikelen des geloofs, waardoor het ongegronde der beschuldiging, als waren de eersten met de onschriftuurlijke gevoelens der laatsten besmet, middagklaar wordt aangetoond.

Het jaar te voren had van hem het licht gezien: *Historie van het leven des Heeren* HUIG DE GROOT, *beschreven tot den aanvang van zijn gezantschap wegens de Koninginne en Kroone*

van Zweden aan 't Hof van Vrankrijk door CASPAR BRANDT, *en vervolgt tot zyn doodt door* ADRIAAN VAN CATTENBURGH. Te Dordregt en Amsterdam 1727. Twee Deelen. Fol. — Caspar Brandt, de oudste der drie waardige zonen van Gerard Brandt, den levensbeschrijver van Michiel Adriaansz. de Ruiter, gebruikte, op het voorbeeld zijns vereeuwigden Vaders, zijne keurige pen ter beschrijving van het leven van De Groot. Doch de dood verraste hem midden onder dezen arbeid, die daarop door Cattenburgh werd voortgezet en voltooid.

Nog in het jaar 1737, toen hij ruim een halve eeuw in de dienst der Broederschap werkzaam was geweest en hem op zijn verzoek eene eervolle rust werd verleend, zond hij eene vrucht zijner geleerde studiën in het licht onder den titel: *Syntagma Sapientiae Mosaïcae, in quo multa ex prioribus Mosis libris eruuntur contra Atheos, Deistas et Libertinos, variaque illustrantur de antiquitate multarum Artium et Scientiarum.* Amst. 1737. 4to. pp. 349. Ter zelfder tijd liet hij zich eindelijk bewegen om eenige proeven van zijnen kanselarbeid door den druk gemeen te maken, welke hij thans, ter gelegenheid zijner vervulde vijftigjarige bediening, in de plaats eener Jubelrede, op het altaar der Godsdienstige dankbaarheid ten offer bragt. Zie de Voorrede voor de XXI *Predikatien over verscheide meest Historische stoffen des Ouden Testaments, uitgesproken door* ADRIANUS VAN KATTENBURCH. Leiden 1737. 4to. 602 Bl. Deze bundel werd twee jaren later door een tweeden gevolgd, getiteld: XXIII *Predikatien over eenige uitgelezene stoffen des Ouden en Nieuwen Testaments.* Leiden. 1739. 4to. 669 Bl. — Zijn voornemen om een *Compendium Theologiae Christianae* (Philippi à Limborch) *ejusque*

Spicilegii, alsmede *Spicilegium ad Lib. VI. et VII. Theologiae Christianae Ph. à Limborch* in het licht te geven, heeft hij niet ten uitvoer gebragt.

Bl. 46. JOANNES DRIEBERGE.

Hij zag te Leiden op den 11den December des jaars 1686 het eerste levenslicht. Zijne Moeder, Geertruid Oosterbaen, eene vrouw van uitstekende Godsvrucht, overleefde slechts veertien dagen de geboorte van dezen zoon. Weinig meer dan vier jaren bereikt hebbende verloor hij tevens zijnen Vader, Jan Drieberge, Koopman te Leiden, wiens Grootmoeder de Dochter was van Mr. Paulus Vos, Raadpensionaris der genoemde Stad. (Men kan over laatstgemelden HOOFTS *Nederl. Historien* naslaan bl. 909). Eenige jaren later werd de ouderlooze knaap door zijne voogden te Noordwijk ter schole besteld, en vervolgens naar Rotterdam gezonden, om aldaar tot den koophandel te worden opgeleid. Maar zijne blakende zucht tot beoefening der letteren noopte hen om van dit voornemen af te zien en den jeugdigen Drieberge aan de leiding van den Rotterdamschen Hervormden Leeraar Joannes Texelius toe te vertrouwen, door wien hij in de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche talen werd onderwezen. Zestien jaren oud zijnde vertrok hij naar de Remonstrantsche Kweekschool, waar hij het onderwijs van Clericus en Limborch genoot en in den jare 1708 met allen lof tot de predikdienst bevorderd werd. Na vervolgens een geruimen tijd als Proponent in verschillende gemeenten de dienst te hebben waargenomen, ontving hij in 1711 op denzelfden dag eene beroeping tot Leeraar te Noordwijk en te Zevenhuizen. Hij gaf aan Noordwijk de voorkeur, zóó om de nabijheid der Leidsche Hooge-

school, als uit kinderlijke gehechtheid aan dit dorp, waar hij zijne eerste opvoeding had genoten, en 'twelk hij als zijne andere geboorteplaats beminde. Hij verwisselde deze standplaats in 1718 met die te Utrecht, en vertrok in 1725 naar Rotterdam, waar hij ruim twaalf jaren tot algemeene stichting het Evangelie verkondigd had, toen hem, na Cattenburghs dood, door de Groote Vergadering der Broederschap het Hoogleeraarambt in de Godgeleerdheid met bijkans éénparige stemmen werd opgedragen. Zoo was dan Drieberge de vierde hartelijk geliefde Herder en Leeraar, dien de Rotterdamsche Kerk aan de Kweekschool moest afstaan! Zij deed het noode, maar berustte er nogtans in, uit aanmerking van het algemeen belang der Broederschap. En Drieberge, wien de scheiding niet minder zwaar viel, kon haar dit schoone getuigenis geven: „Gy hebt my niet alleen met liefde ont„fangen, maer uwe liefde is steeds voortgaende en toenemende „geweest, boven hetgeen ik my immer heb konnen waerdig „agten. Velen onder u hebben ze zelf doen blyken, toen ik „de beroeping had aengenomen, en hoe gaerne sy het anders „gezien hadden, mij deswege met hunne hertelyke zegen„wensen begunstigt: en daer de liefde anders ligtelyk gene„gen is agterdogt op te nemen, en zig te verbeelden datze „niet genoeg word beantwoort, hebben zy betuigt, datze „my om het aennemen dezer bedieninge van geen gebrek „van wederliefde verdagt hielden. Dank zeg ik U daer voor, „en dank zal ik U altoos schuldig blyven." (*)

Drieberge had zich toen reeds door de uitgave van ver-

(*) *Predikaetsi over* 2 *Korinth.* XIII: 11, *gedaen tot een afscheid van de Gemeente der Remonstranten te Rotterdam, door* JOANNES DRIEBERGE, den 3den November 1737. Rotterd. bij de Wed. HENDRIK VAN DEN AAK. 1737.

schillende werken in uitgebreider kring verdienstelijk en beroemd gemaakt. Om van zijne overzetting der Leerredenen van den vermaarden Engelschen Bisschop HOADLY en andere schriften (*) niet te spreken, willen wij slechts gewagen van het bekende werk van PRIDEAUX: *Het Oude en Nieuwe Verbond aanééngeschakeld*, 'twelk Drieberge niet slechts in het Nederduitsch vertaald, maar met belangrijke aanteekeningen en bijvoegsels opgehelderd en vermeerderd heeft. Zijne uitgebreide kennis, grondige geleerdheid en helder oordeel stralen daarin overal door, en verwierven hem de bijzondere onderscheiding van den beroemden Camp. Vitringa, wiens loffelijk getuigenis omtrent dien letterarbeid vóór het eerste deel van dit werk is geplaatst (†). Het boek werd door geleerden en ongeleerden met zoo grooten bijval ontvangen, dat spoedig een tweede druk noodzakelijk werd gemaakt, dien Drieberge verrijkte met een keurig aanhangsel, betreffende *de opkomst en voortgang der Wijsbegeerte onder de Grieken en Romeinen.* — Gedurende zijne Evangeliebediening te Rotterdam schreef hij ook zijne *Aanmerkingen* en *Vervolg*

(*) *De ware weg ten eeuwigen Leven volgens het Euangeli van Jesus Christus verklaert, met ene wederlegging van verscheide schadelyke misverstanden, in XVIII Predikatien, beneffens II Predikatien over de verdeeldheden der Christenen, en IV over een onzijdig onderzoek van den Godsdienst, door* BENJAMIN HOADLY, *tegenwoordig Bisschop van* Winchester; *uit het Engels vertaald door* JOANNES DRIEBERGE. 8vo. *Tweede Druk.* 1733. Van het oorspronkelijk werk heeft LE CLERC een breedvoerig verslag gegeven in zijne *Biblioth. Anc. et Mod.* Tom. IX et X. — Nog zond Drieberge in het licht eene *Verzameling van eenige Verhandelingen over de Verdraegzaemheid en de Vryheid van Godsdienst: behelsende* I. *Eenen Brief over de verdraegzaemheid, door* J. LOCKE. II. *Eene Redenvoering, over den Godsdienst vry van Heerschappy, door* G. NOODT. III. *Aenmerkingen over de Verdraegzaemheid, door* J. BARBEYRAC. IV. *Predikaetsi over de Natuur van Christus Koningryk, door* B. HOADLY. V. *Predikaetsi over het gedrag van Paulus tegen de Christenen voor zyne bekeering, door* JOANNES DRIEBERGE. 8vo.

(†) Vergel. JEAN LE CLERC, *Biblioth. Anc. et Mod.* Tom. XVI et XIX.

van aanmerkingen over het Voorberigt van den Heer JOAN VAN DEN HONERT *T. H. zoon, voor zijne Verhandelingen van Gods niet Algemeene maar Bijzondere genade*, waarvan mede, 'tgeen aan twistschriften zelden te beurt valt, een tweede druk in het licht verscheen.

Op den 5den December des jaars 1737 aanvaardde hij zijne nieuwe betrekking met eene Latijnsche redevoering *de Veritatis et Pacis studio conjungendo*. Op wat wijze hij in het onderwijs der Leerstellige Godgeleerdheid te werk ging, willen wij met zijne eigene woorden mededeelen: „Cum „Theologi Christiani officium sit, non hominum placita sed „sinceram Christi doctrinam auditoribus exponere; atque „veteres opiniones male fundatas, quae hic illic latent, in„dagare et monstrare, atque a Christi doctrina secernere, „sibique a novorum commentorum inductione, quantum fieri „potest, cavere; me utrumque hac potissimum via conse„cuturum putavi, si dogma aliquod traditurus, sepositis „tantisper aliorum sententiis, primo me ad Scripturam con„ferrem, atque ex collatione et examine diversorum locorum „quae de eo agunt vel agere censentur, mihi tradendorum „schema efformarem. Si postea comperirem, alios dogma „illud secundum Scripturae tenorem jam exposuisse, iis lu„bens detectae veritatis honorem tribuo. Verum quando „praecedentes doctores mihi a vero aliena tradere, vel plus „minusve asserere visi sunt, quam Scriptura continet, iis re„lictis solam Scripturam sequor. Nec quicquam mihi stabi„liendum vel illustrandum sumo, nisi quod in ea doceri vel „ex ea legitime deductum esse appareret."

„Facile autem mihi fuit hanc methodum in expositione Theolo„giae sequi, quod *integram* haberem *judicandi potestatem;* quippe

„*Nullius addictus jurare in verba magistri*
„nisi ejus, cujus omnes, quotquot Christiani dicimur, nos disci-
„pulos profitemur; ac proinde nulla necessitate coactus essem,
„omnia quae praescripta et quasi imperata sunt defendere. Ete-
„nim Christianorum familia, apud quam Theologiam profiteor,
„non exigit, ut ejus membra in tradendis dogmatibus, vel
„sententiis receptis, numquam auctores semper interpretes
„agant et sub umbra majorum lateant. Novit enim et ag-
„noscit, eos qui ante nos ista moverunt non dominos nostros
„sed duces esse; nec eos omnem veritatem ita occupasse, ut
„succedenti aetati nihil indagandum vel denuo ad Scripturam
„exigendum reliquerint. Vinculis igitur humanae auctoritatis
„solutus, ea quae scripsi, ad nullius formulae ductum, prae-
„ter Scripturam, adeoque ex animi sententia me scripsisse
„profiteor." (DRIEBERGE, *de Bonis N. F.* in praefat.).

In dien geest en op die wijze bewerkte hij de Dogmatiek voor zijne leerlingen, gelijk de behandeling van enkele *Loca*, breedvoeriger door hem uitéèngezet, en vervolgens ten dienste zijner leerlingen in het licht gezonden (*), daarvan ten proeve strekt. Ik bedoel zijne uitgegeven schriften: *De Praedestinatione et Gratia*. Amst. 1744. 4to. pp. 254. *Libri Duo, unus de Bonis Novi Foederis et Futuro Hominum Statu, Alter de Baptismo et S. Coena*. Amst. 1746. 4to. pp. 192 et 168. Van het eerstgenoemde werk is bijkans veertig jaren later eene Nederduitsche vertaling in het licht verschenen: *Verhandeling over Gods Voorschikkinge en Genade, door wijlen*

(*) „Habui quidem auditores satis paratos ad haec et alia, quae in eorum usus „meditatus sum, describenda; sed ego mei quoque officii esse duxi, circumspicere, „si qua ratione possem describendi laborem minuere." DRIEBERGE, *de Praed. et Grat.* in praef.

den HoogEerwaarden en HoogGeleerden Heere JOANNES DRIEBERGE. *Uit het Latijn vertaald.* Amst. 1781. De zin van vele belangrijke Bijbelplaatsen wordt daarin oordeelkundig ontvouwd. De verklaring van het IXde Hoofddeel van Paulus Brief aan de Romeinen, waaraan een afzonderlijk hoofdstuk is toegewijd, is later vrij algemeen, en onder anderen ook door den te vroeg gestorven Kanselredenaar J. WIJS, J. O. ZOON, in zijne voortreffelijke *Leerredenen over* Romeinen IX, X en XI. (II Deelen. 's Gravenhage. 1824.) aangenomen en gevolgd.

De bovengenoemde schriften waren slechts gedeelten van het Godgeleerd zamenstel, 'twelk Drieberge met de uiterste zorg en vlijt voor de pers bewerkte. Dan, de voltooijing van dien arbeid werd door zijn ontijdig afsterven verhinderd. De Kweekschool mogt zich naauwelijks meer dan acht jaren in het helder licht zijner geleerdheid verheugen. Hij stierf op den 1sten van Bloeimaand des jaars 1746, nog geen zestig jaren oud. Hij was nooit gehuwd geweest. Zijne rustelooze werkzaamheid, zijn afgezonderd zittend leven had zijn anders gezond en krachtig ligchaamsgestel reeds sedert eenige maanden ondermijnd. Nog was echter zijn dood onverwacht. Zes dagen te voren had hij zijne laatste openbare les gehouden, en de vergadering van Curatoren der Kweekschool beschreven, die op den 10den Mei stond gehouden te worden. Ook had hij de Amsterdamsche gemeente in datzelfde jaar nog tweemaal, op den laatsten Zondag der maanden Januarij en Februarij, van den kansel gesticht met eene vervolgstof over den XXXIXsten Psalm vs. 4—12. Deze beide leerredenen, blijkbaar in het voorgevoel van zijn naderend einde met innige aandoening door hem uitgesproken, zijn naderhand in zijnen Bundel Predikatiën over uitgelezene teksten uit de

Psalmen opgenomen. Zijn lijk werd op den 6den Mei in de Westerkerk te Amsterdam, in hetzelfde graf waarin de beenderen van Episcopius en Limborch rustten, met diepen rouw ter aarde besteld. Ingevolge het besluit en op uitnoodiging van den Kerkeraad der Amsterdamsche Remonstrantsche gemeente werd 's Mans nagedachtenis op den 22sten Mei door Ds. P. Bliek met eene Nederduitsche, en den daaraanvolgenden dag door Prof. Wetstein met eene Latijnsche Lijkrede plegtig in haar kerkgebouw gevierd. Beide deze redevoeringen zijn vervolgens op verzoek van denzelfden Kerkeraad door den druk gemeen gemaakt, terwijl van de laatste ook eene Nederduitsche vertaling door Pieter Adriaen Verwer is in het licht gezonden.

Zijn roem als kanselredenaar wordt nog gehandhaafd door zijne drie Bundels Leerredenen, waarvan de eerste *(Zeven Predikaetsien over 't Gebed des Heeren, beneffens Vyf Predikaetsien over Psalm XIX, XXIII en LXXXII.* Amst. 1742.) nog door hem-zelven is bezorgd, en de twee overigen (*Dertien Predikaetsien over uitgelezene texten uit de Psalmen.* Amst. 1746. *Dertien Predikaetsien over uitgelezene texten uit het Evangelium van Joannes.* Amst. 1748.) na zijnen dood zijn uitgegeven.

Bladz. 46. Jacobus Krighout.

Vruchteloos heb ik mij beijverd om een volledig en naauwkeurig levensberigt van dezen verdienstelijken Hoogleeraar zamen te stellen. Na veel zoekens en vragens heb ik slechts de volgende bijzonderheden kunnen opsporen, op wier echtheid ik mij volkomen verlaten kon. Geboortig van Rotterdam, had hij den ouderdom van zeventien jaren bereikt, toen hij op de rol der Studenten aan de Remonstrantsche

Kweekschool werd ingeschreven. In de *Handelingen der Curatoren van het Seminarium* wordt zijn naam het eerst vermeld onder dagteekening van den 30sten April des jaars 1720, waarop hij, na eenige proeven zijner vorderingen in de Latijnsche en Grieksche talen gegeven te hebben, bekwaam geoordeeld werd om tot de lessen van Prof. Clericus te worden toegelaten. Hij genoot vervolgens het Theologisch onderwijs van Cattenburgh, en gaf in zijne examina blijken van meer dan gewone vlijt en bekwaamheid, die de bijzondere goedkeuring der Curatoren wegdroegen; gelijk hij dan ook op den 16den Julij des jaars 1726 met hoogen lof tot de predikdienst bevorderd werd. In 1729 aanvaardde hij het Leeraarambt in de gemeente te Boskoop, van waar hij drie jaren later naar Zevenhuizen werd beroepen. In 1738 vertrok hij naar Utrecht, welke gemeente hij echter reeds in het volgend jaar voor die van Leiden verliet. In Hooimaand 1746 werd hij door de Groote Vergadering der Broederschap geroepen om den leerstoel der Godgeleerdheid, door den dood van Drieberge opengevallen, aan hare Kweekschool te bekleeden. Hij liet zich, hoewel met moeite, daartoe bewegen, en aanvaardde zijne nieuwe bediening in de maand Januarij van het volgend jaar. Na dezen post ruim negentien jaren te hebben waargenomen, vond hij zich gedrongen, uit hoofde van ligchaamszwakheid, van diezelfde Vergadering in 1766 schriftelijk zijn ontslag te vragen. Doch zij besloot onverwijld eene Commissie uit haar midden af te vaardigen, om den Hoogleeraar, die zich op zijn buitenverblijf te Lisse ophield, van dit voornemen terug te brengen, onder toezegging van een behoorlijken rustttijd ter gewenschte herstelling zijner krachten. Den daaraanvolgenden dag keerden de af-

gevaardigden met een gunstig antwoord van Krighout weder; en men besloot den toenmaligen Hoogleeraar in de Letteren en Wijsbegeerte, van der Meersch, uit te noodigen om inmiddels in het Godgeleerd onderwijs zoo veel mogelijk te voorzien. Maar in het volgend jaar was Krighout verpligt zijn verzoek met sterkeren aandrang te herhalen, waarop de Vergadering, schoon tot innig leedwezen van alle hare Leden, eenparig besloot het gevraagd ontslag te verleenen, onder dankbetuiging voor de bewezen diensten en aanbieding van het behoud der volle jaarwedde, voor welk aanbod Krighout echter beleefdelijk bedankte. Hij ontsliep te Lisse op den 22sten Januarij 1770, in den ouderdom van zeven en zestig jaren. Hij liet een aanzienlijk vermogen na, 'twelk hij, na aftrek van eenige ruime erfgiften aan verre bloedverwanten, dienstboden, liefdadige instellingen, benevens de Gereformeerde en Roomschgezinde Armen zijner laatste woonplaats, aan de Remonstrantsche Broederschap vermaakte, ter verbetering van het tijdelijk lot harer Leeraars. Aan de Boekerij der Amsterdamsche Kerk schonk hij zijne rijke en keurige verzameling van oude gedrukte Tractaten betreffende de kerkgeschillen in ons Vaderland. Uit zijn Testament, waarvan mij gereedelijk inzage is verleend, is mij tevens gebleken, dat hij zijn geschreven *Compendium Theologiae*, 'twelk hij gewoon was aan zijne studenten te dicteren, benevens drie honderdtallen *Quaestiones Theologicae Miscellaneae* of uitgewerkte vragen over den geheelen omvang der Godgeleerdheid: dogmatiek, polemiek, ethica, uitlegkunde des O. en N. V. enz., aan den Eerw. P. Bierumer, Leeraar der Remonstranten te Rotterdam had vermaakt, met volkomene vrijheid *om daarvan in druk uit te geven zoo veel of zoo wei-*

nig als ZEerw. raadzaam mogt oordeelen, of om alles zonder iets in druk te geven voor zich zelven te behouden, kunnende ZEerw. over de gemelde papieren als volkomen eigenaar disponeren. Aan dit gedeelte van 's Mans uitersten wil is door den onverwachten dood van Bierumer, dien Krighout nog weinige dagen overleefde, nooit eenig gevolg gegeven. De voornoemde Handschriften zijn vervolgens — (langs welken weg, is mij onbekend) — op de Boekerij der Rotterdamsche Remonstrantsche Kerk gekomen, waar zij nog berusten.

Van Krighouts Latijnsche lijkrede op Wetstein alsmede van zijne *Memoria Wetstenii vindicata* heb ik boven (bl. 140 en 165) reeds gesproken. Andere schriften heeft hij, zoover ik weet, althans met zijnen naam, niet uitgegeven.

Bladz. 46, 47. ABRAHAM ARENT VAN DER MEERSCH.

Hij werd geboren te Amersfoort op den 22sten Februarij des jaars 1720. Gesproten uit een aanzienlijk geslacht, dat van de Waldensen afkomstig, reeds in de twaalfde eeuw bekend was en zich ten tijde der vervolging in Vlaanderen had nedergezet, telde hij onder zijne voorzaten vele vermaarde en hoogst verdienstelijke mannen. (Zie CARPENTIER, *Histoire de Cambray et de Cambresis.* Troisième Partie, contenant les éloges des Familles nobles et patrices. Tom. II. p. 500.) De studie der Latijnsche en Grieksche talen, reeds vroeg te Amersfoort door hem aangevangen, zette hij ijverig voort te Amsterdam, nadat zijne ouders, Arent van der Meersch en Petronella Heuvelingh, zich met der woon derwaarts hadden begeven. In Herfstmaand 1735 werd de vijftienjarige jongeling, na afgelegde proeven zijner bekwaamheid, tot de voorbereidende lessen aan het Seminarium der Remonstranten toegelaten. Nevens Wetstein hoorde hij ook

d'Orville, en genoot vervolgens het Godgeleerd onderwijs van Joannes Drieberge. Na een vijfjarig verblijf aan de Kweekschool werd hij op den 11den October 1740 tot de predikdienst bevorderd, en bleef volgens de toenmalige wet der Broederschap haar een jaar lang als Proponent ten dienste staan, in onderscheidene gemeenten op aanschrijving van den Curator der openstaande en hulpbehoevende kerken eenige predikbeurten vervullende. Aan het einde van dit tijdvak werd hij te Hazerswoude beroepen, waar hij op den 10den Januarij 1742 zijne intreê-rede hield, na door Krighout, toen Predikant te Leiden, naderhand Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, in de heilige dienst bevestigd te zijn. Bijkans negen jaren bekleedde hij aldaar het Leeraarambt, terwijl hij, op de gelegde gronden met onvermoeiden ijver voortbouwende, zijn verstand dagelijks met nieuwe kundigheden verrijkte, en zich voornamelijk met de studie van de schriften der oudste kerkvaders bezig hield. Onderscheidene proeven zijner letteroefeningen zond de jeugdige van der Meersch gedurende die jaren in het licht. Om niet van WARBURTONS *Goddelijke zending van Mozes*, SHARPS *Predicatiën*, LARDNERS *Geloofwaardigheid der Euangelie-Geschiedenis*, en andere schriften te spreken, door hem uit het Engelsch in onze taal overgebragt, noch van zijne medewerking aan de *Algemeene Historie* van KORNELIS WESTERBAAN te gewagen, verdient hier inzonderheid vermeld te worden zijne uitgave der *Kerkelijke Geschiedenissen van* EUSEBIUS, die ('tgeen als iets zeldzaams, in dien tijd vooral, mag worden opgemerkt) met eene aanprijzende voorrede van Albertus Voget, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Academie-Prediker aan 's Lands Hoogeschool te Utrecht, een erkend en ijverig voorstander der

regtzinnigheid, in het licht verscheen. Van de belangrijke aanteekeningen, met welke van der Meersch dit werk verrijkte, gewaagde ook de beroemde Hermannus Venema met ongemeenen lof. In 1750 van Hazerswoude naar Delft verplaatst, wist hij ook daar, bij eene getrouwe vervulling zijner pligten als herder en leeraar dier Christelijke gemeente, den tijd te vinden om onze letterkunde met keurige vertalingen van belangrijke Godgeleerde schriften, in Engeland uitgekomen, en tevens met oorspronkelijke werken te verrijken, onder welke niet mag verzwegen worden een bondig verweerschrift, waarin hij de Remonstrantsche Broederschap verdedigt tegen de lasterlijke aantijging, destijds door twee onverdraagzame en twistzieke kerkleeraars opgewarmd, als ware de aanslag op het leven van Prins Maurits in 1623 voornamelijk uit haren boezem voortgekomen. Zes jaren later geroepen om den leerstoel der Wijsbegeerte, Letterkunde en Kerkelijke Geschiedenis aan hare Kweekschool te bekleeden, die sedert Wetsteins dood in 1754 ledig stond, aanvaardde hij dien post op den 9den November des jaars 1756 met eene redevoering *de mentis humanae libertate*. In het jaar 1761, het één en veertigste zijns levens, trad hij in den echt met ADRIANA VAN LIMBORCH, dochter van FRANS VAN LIMBORCH, Advocaat-Fiscaal en Procureur-Generaal der Domeinen van Holland en West-Friesland, wiens grootvader aan eene dochter van REM BISSCHOP was gehuwd geweest. (Zie boven bl. 114). Hij zag dien gelukkigen echt met geen kroost gezegend; maar zijne voortreffelijke gade was uit een vroeger huwelijk met JOANNES VAN DER CRAGHT, Raad en Pensionaris te Delft, Moeder van vijf kinderen, die door van der Meersch als eigen kroost werden geliefd en aan

hem wederkeerig op het innigst verkleefd waren. Toen de Remonstrantsche Broederschap in 1767 aan Krighout, op zijn herhaald verzoek, een eervol ontslag verleende, werd van der Meersch, die reeds een jaar lang den post zijns Ambtgenoots had waargenomen (zie boven bl. 185), met algemeene stemmen tot Krighouts opvolger op den leerstoel der Godgeleerdheid benoemd. Er verliepen echter nog vier jaren, eer het der Broederschap gelukte in de daardoor opengevallen plaats van Hoogleeraar in de Letteren en Wijsbegeerte (het onderwijs der Kerkelijke Geschiedenis was bij besluit der Groote Vergadering in 1768 weder met dat der Godgeleerdheid voor het vervolg vereenigd) op eene waardige wijze te voorzien. Gedurende al dien tijd bekleedde van der Meersch met ijver en roem den dubbelen Hoogleeraarspost, totdat hij ten jare 1771 in den vermaarden DANIEL WYTTENBACH eenen Ambtgenoot ontving, waardoor hij, van zijne vroegere wijsgeerige en letterkundige lessen ontheven, zich geheel aan de studie en het onderwijs der Godgeleerdheid wijden kon. Hij volhardde daarin tot het jaar 1790, toen hij wegens ouderdom en zwakheid, op zijn verzoek, eervol werd ontslagen. Vier en dertig jaren was hij als Hoogleeraar aan de Kweekschool werkzaam, en niettegenstaande de veelvuldige bezigheden, aan zijn ambt verbonden, bleef hij, ook gedurende dit tijdvak, door de uitgave van meer of min uitvoerige geschriften, doch steeds met verzwijging van zijnen naam, het licht zijner kennis in uitgebreider kring verspreiden. Vele oordeelkundige verslagen van nieuw uitgekomen werken in de *Algemeene Bibliotheek* waren van zijne hand. Hij bezorgde eene nieuwe uitgave der bekende verhandelingen van LOCKE, NOODT, BARBEYRAC en DRIE-

BERGE over de verdraagzaamheid, welke hij met eene voorrede, of liever met eene nieuwe, door hem opgestelde, bondige verhandeling *Over de vrijheid van Godsdienst in den Burgerstaat* verrijkte. *De Historie der Remonstranten*, op naam van JACOBUS REGENBOOG in het licht gegeven, was mede grootendeels het werk van onzen van der Meersch. Hij nam daarenboven sedert het jaar 1759 in de Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Amsterdam, op uitnoodiging van haren Kerkeraad, jaarlijks eenige predikbeurten waar, en hield op bepaalde winteravonden voor een uitgelezen kring van aanzienlijke en kundige mannen voorlezingen over verschillende gewigtige onderwerpen, die met grooten bijval werden aangehoord. Hij overleed op den 18den April 1792, in eenen twee en zeventigjarigen ouderdom. Zie PAULI VAN HEMERT *Oratio Funebris in obitum* V. Cl. ABRAHAMI ARENT VAN DER MEERSCH. Amst. 1792.

In den keurigen brief van Wyttenbach aan Jeronimo de Bosch voor het XIde Stuk der *Bibliotheca Critica* geplaatst, waar hij den vriendenkring beschrijft, tot welken, nevens hen, Temminck, Boers, Paradijs, Cras, Calkoen, en van der Meersch behoorden, en die, elken Dingsdag vergaderende, het *Sodalitium Martiale* werd genoemd, schetst hij het beeld van hunnen, toen reeds ontslapenen, van der Meersch met de volgende trekken: „Denique Abr. Ar. Meerschius, meus „in Schola Remonstrantium collega, fuit sane multis vir „ingenii dotibus ornatus, idemque, ut in materiae varietate, „perdoctus. Nam ipse antea Literas et Philosophiam docue„rat, tunc Theologiam et Historiam Ecclesiasticam docebat; „ut utriusque cathedrae partes cognitas habere deberet, et „haberet ad eum certe modum, quo et discentibus satisfa-

„ceret, et apud alios homines docti Professoris existimationem „tueretur. Natura ei eam sermonis facultatem, eum vultum „oculorumque significationem tribuerat, ut dictis suis multum „vel gratiae vel auctoritatis addere posset: praeterea in scri- „bendo, scribebat autem Belgice, ejusmodi valebat compo- „sitionis proprietate, qua argumenta ab aliis jam tractata, „sua ipse doctrina et ratione ita retractaret, ut nova et ip- „sius ingenio nata viderentur. Nam et sale abundabat et „festivitate: quibus quum frequens uteretur, subinde quoque „abuti putabatur. Aliquot ante obitum annis, oculorum „visu captus, calamitatem patienter tulit: quod magnum „profecto fuit in homine, qui vitam in Literis ac libris tran- „segisset, semperque aliquid scriberet, quod vel suo, vel „alieno, vel nullo nomine ederet. Hic unus è nobis fatum „jam suum implevit: sit illi κουφὴ κόνις!" (WYTTENBACHII *Opuscula varii argumenti, Oratoria, Historica, Critica, nunc primum conjunctim edita.* Tom. II. p. 60 sq. Lugd. Bat. et Amst. 1821.)

Bladz. 47. WYTTENBACH.

DANIEL WYTTENBACH, geboren te Bern op den 7den van Oogstmaand des jaars 1746, had zich in 1770 van de Hoogeschool te Göttingen naar die van Leiden begeven, om aldaar onder Ruhnkenius en Valckenaer, met welke beroemde Mannen hij reeds vroeger eene geleerde briefwisseling had aangeknoopt, zijne studiën te voltooijen. Op beider aanbeveling werd aan Wyttenbach het Hoogleeraarambt in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Remonstrantsche Kweekschool opgedragen. Hij aanvaardde dien post op den 19den November 1771 met eene plegtige redevoering *de conjunctione philosophiae cum elegantioribus literis*. Zijne lessen, waarin hij

bovenal de zucht tot beoefening der Grieksche Letteren, die sinds eenigen tijd te Amsterdam merkelijk verflaauwd was, bij de studerende jongelingschap zocht aantewakkeren, werden ook door sommige kweekelingen der Doorluchte School vlijtig bezocht. Nogtans werd in het jaar 1777, toen ter vervanging van Burman een nieuwe Hoogleeraar in de Oude Letterkunde aan laatstgemelde School moest beroepen worden, niet hij maar Tollius tot dezen post verkoren. Dit griefde Wyttenbach en nog meer zijne vrienden, die eindelijk door hunnen invloed bij de Regering wisten te bewerken, dat hij in 1779 tot Hoogleeraar in de Wijsbegeerte aan het Athenaeum Illustre werd aangesteld. In Herfstmaand van dat jaar legde hij het ambt, tot hiertoe aan de Remonstrantsche Kweekschool bekleed, in de vergadering van Curatoren met innige aandoening neder, onder betuiging zijner dankbaarheid voor de genoten blijken van achting en vertrouwen, en zijner bereidwilligheid om bij alle gelegenheden, waar het in zijn vermogen zijn zoude, zijne liefde voor de Remonstrantsche Broederschap en hare Kweekschool met daden te betoonen. Op besluit van Curatoren, later door de goedkeuring van de Groote Vergadering der Broederschap bekrachtigd, werd Wyttenbach met aanbod van een vrij aanzienlijk honorarium uitgenoodigd, om ook in zijne nieuwe betrekking, althans voorloopig en tot nadere voorziening in den openstaanden post, met het onderwijs der Remonstrantsche Studenten voorttegaan, 'twelk deze volgaarne op zich nam. Bij hetzelfde besluit werd aan van der Meersch, met tijdelijke verhooging zijner jaarwedde, het onderzoek naar de vorderingen der Studenten *in Literis et Philosophia* in de jaarlijksche vergaderingen der Curatoren opgedragen,

terwijl hij tevens werd uitgenoodigd tot het houden van een Critisch-Exegetisch Collegie over een gedeelte des Nieuwen Verbonds, waarvan Wyttenbach zich voor het vervolg had verschoond, omdat dit tot het vak van onderwijs behoorde, 'twelk zijnen Ambtgenoot Tollius aan de Doorluchtige School was toebetrouwd. Toen Wyttenbach in 1785 Tollius verving op den leerstoel der Oude Letterkunde, en van Swinden de plaatsvervanger van Wyttenbach werd op dien der Wijsbegeerte, genoten de Remonstrantsche kweekelingen het onderwijs van deze twee beroemde Mannen, ten gevolge der verbindtenis, door Curatoren met elk hunner getroffen. Dit duurde tot in 1790, toen van der Meersch zijn Emeritaat ontving, en de Broederschap besloot, bij de vervulling van het daardoor opengevallen Professoraat in de Godgeleerdheid, ook weder een eigen Hoogleeraar in de Wijsbegeerte en Letteren aan te stellen. Paulus van Hemert, tot dezen laatsten post verkoren, bekleedde dien tot den jare 1796, toen hij met der woon van Amsterdam vertrok. Na zijn ontslag werd de vroegere overeenkomst met de Hoogleeraren Wyttenbach en van Swinden vernieuwd, en eene gelijke schikking gemaakt met Prof. Walraven, die destijds de Oostersche talen aan het Athenaeum onderwees. Eerstgemelde intusschen vertrok in 1799 naar de Universiteit te Leiden, alwaar hij op den 17den van Louwmaand des jaars 1820 overleed.

Met de beknopte vermelding dezer bijzonderheden meen ik hier te mogen volstaan, mijne lezers voorts verwijzende naar de uitvoerige levensgeschiedenis van Wyttenbach, door een zijner vertrouwdste leerlingen in het licht gegeven: *Vita* DANIELIS WYTTENBACHII. Auctore G. L. MAHNE. 1823.

Bladz. 48. VAN SWINDEN.

Over dezen wijdberoemden Man zie men D. J. VAN LENNEP *Ill. Amstel. Athen. Memorab.* p. 217 sqq. 272 sqq. en de aldaar aangehaalde Schrijvers.

Bladz. 48. PAULUS VAN HEMERT.

In 1756 te Amsterdam geboren, ontving hij aan het Athenaeum aldaar zijne eerste opleiding tot het predikambt onder de Hervormden, waarna hij zijne studiën te Leiden voortzette en te Utrecht voltooide. Het bekoorlijk Baarn nabij Utrecht was zijne eerste standplaats, welke hij vier jaren later met Wijk bij Duurstede verwisselde. Aldaar wegens afwijking van het kerkelijk leerstelsel der Hervormden aangeklaagd, verkoos hij liever zijn ambt vrijwillig neder te leggen dan zich te onderwerpen aan de uitspraak eener regtbank, welke hij als partij en regter tevens beschouwde. Hij schroomde nogtans geene openlijke verantwoording van den gedanen stap, en legde zijne gevoelens vrijmoedig open in een drietal Brieven aan zijnen hooggeachten leermeester, den beroemden Utrechtschen Hoogleeraar G. Bonnet, *over de rede en haar gezag in den Godsdienst*. De eerste dezer Brieven werd in 1784 uitgegeven, en Bonnet zond op dezen, alsmede op den tweeden Brief, een paar jaren later verschenen, zijne antwoorden in het licht; den derden liet de Hoogleeraar onbeantwoord. Verschillend mogt het oordeel zijn over den zegevierenden afloop van dien strijd, eenparig was de hulde, die aan van Hemerts uitstekende bekwaamheden werd toegebragt. Intusschen had hij zich met der woon naar Rotterdam begeven, waar hij lidmaat werd der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente, en, hoewel ambteloos, zijnen tijd in de beoefening der letteren en wetenschappen sleet, terwijl hij zich nu en dan in de vergaderingen der Collegianten tot stichting der broederen liet

hooren. In 1788 werd hem, op zijn verzoek, door de Remonstrantsche Broederschap het lidmaatschap harer Groote Vergadering benevens de *facultas docendi* verleend. Hij zette zich vervolgens in zijne geboortestad neder, waar hij, op aanzoek van eenige Studenten, reeds in het begin van 1790 onderwijs gaf in de Hebreeuwsche taal. Doch in den Zomer van datzelfde jaar, gelijk wij boven reeds met een woord vermeldden, werd hij tot Hoogleeraar in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Remonstrantsche Kweekschool aangesteld, op de geringe jaarwedde van zes honderd gulden, daar de ongunstige staat van de geldmiddelen der Broederschap geen vermeerderde uitgaaf voor dezen tak van onderwijs gedoogde. Hij aanvaardde dezen post op den 24sten November 1790 met eene Oratie *de prudenti Christi, Apostolorum atque Euangelistarum consilio, sermones suos ac scripta ad captum atque intellectum vulgi quantum illud fieri potuit accommodantium*, welke redevoering in het volgend jaar zoo in het Latijn als in eene Nederduitsche vertaling het licht zag. Ter zelfder tijd verscheen zijne door Teylers Godgeleerd Genootschap met goud bekroonde Prijsverhandeling, waarin *de grondregel der Protestanten, dat ieder Christen geregtigd en verpligt is om in zaken van den Godsdienst voor zich zelven te oordeelen*, wordt ontwikkeld en betoogd. Kort daarop verwierf hij wederom het gouden eermetaal bij hetzelfde Genootschap met een antwoord op de vraag: *Heeft Christus in zijne prediking, hebben de Evangelisten en Apostelen in hunne schriften zich somtijds naar de toen heerschende volksbegrippen geschikt? zoo ja; in welke gevallen, en in hoe verre? en hoe zeer kan dit denkbeeld, wel begrepen, dienen ter verklaring der Schriften van het Nieuwe Verbond?* En in 1795 behaalde hij nogmaals bij die geleerde Maatschappij een

zilveren eerpenning voor eene beantwoording der prijsvraag: *Zijn er goede gronden, om Gode hartstogten (of aandoeningen) toe te schrijven? zoo ja; is het dan mogelijk de werking dier hartstogten (of aandoeningen) in dier voege te verklaren, dat deze werking geen invloed hebbe op Gods gelukzaligheid?* (Zie *Verhandelingen van* TEYLERS *Godgeleerd Genootschap*. D. XI, XII en XIV.) In zijne betrekking als Hoogleeraar hield hij op den 19den Junij des jaars 1792 eene lijkrede op Prof. A. A. van der Meersch, die in het Latijn en Nederduitsch is uitgegeven. Zijne lessen over de bespiegelende Wijsbegeerte, alsmede over de Hebreeuwsche en Grieksche talen, werden door zijne leerlingen, die hem hartelijke hoogachting en liefde toedroegen, vlijtig bezocht en beoefend. Algemeen en groot was dan ook het leedwezen, toen verschillende redenen hem noopten om in het voorjaar van 1796 zijn ontslag uit dezen post te verzoeken, dat hem door de Groote Vergadering der Broederschap op de meest vereerende wijze en onder de hartelijkste dankbetuiging voor zijne belangelooze diensten werd verleend. De brief, waarbij van Hemert van dit besluit aan de vergadering der Curatoren kennis gaf, droeg de duidelijkste blijken, dat hij-zelf noode, en niet dan door gebiedende omstandigheden gedrongen, tot dezen stap gekomen was. In zijne stille afzondering op zijn landgoed Reckenburg boven Emmerik voltooide hij zijn werk, dat onder den titel: *Beginzels der Kantiaansche Wijsbegeerte*, gedurende de jaren 1796 tot 1798 in vier deelen het licht zag. Het kort daarop gevolgd verlies zijner tweede gade bragt hem, reeds in het begin van het laatstgemelde jaar, in zijne geboortestad terug. Van dien tijd af wijdde hij zich geheel aan de beoefening en handhaving der Critische Wijsbegeerte, tot wier algemeenere verbreiding in

ons Vaderland hij met mond en pen, door redevoeringen op het spreekgestoelte der Maatschappij *Felix Meritis* en andere Letterkundige Genootschappen, maar vooral door de uitgave van belangrijke Schriften, ijverig werkzaam was. Op zijn bovengenoemden letterarbeid volgde zijne *Proeve over het bestaan van beginselen eener belangelooze goedwilligheid in het menschelijk hart.* In 1799 verscheen het eerste deel van zijn *Magazijn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van dezelve*, waarvan het zesde en laatste in 1803 het licht zag. De menigvuldige aanvallen op het stelsel van den Koningsberger Wijsgeer werden daarin moedig en krachtig, hoezeer niet altijd even waardig en bescheiden, afgeweerd. De redevoering, van welke wij boven op bladz. 48 gewaagden, *over 's Menschen voortreffelijken aanleg, zigtbaar vooral ook in zijne vatbaarheid voor het verhevene,* door van Hemert op den 1sten Februarij 1804 in de Maatschappij *Felix Meritis* gehouden, werd in datzelfde jaar afzonderlijk uitgegeven. Het *Critisch Magazijn* werd vervangen door de *Lectuur bij het ontbijt en de theetafel*, waarin Kants wijsgeerige begrippen in een gemakkelijken populairen stijl werden voorgedragen en ontwikkeld, en waarvan elf Stukken in een tijdsverloop van vijf jaren verschenen. De aanranding van het nieuwe stelsel door Wyttenbach in het laatste stuk zijner *Bibliotheca Critica* werd het sein tot een hevigen pennestrijd. Van Hemert zond een brief aan Wyttenbach in het licht, mede in de taal der geleerden geschreven, die door den aanvaller in zijne *Philomathia*, niet regtstreeks maar van ter zijde, scherp en vinnig werd beantwoord. De eerste zond daarop een *Trias Epistolarum* op den beroemden Leidschen Hoogleeraar af. Wyttenbach bewaarde het stilzwijgen; maar een zijner ijverigste en

verdienstelijkste leerlingen, de toenmalige Zierikzeesche Rector Mahne, later Hoogleeraar te Gent, thans te Leiden, trad voor hem in de bres in zijne *Epistolae Sodalium Socraticorum Philomathiae*. Dit gaf aan van Hemert eene bijtende satyre in de pen. Hij eindigde den strijd met zijne *Strena ad Daniëlem Wyttenbach missa ipsis Kalendis Januariis* 1815, waarin hij al zijn vernuft ten toon spreidde, en welks zuivere latiniteit, boven hetgeen men van iemand, sedert lang niet meer gewoon om in die taal de pen te voeren, verwachten mogt, algemeen bewonderd werd. Dit is, zoo verre ik weet, de laatste letterarbeid, dien van Hemert door den druk heeft gemeen gemaakt. Na dien tijd nam zijn geest zoowel als zijn levenslot eene gansch andere rigting. Reeds tot de jaren der grijsheid genaderd sloeg hij eene geheel nieuwe loopbaan in, minder, naar men denken mogt, voor zijn wijsgeerig hoofd, dan voor zijn edel en menschlievend hart geschikt. Naar 's Gravenhage vertrokken, wijdde hij zich geheel aan de bevordering der Maatschappij van Weldadigheid, waarbij hij den werkzamen post van Secretaris met trouwen ijver tot aan zijn dood bekleedde. Het bespiegelende maakte thans bij hem plaats voor het practische, en terwijl de *liefde* het einddoel werd van zijn streven, schoot ook het *geloof* en de *hope* diepe wortelen in zijn gemoed. Op den 10den Februarij des jaars 1825, in bijkans negen en zestigjarigen ouderdom, ontsliep hij voor een hooger leven, waar alle menschelijke kennis en wetenschap slechts gebrekkig blijkt te zijn, maar de liefde nimmermeer vergaat.

Verschillende geleerde Maatschappijen huldigden zijne letterkundige verdiensten door de opdragt van haar lidmaatschap. Lodewijk Napoleon, de Stichter van het Instituut,

benoemde hem tot Lid der Tweede Klasse, welke hij-zelf, volgens het daartoe gegeven verlof, met de Derde verwisselde. Het valt niet te ontkennen, dat van Hemerts ijverige pogingen ter verspreiding der Kantiaansche gevoelens een grooten en duurzamen invloed hebben gehad op velen onzer landgenooten, en dat hij eene school gesticht heeft, die wel geheel verdwenen is, doch van wier aanwezen en werkzaamheid diepe sporen zijn achtergelaten. Zóó wegslepend was zijne welsprehendheid, dat zelfs een Jeronimo de Bosch, de boezemvriend van Wyttenbach, en, even als deze, hoogst afkeerig van wijsgeerige spitsvindigheden en duistere kunsttermen, zich door haar vervoeren liet om de zedekunde der Critische Wijsbegeerte in Latijnsche verzen te bezingen, en eenmaal bij het verlaten der gehoorzaal, waar van Hemert was opgetreden, getuigde: PAULUS VAN HEMERT zou als een andere PETRUS DE HERREMIET geheel Europa ten kruistogt hebben kunnen bewegen!

De ontmoeting, waarvan ik op bladz. 49 gewaag, is eene der aangenaamste ondervindingen mijns levens. Zij had plaats op Zondag den 12den Maart 1820 te 's Gravenhage, nadat ik, toen nog Proponent, aldaar des morgens mijne preek over *de wederkeering van den verloren Zoon* had uitgesproken, met welke de Bundel mijner Leerredenen, in 1835 uitgegeven, geopend wordt. Terstond na het eindigen der Godsdienstoefening bragt van Hemert, wien ik niet persoonlijk kende, mij een bezoek ten huize van mijnen onvergetelijken Oom Jan Viruly, die mij reeds verhaald had, dat van Hemert onder mijn gehoor was geweest. Toen hij werd aangediend, meende ik mij, naar de begrippen die ik mij van 's Mans denkwijs vormde, op menige afkeurende aanmerking van het

gehoorde door den Oud-Hoogleeraar aan de Remonstrantsche Kweekschool te moeten voorbereiden. Hoe stond ik verbaasd en getroffen, toen hij mij onder den hartelijksten handdruk zijne volkomene instemming met het voorgedragene te kennen gaf, en zijne innige overtuiging, dat alleen de prediking van boetvaardigheid en ootmoedig geloof aan Gods genade in Christus de wezenlijke behoeften van het menschelijk hart kon bevredigen!

Bladz. 49. JAN KONIJNENBURG.

Hij werd geboren te Leiden op den 8sten van Wintermaand des jaars 1757. Nog geen zestien jaren oud zijnde vertrok hij naar Amsterdam, waar hij in October 1773 tot Student aan het Seminarium der Remonstranten werd aangenomen, en vijf jaren later tot Proponent bevorderd. In het volgend jaar gelijktijdig naar Woerden en Hazerswoude beroepen, gaf hij aan laatstgemelde standplaats de voorkeur. De meerdere nabijheid zijner geboortestad had op dit besluit geen geringen invloed uitgeoefend. Geen wonder alzoo, dat de beroeping naar Leiden, welke hij in 1782 ontving, met blijdschap door hem werd opgevolgd. Vier jaren later verliet hij nogtans zijne vaderstad voor de gemeente te Utrecht, bij welke hij het leeraarambt bekleedde tot in 1790, toen hij tot opvolger van van der Meersch werd benoemd. Hij aanvaardde den hem opgedragen post, als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Kerkelijke Geschiedenis, op den 23sten November van dat jaar, met eene *Laudatio Simonis Episcopii*, die in het Latijn en kort daarop ook in eene, door P. Weiland bezorgde en door Konijnenburg met eenige aanteekeningen vermeerderde, Nederduitsche vertaling het licht zag. In 1794 verwierf hij de gouden medaille bij Teylers Godgeleerd Genootschap voor eene

doorwrochte Verhandeling *over de Messiaansche voorspellingen*, die echter in de Werken van dit Genootschap niet is opgenomen, maar afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Onderzoek van den aard der Voorspellingen wegens den Messias in de Schriften des Ouden Verbonds.* Haarl. 1794. welk geschrift de eer eener Hoogduitsche vertaling heeft genoten. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem bekroonde twintig jaren later zijn antwoord op hare prijsvraag *over de nuttigheid der vertalingen van de geschriften der oude Grieken en Romeinen* met haren zilveren, en in 1815 zijne Verhandeling *over de voorteekenen van aanstaande gesteldheid van saizoenen of van veranderingen van het weder, te vinden in de vlugt der vogelen, geschreeuw of geluid van dieren enz.* met haren gouden eerpenning. In datzelfde jaar benoemde de gemelde Maatschappij hem tot haar Medelid, welk openlijk bewijs van hulde aan zijne verdiensten hem reeds in 1806 door het Zeeuwsche Genootschap werd toegebragt. Behalve deze bekroonde werken zond hij van tijd tot tijd verschillende proeven van zijnen onvermoeiden lust tot onderzoek en zijne uitgebreide kundigheden in het licht, waaronder vooral zijne *Lessen over het Leeraarsambt*, in 1802 uitgegeven, loffelijke melding verdienen. In de Fransche, Hoogduitsche, Engelsche en Italiaansche talen had hij als Student, in den tijd der vacantiën, zonder de hulp eens leermeesters zich eene genoegzame bedrevenheid verworven om verschillende werken van vernuft en smaak, daarin voorhanden, in een bevallig Nederduitsch gewaad te kleeden. Ook het Maandschrift onder den titel: *Bijdragen tot het Menschelijk geluk*, welks uitgave in 1788 door hem werd ondernomen, en waarvan zes deelen het licht zagen, werd met veel belangstelling door het lezend

Publiek ontvangen. De *Tafereelen der Fransche Staatsomwenteling* in vijfentwintig deelen, doorgaans aan den Schrijver der *Romeinsche Geschiedenissen*, M. STUART, toegekend, die echter slechts het eerste deel vervaardigd heeft, zijn mede aan zijne vruchtbare pen te danken. Van zijnen overigen letterkundigen arbeid vermelden wij nog slechts zijne *Lofrede* op de beroemde Schrijfsters WOLFF en DEKEN (Amst. 1805), zijne schets der *Kunstverdiensten van* ANGELIKA KAUFFMANN *en* RAPHAËL (Amst. 1810), zijn *Nationaal Gedenkstuk der herniemde Nederlandsche Unie in* 1813, benevens zijne *Letter- Natuur- en Zedekundige Mengelingen* (Amst. 1818). De *nieuwe overzetting van de H. Schriften des N. Verbonds*, waarmede hij zijne letterkundige loopbaan besloot, vond hevige tegenspraak, die door hem in eenen *Brief* werd beantwoord. De bijkans zeventigjarige Hoogleeraar werd eervol Emeritus verklaard in 1827, en opgevolgd door den schrijver van dit Gedenkboek, destijds Predikant te Rotterdam, die op den 28sten November van datzelfde jaar het Hoogleeraarambt in de Godgeleerdheid aanvaardde met eene redevoering *de germano Theologo, Literarum Sacrarum interprete* (Delph. Bat. 1828). Konijnenburg ontsliep op den 8sten Januarij des jaars 1831. De bevordering van menschenheil was eene taak, waaraan hij gaarne en met volhardenden ijver medewerkte. Getuige zijne werkzame deelneming aan de vestiging en uitbreiding der Maatschappij *Tot Nut van het Algemeen*, van welke hij een der oudste Bestuurders was, en aan het Instituut voor Blinden, te Amsterdam gevestigd.

Bladz. 50. *Deze School — werd met geheele vernietiging — bedreigd* enz.

Het wegvallen van twee derden harer inkomsten door het

besluit des Franschen geweldenaars maakte het der Broederschap ten harden maar onvermijdelijken pligt, het onderwijs aan hare Kweekschool op te schorten, totdat zij in staat zoude zijn om de vorming van Evangeliedienaars te hervatten. Twee verdienstelijke jongelingen, J. VAN LEEUWEN en H. MARONIER, destijds Studenten aan het Seminarium, zagen zich daardoor genoodzaakt deze loffelijk ingeslagen loopbaan te verlaten. Een ander jongeling, die in 1812 zich aanmeldde om tot Christenleeraar bij de Remonstrantsche Broederschap te worden opgeleid, zag kort daarop van dit voornemen af. Eerst in het najaar van 1816, toen de steller van dit Gedenkschrift als Student werd aangenomen, werden de lessen aan het Seminarium hervat, en sedert onafgebroken voortgezet.

Bladz. 50. *Het getal onzer leerlingen — deze Instelling thans bezit.*

De Studenten aan de Kweekschool bij de viering van haar tweede eeuwgetijde waren acht in getal, met name de Heeren W. VAN OORDE, thans Predikant te Alkmaar; C. W. VAN DER POT, die na de openlijke verdediging van zijn *Specimen Theologicum de Basilio Magno, Oratore Sacro* (Amst. 1835.) tot Proponent bevorderd en vervolgens naar Haarlem beroepen, thans als Evangeliedienaar te Leiden werkzaam is; J. J. VAN VOLLENHOVEN, die mede eene openlijke proeve zijner vorderingen heeft gegeven door de uitgave en verdediging van zijn *Specimen Theologicum de Cyrilli Hierosolymitani Catechesibus* (Amst. 1837.) en in datzelfde jaar tot Leeraar der vereenigde gemeenten van Zwammerdam en Woerden beroepen werd; L. DE JONG, thans Predikant te Oudewetering; H. HEEMSKERK, op den 30sten Junij 1839 aan 's Rijks Hoogeschool te Leiden tot Doctor in de Godgeleerdheid bevorderd na de openlijke

verdediging van zijn *Specimen Doctrinae Theologicae, quo inquiritur in notionem τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, τοῦ θεοῦ, τοῦ χριστοῦ, ex mente Jesu Christi,* nadat hij in Januarij van datzelfde jaar de predikdienst te Haarlem had aanvaard; G. J. S. BONGA, die in 1836, na een driejarig verblijf aan de Kweekschool, tot andere betrekkingen is overgegaan; J. H. DE RIDDER, onlangs tot Proponent bevorderd; en G. WEERAAT, die nog aan de Kweekschool zijne Godgeleerde studiën voortzet. Ingevolge de bepalingen, door de Broederschap ten aanzien der Kweekschool gemaakt, waarop wij straks zullen terugkomen, is elk Student verpligt, vóór zijne bevordering tot de predikdienst, eene Latijnsche Dissertatie op te stellen en aan het oordeel der Curatoren te onderwerpen; aan welke verpligting dan ook de bovengenoemde Heeren W. VAN OORDE, L. DE JONG en J. H. DE RIDDER niet minder dan de overigen hebben voldaan; de eerste door eene grondige verhandeling *de Simone Episcopio Theologo;* de tweede door een oordeelkundig vertoog *de origine trium apud Judaeos Sectarum, Pharisaeorum, Sadducaeorum et Essaeorum;* de laatste door eene, vooral tegen het stelsel van Strauss gerigte, bondige proeve onder den titel: *Specimen Exegetico-Theologicum, quo Jesu Christi miracula in Euangeliis Apocryphis ac Canonicis relata exponuntur et comparantur.* Doch de openlijke uitgave en verdediging van dit proefschrift, onder het voorzitterschap des Hoogleeraars, of ter verkrijging van den Doctoralen graad aan ééne van 's Rijks Hoogescholen, wordt bij de wet niet gevorderd, maar aan ieder vrijgelaten.

Bladz. 50. *Ledig, het is waar, staat de leerstoel der Letteren en Wijsbegeerte. Maar* enz.

VAN HEMERT, gelijk reeds vroeger is vermeld, was de laat-

ste, die dezen leerstoel bekleedde. Toen hij in 1796 zijne bediening had nedergelegd, werd aan de Groote Vergadering der Broederschap in datzelfde jaar door de Kerk van Rotterdam voorgesteld om het Seminarium naar Leiden te verplaatsen; welk voorstel, hoezeer toen, en nogmaals eenige jaren later, in ernstige overweging genomen, echter zonder gevolg is gebleven. Men besloot alzoo de voormalige overeenkomst met de Hoogleeraren aan de Doorluchte School te vernieuwen, en hen tevens uit te noodigen om in de vergaderingen der Curatoren naar de vorderingen der Remonstrantsche Studenten in de voorbereidende wetenschappen onderzoek te doen. Aan deze uitnoodiging werd door den beroemden VAN SWINDEN het eerst en met de meeste bereidvaardigheid voldaan; en toen hij, ten jare 1800 tot Medelid van het Uitvoerend Bewind bij de Bataafsche Republiek benoemd, zich voor een tijd aan zijne bediening moest onttrekken, voorzag hij niet slechts tot aan zijne wederkomst op dezelfde wijze in het onderwijs der Studenten aan het Seminarium als in dat van die bij het Athenaeum, maar liet zich ook in de Curatoren-vergaderingen ten voorschreven einde door den kundigen BRUNINGS vervangen.

Het is misschien hier de geschiktste plaats om van de tegenwoordige inrigting der Kweekschool, waaromtrent niet vruchteloos naar eenig berigt in dit Gedenkschrift mag gezocht worden, kortelijk te gewagen. De vervulling van het openvallend Professoraat staat aan de Groote Vergadering der Broederschap, die volgens hare wetten onverwijld moet zorg dragen, dat een geleerd en Godvruchtig man — (zij is, gelijk ook de geschiedenis der Kweekschool getuigt, aan geene andere bepalingen gebonden) — worde aangesteld om de Studenten in de Godgeleerde wetenschappen te onderwijzen. De

door die vergadering uitgebragte keuze wordt aan de goedkeuring des Konings onderworpen. Door dezelfde vergadering worden uit het geheele ligchaam der Broederschap vier Curatoren van het Seminarium gekozen, waarvan jaarlijks één aftreedt doch weder verkiesbaar is. De Hoogleeraar is Voorzitter der Curatoren-vergadering, die den naam draagt van *het Collegie van Professor en Curatoren.* Tot de vergaderingen van dit Collegie mag elke Kerk één, die van Amsterdam en Rotterdam twee harer Leeraren of Opzieners afvaardigen om over hetgeen voorvalt te helpen raadplegen en besluiten, terwijl bovendien elk Remonstrantsch Leeraar de bijeenkomsten tot het examineren der Studenten kan bijwonen, doch alleen met raadgevende stem. Het Collegie vergadert ten minste éénmaal 's jaars, te Amsterdam, en wel doorgaans in de laatste dagen van Junij, aan het einde van den jaarlijkschen cursus. Alle Studenten, die bij het Seminarium zijn ingeschreven, worden door den Remonstrantschen Hoogleeraar en de Professoren aan de Doorluchte School, wier lessen zij in het afgeloopen tijdvak hebben bijgewoond, in die vergadering geëxamineerd. Ook wordt bij die gelegenheid naar ieders zedelijk gedrag en betoonde vlijt in het waarnemen der Collegiën als anderzins naauwkeurig onderzoek gedaan. Voorts worden in diezelfde vergadering nieuwe Studenten aangenomen, doch niet zonder voorafgaand examen, waaraan elk, die verlangt bij het Seminarium te worden ingeschreven, zich onderwerpen moet, ook hij, die van de Latijnsche Scholen tot hooger onderwijs bevorderd is of reeds eenigen tijd elders heeft gestudeerd. Bij hunne aanneming moet hun ernstig worden onder het oog gebragt, dat zij, zich aan de dienst van Jezus Christus en zijne Gemeente hebbende toegewijd, hun leven, omgang, doen en

laten zoodanig moeten inrigten, als het dezulken betaamt. Ook is aan Curatoren, en den Hoogleeraar in het bijzonder, opgedragen een toeziend en wakend oog te houden op het zedelijk gedrag der Studenten, en hun tevens van raad te dienen omtrent de orde en den gang hunner studiën, zoo in de voorbereidende wetenschappen als in de Godgeleerdheid, naar elks bekwaamheid, aanleg en vordering. De Studenten in de Letteren en Wijsbegeerte zijn verpligt jaarlijks, ter gelegenheid van hun examen, eene Latijnsche redevoering op te stellen en van den kansel voor te dragen. In het eerste jaar hunner Godgeleerde studiën, tot welke niemand bevorderd wordt dan die door afgelegde belijdenis des geloofs lidmaat is der Remonstrantsche Broederschap, wordt deze redevoering door eene Latijnsche Verhandeling over een Godgeleerd, meestal uitlegkundig, onderwerp vervangen, die eenige weken voor het examen aan Curatoren ter lezing en beoordeeling wordt toegezonden. In de twee laatste jaren moeten zij vijfmaal onder den Hoogleeraar prediken. Bij het peremtoir examen aan het einde van den geheelen cursus, hetwelk niet dan na voorafgaande magtiging door de Groote Vergadering der Broederschap kan plaats hebben, leveren zij eene Latijnsche Dissertatie over een opgegeven stof, die vooraf aan Curatoren wordt rondgezonden; zij prediken over een opgegeven tekst, en worden over de verschillende vakken der Godgeleerdheid ondervraagd. De genoemde Dissertatie kan ook, gelijk boven reeds gemeld is, gedrukt en onder het voorzitterschap des Hoogleeraars in het openbaar verdedigd worden. De Studenten, die aan ééne van 's Rijks Hoogescholen, na de openlijke verdediging van een Specimen Academicum, den graad van Doctor in de Godgeleerdheid willen bekomen,

zijn daardoor wel van het inleveren der voormelde verhandeling, maar niet van de gevorderde proefpredikatie noch van het peremtoir examen ontslagen. Zij, die tot volkomen genoegen der vergadering dit examen hebben afgelegd, worden door den Hoogleeraar, in tegenwoordigheid der Curatoren, plegtig tot de dienst des Evangeliums bij de Remonstrantsche Broederschap ingewijd, en hartelijk vermaand om zich daarin voorzigtig en stichtelijk te gedragen ter eere van God en om zich-zelven en anderen te behouden. Zij zijn terstond alomme in de Broederschap beroepelijk, en geregtigd tot de bediening der gewijde plegtigheden van Doop en Avondmaal. Zoolang zij Proponenten zijn, genieten zij eene vaste jaarwedde van driehonderd gulden, waarvoor zij ter beschikking staan van den Curator der vacerende en hulpbehoevende Kerken, die hun de vervulling van enkele predikbeurten op verschillende plaatsen opdraagt, of hen ook voor korter of langer tijd ter geheele en geregelde dienstwaarneming naar eene vacante gemeente zendt.

Ten slotte verdient nog met een woord vermeld te worden, dat de toegang tot de aanzienlijke Boekerij der Amsterdamsche Kerk, waarvan in dit Gedenkschrift meermalen is gewag gemaakt, en die niet slechts vele zeldzame Handschriften maar ook eene zeer uitstekende verzameling van de Schriften der Kerkvaders en andere kostbare Werken bevat, voor de Studenten ten allen tijde openstaat.

Bladz. 51. *Den grijzen* WILLMET, *wiens tegenwoordigheid onze feestvreugde verhoogt.*

JOANNES WILLMET, destijds rustend Hoogleeraar der Oostersche Letterkunde, wiens onderwijs ik mede, in het eerste jaar mijner studiën te Amsterdam, van 1816 tot 1817 mogt

genieten. Hij overleed, weinige maanden na de feestviering onzer Kweekschool, in hoogen ouderdom. In 1827 werd mijn hooggeschatte Ambtgenoot en Vriend, TACO ROORDA, hem als buitengewoon Hoogleeraar toegevoegd, die thans zoowel den leerstoel der bespiegelende Wijsbegeerte als dien der Oostersche Letterkunde aan de Doorluchtige School van Amsterdam met welverdienden roem bekleedt.

Ald. *Den grooten discipel en waardigen opvolger van* WYTTENBACH.

Ik behoefde den naam niet uit te spreken van den beroemden DAVID JACOB VAN LENNEP, die, hoewel sedert tot andere gewigtige betrekkingen geroepen en door zijnen hem waardigen leerling J. BOSSCHA opgevolgd, nog steeds het sieraad der Doorluchte Schole blijft.

Bladz. 58. *Het licht, door onzen* HUIG DE GROOT *voor de uitlegkunde des Bijbels ontstoken, door velen zijner tijdgenooten voor dwaallicht aangezien, maar na twee eeuwen nog zoo helder schijnende* enz.

„*Hugonis Grotii ad exemplum et simplicitatem totus etiam* „*nunc componitur Interpretum ordo.*" Zoo sprak de Hoogleeraar H. J. ROIJAARDS in zijne *Oratio de Hominum Gentiumque varietate, in Christianae Societatis Historia observanda.* (Traj. ad Rhen. 1823.) p. 31. Het zij mij vergund hier ook het meer uitvoerig getuigenis bij te brengen van den beroemden VAN VOORST in zijne *Verhandeling over de Letterkundige Verdiensten van* HUGO DE GROOT, voorkomende in het IV[de] Deel der *Gedenkschriften in de hedendaagsche talen van de Derde Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten,* waar hij onder anderen het volgende schrijft: „Dit durve ik, zelf Godge-

„leerde of liever beminnaar en beoefenaar, en ambtshalve
„ook voorstander zijnde der Godgeleerdheid, beweren, dat
„de Groot in datgene, hetwelk den Godgeleerde eigenlijk
„vormt en meest volmaakt, boven verre de meeste Godge-
„leerden van professie heeft uitgemunt. Wie kent niet 's Mans
„overheerlijk, in alle werelddeelen verspreid en in menigerlei
„talen overgebragt werk *over de waarheid van den Christe-
„lijken Godsdienst?* waarmede hij alle vroegere Apologeten
„voor de zaak des Christendoms verre overtroffen, en aan
„de lateren den weg gewezen heeft, om dezen strijd met de
„meeste hoop op volle zegepraal te voeren. Ik bedoele ech-
„ter inzonderheid zijne kennis en bedrevenheid in de uitleg-
„ging der Heilige Schrift, en wel voornamelijk van het
„Nieuwe Testament, de grondigste en naauwkeurigste kennis
„van den geheelen omvang van kundigheden, zonder welke
„men deze schriften niet behoorlijk kan verstaan, en die veel
„meer tot regt verstand van deze, dan eenige andere oude
„overblijfsels van oude Grieksche Schrijvers vereischt wor-
„den, met de onnavolgbare bekwaamheid, om met deze
„hulpmiddelen, naar de zekerste uitlegregels, doorgaans den
„regten letterlijken zin te ontdekken. Voorwaar eene onver-
„gelijkelijke verdienste, en dat wel in eenen man, die deze
„oefening slechts als bijwerk had aangevat! Verdienste, hoe-
„zeer een geruimen tijd door onverstand en partijzucht mis-
„kend en verdonkerd, welke men in onzen tijd zich zou
„moeten schamen in twijfel te trekken, nadat de geleerde en
„nimmer van onregtzinnigheid verdachte Utrechtsche Hoog-
„leeraar Carolus Segaer moeds genoeg gehad heeft, om ook
„zijne stem tot lof van Hugo de Groot als aanzienlijk uit-
„legger van het Nieuwe Testament te verheffen (*in Oratione*

„*de Hugone Grotio, illustri humanorum et divinorum Novi Foe-*
„*deris interprete.* Traj. ad Rhen. 1785.) Waarom ik ook zelf,
„reeds vóór vele jaren, geene zwarigheid heb gemaakt om
„hem, in eene openlijk gehouden en in het licht gegeven
„redevoering, onder de Uitleggers des Nieuwen Testaments
„op den voorgrond te plaatsen, als van wien ook Ernesti,
„nog altijd onder de lateren de beste leermeester en wegwij-
„zer, de regte uitlegging dezer schriften heeft geleerd (*Oratio*
„*de Joanne Augusto Ernestio, optimo post Hugonem Grotium*
„*duce et magistro Interpretum Novi Foederis.* Lugd. Bat.
„1804)." De geleerde Man, zelf één der grootste Schrift-
verklaarders, welke ons Vaderland in den laatsten tijd heeft
voortgebragt, voegt er in eene aanteekening het volgende
bij: „Men gist gemakkelijk de redenen, waarom in die tij-
„den een werk van Grotius, tot verklaring der Heilige
„Schrift, bij velen weinig bijval, en zelfs ginds en elders
„groote tegenspraak vond. Het bleef, nog een geruimen tijd
„daarna, bij verre de meeste Godgeleerden ongebruikt; 's mans
„groote verdiensten tot handhaving van de eer en hooge
„waarde des Bijbels werden miskend. Slechts weinige, be-
„ter onderwezene, meer nadenkend en minder bevooroor-
„deeld, maakten hetzelve zich ten nutte. Ik herinner mij,
„hoe er vóór vijftig jaren nog vrij algemeen over werd ge-
„dacht. Zijn arbeid over het Oude Testament werd ongun-
„stig beoordeeld. Niet zoo zeer omdat Grotius, hoewel in
„het taaleigen van den Hebreeuwschen tongval buitengemeen
„bedreven, in de kennis der taal, waarin de Boeken van
„het Oude Testament zijn geschreven, het in zijnen tijd nog
„niet zoo ver had gebragt, als latere Bijbeluitleggers; ook
„niet, omdat de Aanteekeningen van Grotius over het Oude

„Testament, niet zoo grondig en uitvoerig door hem zijn
„bewerkt, als de vroeger door hem uitgegevene over de
„Schriften des Nieuwen Testaments, inzonderheid over de
„Evangeliën; maar voornamelijk uit gehechtheid aan eene
„andere, sedert lang meer heerschende wijze van uitleggen
„der hemelsche Godspraken over de toekomst, waartegen
„die van Grotius, in overeenstemming met *Eusebius Emise-*
„*nus*, *Diodorus Tarsensis*, *Theodorus Mopsuestenus*, *Joannes*
„*Chrysostomus* en andere meest vermaarde uitleggers der Hei-
„lige Schrift uit de Oudheid, te zeer aanliep, om geen te-
„genstand te vinden. Men zie daarover *Ernesti*, *Narratio*
„*Critica de interpretatione prophetiarum Messianarum in Ec-*
„*clesia Christiana*, *Opusc. Theologica*, vooral p. 527—529.
„*G. J. L. Vogel*, *Praef.* ad *novam Edit. Annotationum H.*
„*Grotii in Vetus Test. cum brevibus Dilucidationibus. J. C. Doe-*
„*derlein*, *Praef.* ad *ejusdem operis edit. continuatam*, T. II.
„Dit was genoeg, om het geheele werk van Grotius over
„het Oude Testament, schoon een onberekenbaren schat be-
„vattende van de belangrijkste bijdragen, uit allerlei Griek-
„sche en Latijnsche Schrijvers, tot opheldering zoowel van
„de Bijbelsche verhalen, als van vroegere en latere voorspel-
„lingen, achter de bank te werpen. Ook tegen de Aantee-
„keningen van onzen grooten Landgenoot over het Nieuwe
„Testament bleef nog steeds het oude vooroordeel werken.
„Nadat voornamelijk Ernesti mij op Grotius had oplettend
„gemaakt, gingen mij eerst regt de oogen open. Een aan-
„houdend en onpartijdig gebruik zijner schriften deed mij
„Grotius kennen, zoo als Ernesti hem had beschreven. Ik
„bevond hem den grootsten, boven alle mij bekende vroe-
„gere en latere uitleggers van het Nieuwe Testament, verre

„uitstekenden Schriftverklaarder, en heb, naderhand geroe-
„pen om jonge lieden tot Bijbeluitleggers te vormen, jaren
„lang het mijne toegebragt, om op Grotius te wijzen en het
„gebruik zijner uitlegkundige Schriften, vooral over het
„Nieuwe Testament, boven alle anderen aan te prijzen. Ik
„deed dit niet zonder vrucht. Met genoegen zag ik van tijd
„tot tijd, dat deze voortreffelijke schriften steeds meer ge-
„zocht werden. De inteekenlijsten op eene nieuwe sedert
„kort te Groningen in het licht gegevene uitgave, die bij
„elk uitkomend deel vermeerderd worden met nieuwe deel-
„nemers, bewijzen de steeds toenemende hoogschatting van
„den arbeid, door Grotius aan het Nieuwe Testament besteed.
„Zelfs Abraham Calovius, een der heftigste en vijandigste
„tegenstrevers van Grotius, die, in zijne *Biblia Illustrata*,
„tegen Grotius voornamelijk ingerigt, om hem met des te
„vasteren tred in het wederleggen op den voet te volgen,
„den geheelen tekst van den zoo dikwijls door hem aller-
„schandelijkst gelasterden man in zijn werk inlaschte; Calo-
„vius zelf heeft, zonder het te willen, medegewerkt, om de
„Aanteekeningen van Grotius in meer handen te brengen.
„Wie Grotius zelf niet kan magtig worden, koopt Ca-
„lovius voor een geringen prijs, niet om diens *Biblia Il-*
„*lustrata*, maar om het werk van Grotius, al is het dan
„aan de zijde van zijn hatelijken bestrijder, in bezit te
„krijgen.”

Men vergel. eindelijk nog YPEY en DERMOUT in de aanteekk. op het II^de^ Deel van de *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*. bl. 210. aant. 349: „Het licht, door „DE GROOT ontstoken, scheen te helder, dan dat het van „zijne tijdgenooten opgevangen konde worden, die gewoon

„waren in de schaduwachtige gangen eener Aristotelisch-wijs-
„geerige schoolgeleerdheid rond te dwalen."

Bladz. 59. *Men vond daarin de waarheden des geloofs eenvoudig en geleidelijk ontwikkeld* enz.

Vergel. J. L. MOSHEIM, *Instit. Hist. Eccl.* Saec. XVII. Sect. II. P. II. C. II. § 8. p. mihi 962. edit. Helmstad. 1755. (Nederd. uitgave D. IX. bl. 143): „Sacra dogmata fuco Pe-„ripatetico aut si mavis Scholastico, non secus, ac apud nos „(Lutheranos), inter Reformatos deformata sunt. Ne vero „prorsus sub jugum ARISTOTELIS mitterentur et ad artis Pe-„ripateticae formam redigerentur, obstiterunt primum Armi-„niani, qui simpliciorem docendi rationem consectabantur, „et in Theologos sub scholarum genera et vocabula salutis „doctrinam cogentes acerrime invehebantur." J. C. DOEDERLEIN, *Institutio Theologi Christiani*, P. I. § 69. Observ. 2. in fin. „Insigni cum laude interpretationis et simplicitatis in „tradenda religione versantur Arminianorum principes SIM. „EPISCOPIUS, STEPH. CURCELLAEUS, PHIL. a LIMBORCH" cet. — E. A. BORGER, *Disput. de Mysticismo*. p. 24. edit. maj. „*Remonstrantes* ——— omni doctrinae et eruditionis „genere tantum orthodoxis antecellebant, quanto eorum ju-„dicium ab auctoritatis humanae vinculis erat liberius." — *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden*, door een Leeraar bij de Afdeeling der Hervormden (W. BROES). bl. 336 en 337. „Gaarne geef ik hier „onderscheidende eer aan de Remonstrantsche Broederschap, „welke, van haar eerste bestaan af, voor onze Kerk tot te-„regtwijzend licht in de uitlegging der H. Schrift gestrekt „heeft." — YPEY en DERMOUT, *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk*. D. III. bl. 51. „Zij (de Remonstranten) erken-

„den de heilige schrift voor den eenigsten regel van belijde-
„nis, van geloof en godzaligheid. En als zoodanigen wisten
„zij ook het resultaat van hunne godgeleerde letteroefenin-
„gen, de ware wijsheid van het tegenwoordige en die voor
„het toekomende leven, op eene eenvoudige wijze anderen
„in te scherpen en aan te prijzen. — Als bijbelverklaarders
„hebben de Remonstrantsch-Hervormden bijzonder uitgemunt.
„Steeds volgden zij het voorbeeld, dat hun DE GROOT had
„gegeven. Zij verklaarden de woorden des Bijbels kort en
„krachtig, zonder omwegen in den éénen waren zin derzelve
„doordringende." — YPEY, *Kerkel. Gesch. der XVIII. Eeuw.* D. IX. bl. 222. „Geen, in de systemen der *Luthersche* en
„*Hervormde* Godgeleerden heerschend, gebrek heeft den *Re-*
„*monstranten* meer tegengestaan, dan die barbaarsche leer-
„wijze, welke uit de onvruchtbare twistgierigheid van de
„zoogenaamde *Schoolsche* Theologanten der middeleeuwen
„hare herkomst heeft. Van de vroegste tijden af hebben zij
„hiervan een tegenzin getoond. EPISCOPIUS trouwens had
„er hen, in zijne Latijnsche afscheidsrede aan Leijdens hoo-
„geschool, toen hij op der Staten bevel gereed stond om
„voor de vermaarde Kerkvergadering van Dordrecht te ver-
„schijnen, allerernstigst tegen gewaarschuwd, en hun zijn
„hierin gegeven voorbeeld herinnerd. En naar dit voorschrift
„van eenen hunner uitnemendste leeraren hebben zij zich ten
„allen tijde zeer verstandig gedragen."

Voorts vindt men het gestelde in den tekst ten aanzien van Episcopius, Curcellaeus, van Limborch, Clericus en Wetstein hierboven in de aanteekeningen op hunne namen breeder ontwikkeld en gestaafd.

Bladz. 59. *En bovenal in hare practische strekking ontvouwd* enz.

Vergel. J. M. SCHRÖCKH, *Christl. Kirchengesch. seit der Reformat.* V^er. Th. s. 297 folg. — YPEY t. a. pl. (*Kerkel. Gesch. der XVIII. Eeuw.* D. IX. bl. 222): „Met de geloofs-„leer wordt in verband de zedeleer opgegeven, en het ge-„bruik der geloofswaarheden aangetoond. VAN LIMBORCH en „CATTENBURGH staken in het behandelen der zedeleer bij-„zonder uit." Men heeft later vrij algemeen die vereeniging der geloofs- en zedeleer als nadeelig voor de wetenschap en voor de grondige behandeling van beiden afgekeurd. Doch men leze wat de voortreffelijke J. G. MÜLLER schrijft (*vom Glauben der Christen.* Winterth. 1823. II^er. Th. s. 437): „Be-„kanntlich hat im XVII Jahrh. GEORG. CALIXTUS zu Helm-„stedt zuerst die christliche Moral von der Dogmatik getrennt, „die vorher mit einander verbunden vorgetragen wurden: da-„mit von jeder Lehre sogleich die moralisch-religiöse Nutz-„anwendung gezeigt werden könnte. Für die gelehrte Theo-„logie war diese Trennung allerdings vortheilhaft, indem man „nun so einzelne Theile der Moral besser bearbeiten und aus „gewissen Principien systematisch herleiten konnte; aber sie „hat auch ihre Nachtheile, die erst zu unserer Zeit auffallend „wurden: das Moralsystem blieb nicht mehr rein-christlich, „sondern, da die wissenschaftliche Behandlung es nothwendig „machte, auch die sogenannte philosophische Moral herbey „zu ziehen, und eine aus der andern zu beleuchten, so ent-„stand zuletzt ein System, dass weder das eine noch das „andere *vollständig* war, eben weil es beydes zugleich seyn „wollte; die Moral gewann hiebey nichts (das sie nicht eben „so gut, wo nicht besser, vorher gehabt hätte) und die Glau-„benslehre verlor: denn (und dieses war der weit wichtigere „Nachtheil) unvermerkt führte diese Trennung dahin, dass

„man immer mehr die eigentliche evangelische Glaubenslehre „zur Begründung der Moral für entbehrlich hielt, und jene, „als den minderwichtigen Theil des Evangeliums, gegen „letztere in Schatten stellte — als wäre die moralische Be-„lehrung der einzige Zweck Jesu gewesen. Gehören aber „nicht Baum und Frucht zusammen, oder sollen die Glau-„benslehren blos zum müssigen Wissen da seyn? und hat „man nicht in der Moral, wenn sie wirklich christlich seyn „soll, immerfort Bezug auf jene, als auf ihre Grundlage, zu „nehmen?" — Niet anders oordeelde er de zoo vrome als geleerde en mij altijd onvergetelijke Heidelbergsche Professor SCHWARZ over. Zie zijne *Aphorismen zur Vereinigung der christlichen Glaubens- und Sittenlehre, mit Hinweisung auf Dr.* C. J. NITZSCH's *System der christlichen Lehre*, voorkomende in het belangrijk Tijdschrift: *Theologische Studien und Kritiken* herausgeg. von ULLMANN und UMBREIT. 1832. 1tes Heft. s. 107 folgg. waar hij onder anderen zegt: „Verf. die-„ses, der die evangelische Glaubenslehre seit 26 Jahren, und „wenigstens eben so vielmal vorgetragen, hat sich jedesmal „nur mehr überzeugt, dass sie nicht einmal verstanden wer-„den kann, wenn nicht zugleich ihr beständiger Zusammen-„hang mit der Sittenlehre bei jedem Satze eingesehen wird, „und dass, wo das nicht geschieht, die Dogmatik entweder „aus der Wissenschaft zu einer blossen Dogmengeschichte „herausfällt, oder in eine speculative philosophische Wissen-„schaft eingeht, auf beiden Wegen sich aber von dem Ei-„gentlichen der christlichen Religionslehre entfernt."

Dat voorts de Remonstranten de eersten geweest zijn, die zich op de wetenschappelijke studie der Christelijke zedeleer hebben toegelegd, en daarin zelfs aan de Engelschen ten voor-

gangers en leidslieden hebben gestrekt, is bij het licht der geschiedenis boven allen twijfel verheven. (*Biblioth. Univers. et Hist.* de l'année 1690. T. XVI. p. 225). Door de Hervormden in ons Vaderland werd hare beoefening nog lang daarna geheel verwaarloosd. De Leidsche Hoogleeraar WALAEUS waagde het niet dan met de meeste schroomvalligheid, en nog wel zonder eenige vrucht, eene aanvankelijke hervorming in dezen te weeg te brengen door de uitgave van een *Kort begrip der zedekunde van* den Heidenschen *Aristoteles, naar het Evangelie hervormd en verbeterd.* „Zooveel moeite" schrijft YPEY —„had „het zelfs in, eens te beproeven, of men CHRISTUS ook ver„heffen konde boven eenen ARISTOTELES." Men kan dit alles in het breede ontvouwd en gestaafd zien door den laatstgemelden Schrijver in zijne *Beknopte Letterkundige Geschiedenis der Systematische Godgeleerdheid.* D. III. bl. 296—299. 315. 343—346. en in zijne *Geschiedenis van de Christelijke Kerk in de achttiende eeuw.* D. VIII. bl. 301 en verv. alsmede door YPEY en DERMOUT, *Geschied. der Nëderl. Herv. Kerk.* D. II. bl. 405 en verv. — Vergel. ook CORN. FRANSEN VAN ECK Orat. *de praecipuis caussis Ethicae Christianae, a plurimis Christianis nimis neglectae.* Daventr. 1799. p. 34 sqq. „Haec „sane fuerunt Remonstrantium merita, ut simplici sacrae „Scripturae interpretatione, ac plana facilique veritatum Eu„angelicarum institutione prae reliquis essent insignes, ut a „Scholasticae Theologiae speculationibus, terminis, rixis, sese „ostenderent alienos, utque inprimis in officiis vitae docendis „et commendandis summum studium ac diligentiam colloca„rent. Quod vero saepissime fieri videmus, effecit hic quoque „partium studium: scilicet Contra-Remonstrantes, bona etiam, „quae in adversariis laudanda erant, contemnebant, in iis,

„quae omni periculo carebant, latentem semper in herba an-
„guem timebant, quoque magis a Remonstrantibus discedere
„viderentur, Ethicam coeperunt negligere. Inter doctrinae
„publice receptae patronos non omnino deërant, qui huic malo
„ingemiscerent, ac salvo Ethices studio, salvam posse esse
„Orthodoxiam judicarent. Ipse Voetius, acerrimus caetero-
„quin placitorum Calvinianorum vindex, aliique, quamquam
„a Mysticorum opinionibus non satis liberi, practicae tamen
„Religionis parti debitum honorem restituere laudabiliter stu-
„duerunt. Sed procul aberat, ut horum virorum consilia
„conatusque malo mederentur. Quid? quod ex illius aevi his-
„toria notum est, virum praeclarum, Guilielmum Teelinckium,
„ideo, quod plurimos moralis argumenti libros ederet, apud
„suos male audivisse, et a nonnullis occultum Remonstran-
„tium fautorem habitum fuisse. Sic ex infaustis istis, quae
„Rempublicam et Ecclesiam misere turbarunt, litibus, maxi-
„mam partem repetendus videtur, qui ab his inde tempo-
„ribus, ad nostram usque aetatem, inter Reformatorum coetus
„obtinuit doctrinae moralis contemtus."

Bladz. 59. *De Doopsgezinden ——— wier letteroefenende Jongelingschap, vóór de vestiging hunner eigene Kweekschool, veelal aan de onze werd gevormd.*

Men vergunne mij hier de woorden van STOLKER over te nemen in zijn belangrijk verslag, boven op bl. 119 reeds door mij aangehaald. Ik doe het te liever, omdat al wat omtrent dit punt zóó in de Handelingen van de Groote Vergadering der Remonstrantsche Broederschap als in die van den Amsterdamschen en Rotterdamschen Kerkeraad voorkomt, daarin beknoptelijk is zamengevat.

„Ondertusschen was dit Seminarium, eenen zeer langen tijd,

„even zeer eene Kweekschool voor de Doopsgezinden, als
„voor de Remonstranten zelven. Toen men namelijk, bij de
„eerstgemelde gezindte, ook prijs begon te stellen op Leer-
„aars, die, van der jeugd af aan tot onderwijs der gemeenten
„bestemd, door eene geleerde opvoeding daartoe worden op-
„geleid, ontbrak het derzelve gezindte aan eene eigene en
„voldoende stichting, om jonge lieden, die zich op die wijze
„bekwaam wilden maken, voort te helpen. Hetgeen men
„daartoe beramen kon, was gebrekkig, gelijk men omstandig
„zien kan bij den verdienstelijken WAGENAAR (in zijne *Be-*
„*schrijving van Amsterdam*, D. III. B. 3. bl. 199 en verv.
„Fol. — in 8vo. St. VIII. bl. 61 en verv.). Doch de Re-
„monstrantsche Hoogleeraars openden zeer gereedelijk hunne
„school voor zulke Doopsgezinde aankomelingen, aan welke
„zij, kosteloos, volkomen hetzelfde onderwijs gaven, als aan
„de Remonstrantsche Studenten, hen zoowel in het opstellen
„van Latijnsche Redevoeringen en Nederduitsche Leerredenen,
„als in de Wijsbegeerte en Letteren en in de Godgeleerdheid,
„onderrigtende. Op dien voet waren, vooral in het voorst der
„laatstverloopene eeuw, van tijd tot tijd, een aantal Doops-
„gezinde jongelingen aan de Remonstrantsche Kweekschool
„gevormd, gelijk ook later de eerste Hoogleeraar aan het
„daarna opgerigt Doopsgezind Seminarium, TJERK NIEUWEN-
„HUIS, zich in de Godgeleerdheid aan de Remonstrantsche
„Kweekschool geoefend had. Daar nu echter de Doopsgezin-
„den straks algemeener geletterde Leeraars verlangden, ge-
„beurde het van tijd tot tijd, dat zij zoodanige jongelingen,
„als op het Remonstrantsch Seminarium tot dienst der Re-
„monstrantsche Societeit zelve waren opgeleid, tot hare Leer-
„aars beriepen, waardoor bij voornoemde Societeit schaarschte

„en ongelegenheid ontstond. Dit ging zoover, dat in den „jare 1724 bij de Groote Vergadering der Remonstrantsche „Broederschap in overweging werd genomen: *hoe men op eene „ordentelijke en Christelijke wijze daartegen zou mogen voor- „zien; niet uit eenig inzigt of ongenegenheid om gemelde Doops- „gezinden hare hulp en bijstand zoo veel doenlijk niet te be- „wijzen; maar bijzonderlijk, omdat het zeer onvoeglijk van „een ijder gekeurd moet worden, dat een Predikant of Propo- „nent, in dienst van de Societeit zijnde, zich buiten kennis van „die Societeit begeeft in dienst van eene andere kerk buiten haar: „verders ook uit aanmerking van de engte, daar de Societeit „zich voor het tegenwoordige in bevindt, ten opzigte van hare „Proponenten en Studenten, loopende, door dit doen der Doops- „gezinden, gevaar van in nog grooter engte en ongelegenheid „te komen.* Hierop nu werd besloten: *dat een Proponent, „die op ons* (versta het Remonstrantsch) *Seminarium gestu- „deerd heeft en tot onzen dienst gepromoveerd is, van de Doops- „gezinden beroepen zijnde, en dat beroep hebbende aangenomen „zonder kennisse der Societeit, onder ons niet beroepelijk zal „zijn, vóór en aleer hij weder aan de Societeit zal verzocht „hebben tot haren dienst aangenomen te worden, en van de- „zelve in haren dienst wezentlijk zal aangenomen zijn; zullende „deze resolutie ook stand grijpen ten opzigte van de Predikan- „ten, die reeds een plaats hebben* (*). Deze maatregel blijkt

(*) In de Handelingen der opgemelde Vergadering vind ik hierbij nog het volgende aangeteekend: *steunende deze resolutie op twee zeer billijke gronden, als 1. dat zulk een Proponent of Predikant niet meer als een dienend lid van onze Societeit kan worden aangemerkt, als hebbende dezelve ten dien opzigte verlaten, en tot den dienst van een ander overgegaan zijnde; en 2. dat het ten hoogste onredelijk zou zijn, dat Proponenten en Predikanten, die den dienst der Societeit waarnemen, en dikwijls eenigen tijd waargenomen hebben, in het beroepen gepostponeerd zouden worden door dezulken, die zich in den dienst van anderen begeven*

„echter van geen genoegzaam gevolg geweest te zijn, daar „in den jare 1729 op nieuw zeer zware klagten over dit doen „van sommige Doopsgezinde gemeenten ingebragt, en voor- „stellen gedaan werden tot nadere voorziening daartegen. Er „waren er, die wilden, dat men nu het Seminarium voor de „Doopsgezinden sluiten moest (*); doch gematigder en door- „zigtiger Remonstranten beweerden, dat dit niet baten, en „slechts verbitteren zou; dat men aan de zaken haren loop „moest laten, en slechts bedacht moest zijn, om den lust tot „den Leeraarsstand onder de Remonstrantsche jeugd aan te „wakkeren, en het getal der Studenten te vermeerderen; „terwijl men moest verwachten, dat de Doopsgezinden zelve

---

hebben, en of geen of weinig dienst aan de Vergadering *hebben toegebragt, waaruit niet alleen zou resulteren, dat zulke Proponenten en Predikanten ongelijk wierd aangedaan, maar ook dat Ouders, die onze Societeit hartelijk zijn toegedaan, wederhouden zouden worden om hunne kinderen onder ons te laten studeren.*

(*) Voornamelijk op de volgende gronden, gelijk mij uit de belangrijke briefwisseling, daarover tusschen de Kerkeraden der Amsterdamsche en Rotterdamsche Gemeenten in Mei 1729 gevoerd, gebleken is: *eensdeels omdat ons Seminarium een privaat Collegie is, aangesteld ten dienst van onze Societeit; en anderdeels omdat de Studenten der Doopsgezinden nooit door eene resolutie van de Societeits-vergadering daarop zijn toegelaten, maar door wijlen Prof. Limborch in zijn privé; zijnde eerst dezelve Studenten daar alleen verschenen als toehoorders, en naderhand met der tijd ook begonnen te responderen, oratien en predikatien te maken en te doen; zulks het als nog van de Societeits-vergadering afhangt daaromtrent te handelen naar haar welgevallen.* (Het aangevoerde wordt bevestigd door de Handelingen der Curatoren-vergadering in het voorjaar van 1703 gehouden, waarbij dit punt, ter gelegenheid eener opmerkelijke mededeeling van Prof. van Limborch, het eerst ter sprake kwam). Doch de tegenstanders van dezen maatregel merkten aan, dat van de Doopsgezinde studenten, die zich destijds (in 1729) aan onze Kweekschool tot de predikdienst voorbereidden, welhaast zes tot het leeraarambt bevorderd, en spoedig door anderen zouden gevolgd worden, waardoor de Doopsgezinden in staat zouden zijn om hunne gemeenten van eigen Leeraars te voorzien, en de Broederschap minder gevaar zou loopen om op nieuw van de haren te verliezen; dat men zich derhalve moest bepalen tot het aanwinnen van nieuwe studenten, zoo te Amsterdam als elders, en voornamelijk bij de Rotterdamsche Gemeente, die steeds de meeste kweekelingen aan ons Seminarium had opgeleverd.

„ welhaast een eigen Hoogleeraar zouden benoemen, daar, ook
„ onder henzelven, de lust tot de studiën langs hoe meer toe-
„ nam, en zich allengs meerderen van hunne Studenten aan
„ ons Seminarium bevonden. Dit gevoelen dreef bij de Groote
„ Vergadering der Societeit boven, en er werd tot niets anders
„ besloten, dan tot het bevorderen van alle mogelijke faciliteit
„ voor allen, die zich tot den Leeraarsdienst bekwaam wilden
„ maken. — Hetgeen men voorzien had, gebeurde. De Doops-
„ gezinden te Amsterdam, vergaderende *bij het Lam en den*
„ *Toren*, traden niet lang daarna op nieuw in overleg omtrent
„ het stichten van eene eigene Kweekschool, waartoe zij reeds
„ lang het voornemen gehad hadden; en dit kwam nu ein-
„ delijk tot stand. Hierbij kregen zij eigene kweekelingen
„ genoeg, om de Doopsgezinde gemeenten ten minste in zoo
„ verre te voorzien, dat het buitengewoon beroepen van Re-
„ monstrantsche kweekelingen ophield. Voorts gingen nu de
„ Remonstrantsche en Doopsgezinde Studenten, over en weêr,
„ ter lesse bij de Hoogleeraars der beide gezindten, hetgeen,
„ hoewel het ééns voor eenigen tijd was afgebroken, thans
„ sedert lang weêr plaatse heeft. — Groot voordeel hebben
„ ondertusschen de Doopsgezinden, in den tijd, toen zij nog
„ geene eigene stichting hadden, van de hun toegestane vrij-
„ heid, om hunne jonge lieden op het Remonstrantsche Se-
„ minarium te zenden, getrokken; en is het daaraan gewis
„ toe te schrijven, dat onder hen, algemeener en spoediger,
„ dan anders wel gebeurd zou zijn, die gematigde en verlichte
„ gevoelens zijn aangenomen, welke hen thans, in onderschei-
„ ding van de vroegere Doopsgezinden, versieren. De Remon-
„ stranten hebben niet, dan met het hoogst genoegen, kunnen
„ zien, dat zich hunne leer op deze wijze heeft uitgebreid;

„ en gansch Nederland is er de bespoediging en vermeerdering „ van algemeener verlichting en verdraagzaamheid aan ver- „ pligt."

Men vergelijke het *Tweetal Leerredenen ter gelegenheid der Gedachtenisviering van het eerste eeuwgetijde der Doopsgezinde Kweekschool* op 6 December 1835 door A[n]. DOIJER AHZ[n]. en J. BOEKE. bl. 19 en verv. — Dat voor het overige de Remonstrantsche Godgeleerden ook door hunne schriften grooten invloed hadden op de Doopsgezinden, wordt door het versche getuigenis van den Eerw. S. BLAUPOT TEN CATE gestaafd, in wiens *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuw. 1839) op bl. 154 het volgende voorkomt: „*By allen, die vrijer* „*dachten, dan vele anderen onzer Geloofsgenooten, werkten zy* „(de Remonstranten) *niet weinig uit door hunne geschriften,* „*en de namen van* EPISCOPIUS, CURCELLAEUS, BRANDT, LIM-„BORCH *en andere hunner verdienstelyke mannen werden met* „*eerbied in ons midden genoemd.*"

Bladz. 59. *Op de Godgeleerden in Frankrijk, Zwitserland, Duitschland en Engeland was die invloed zoo onmiskenbaar als uitgestrekt.*

Het zou mij weinig moeite kosten, met eene aanteekening op deze woorden ettelijke bladzijden te vullen. Doch ik wil mij niet aan noodelooze uitvoerigheid schuldig maken, daar voorzeker elk, die in de geschiedenis der Kerk en der Godgeleerdheid geen vreemdeling is, de woorden van den beroemden MOSHEIM onderschrijven zal, waar hij, vermeldende, dat de Remonstranten thans eene kleine kudde vormen, daarop onmiddellijk volgen laat: *at quae a conditoribus eorum sancita sunt, mirabili celeritate per complures populos fusa sunt et innumerorum in animos sese insinuarunt.* (*Institutt. Hist. Eccles.*

Saec. XVII. Sect. II. P. II. C. III. §. 13. p. mihi 909. edit. Helmstad. 1755. — Nederd. Uitg. D. IX. bl. 290). Denken wij aan Frankrijk, dan herinneren wij ons aanstonds de vermaarde Godgeleerden van Saumur met MOÏSE AMYRAUD aan hunne spitse, BLONDEL, DAILLÉ en zoo vele andere voorstanders eener mildere denkwijs, die blijkbaar in den geest, van onze Godgeleerden uitgegaan, haren oorsprong had. Vestigen wij onze aandacht op Zwitserland, dan mogen wij op JOANNES ALPHONSUS TURRETIN, SAMUËL WERENFELS, JACOB VERNET en JOHAN JACOB ZIMMERMANN wijzen, en ons wederom op het getuigenis van MOSHEIM beroepen, als hij het *hoogst opmerkelijk* noemt, *dat hetzelfde Genève, eertijds de moeder, voedster en beschermster van de leer der volstrekte voorbeschikking en bijzondere genade, later niet alleen goedgunstig en billijk over de Remonstranten heeft beginnen te denken, maar zelfs bijna geheel en al de zijde der Remonstranten gekozen heeft.* (l. l. p. 966. — Nederd. Uitg. D. IX. bl. 156). Slaan wij het oog op Duitschland, dan moge de groote geschiedschrijver SPITTLER voor ons spreken, die in zijne *Grundriss der Geschichte der christlichen Kirche* (Vte Per. §. 17) verklaart: „Wer sollte wohl auch im Munde eines Lutheraners das Geständniss tadelhaft finden, dass wir den grössten Theil unserer „berichtigtern theologischen Kenntnisse den Arminianern zu „danken haben? Wie lange Zeit hat es gebraucht, bis wir „den Exegeten GROTIUS auch nur benutzen lernten? Wie weit „sind die Dogmatiker EPISKOPIUS und LIMBORCH vor ihren „Zeitgenossen, unserm GERHARD und CALOV, voraus? und CLERICUS hatte in Rücksicht auf ganzen Umfang freymüthiger „Gelehrsamkeit unter allen damaligen Reformirten und Lutherischen Theologen keinen seines Gleichen. WETSTEIN

„ muss gewiss auch uns höchst schätzbar seijn, wenn schon „unser BENGEL, sein Vorgänger, noch grössern Ruhm ver-„dient. Eine Religionspartie, die so viele in einer Reihe „fortgehende, aufgeklärte, grosse Männer hatte, zog fast un-„vermeidlich auch den übrigen Theil der theologischen Welt „in ihre Grundsätze hinein, und die allmälig herrschend ge-„wordene Abneigung gegen alles positive in der Religion, „wenn schon mehrere Ursachen zusammentrafen dieselbe her-„vorzubringen, ist doch vorzüglich durch die Schriften der „Arminianer auch unter uns ausgebreitet worden." (*) Wenden wij eindelijk den blik naar Engeland, wat al groote Mannen scharen zich daar aan de zijde der Remonstranten, en brengen hun openlijk de hulde hunner hoogachting en dankbaarheid! De Aartsbisschoppen LAUD en TILLOTSON, de Bisschoppen KIDDER, BURNET en WARBURTON, de beroemde Christen-wijsgeeren CUDWORTH en LOCKE, de vermaarde Godgeleerden HAMMOND, SPENCER, STILLINGFLEET, PIERSON, THOM. PIERCE, HENR. MORE, SAM. CLARKE, en zoo vele anderen, aan wier hoofd JOHN HALES en WILLIAM CHILLINGWORTH prijken, *quorum nominibus adhuc Angli assurgunt*, zegt MOSHEIM, waar hij hunne namen spelt onder die der groote Engelsche Godgeleerden, *qui* SIMONEM *sibi* EPISCOPIUM *magistrum deligebant* (†). De meesten dezer uitstekende Mannen

(*) Wij hebben de laatste woorden niet willen achterhouden, en rekenen de herinnering overtollig, dat het goede door overdrijving menigmaal tot misbruik voert, zonder daarom iets van zijne innerlijke waarde te verliezen. — Vergel. voorts YPEY *Kerkel. Gesch. der achttiende eeuw.* D. V. bl. 92. en A. D. C. TWESTEN *Vorlesungen über die Dogmatik der Evangelisch-Lutherischen Kirche.* Hamb. 1826. Ier Bd. s. 67.

(†) l. l. p. 979 sq. — Nederd. Uitg. D. IX. bl. 219 en verv. Men zie ook hetzelfde werk p. 965. (D. IX. bl. 154, 155): „ANGLIA, GUIL. LAUDO potissimum „auctore, post concilium Dordracenum statim ad Arminianos defecit, et ad nos-

vereerden onzen VAN LIMBORCH met hunne vertrouwelijke vriendschap, waarvan hunne nog voorhanden zijnde briefwisseling met hem (zie boven bl. 118, 119) de treffendste bewijzen oplevert. In de bedoelde verzameling wordt ook het oorspronkelijk opstel van een brief gevonden, door van Limborch, toen nog Predikant te Gouda, onder dagteekening van 28 October 1662, aan Alexander Wedderborne, Predikant bij de Engelsche Gemeente te 's Hertogenbosch, geschreven, die opmerkelijke bijzonderheden bevat omtrent de hooge achting, waarin reeds destijds de Remonstrantsche Godgeleerden en hunne Schriften bij velen in Engeland stonden. Hoe bepaaldelijk de doorgeleerde Bisschop WARBURTON daarover dacht, moge niet slechts uit zijne lofspraak op Grotius en Episcopius, welke hij, den Engelschen Bisschop Bull nevens hen aanhalende, *drie zulke Protestantsche Schrijvers* noemt, *die tegen*

„tram memoriam latas in illo conventu leges non dicam negligit, sed contemnit „et respuit. Atque hoc ut accideret, necesse paene erat, quum Angli ecclesiam „suam ad primorum saeculorum instituta, sententias et leges componi velint, „*Patres* autem, quos nominant, ante AUGUSTINUM divinae gratiae ac benevolen„tiae nullos terminos posuerint." Vergel. J. M. SCHRÖCKH *Christl. Kirchengesch. seit der Reformation.* Vter Th. s. 332 folgg. en A. YPEY *Beknopte Letterk. Geschiedenis der Systematische Godgeleerdh.* D. II. bl. 271, 272: „Indien er in deze „eeuw" — (de XVII namelijk) — „ergens Godgeleerden geweest zijn, die de „grondstellingen van den hervormden Godsdienst op eene ongekunstelde en een„voudige wijze hebben willen aannemelijk maken, en de leer der Kristenen met „een *historisch* en *kritisch* oog hebben nagespoord, dan moet men de *Engelschen* „daarvoor houden. — Zij zijn bij de eerwaardige eenvoudigheid der eerste her„vormeren gebleven, meer dan eenige andere geleerde Natie onder de *Protes„tanten.* Daarvan wilden zij in hunne leerwijze niet afgaan; zij hadden gansch „geen zin, om dezelve in een nieuw kleed van vreemde denkbeelden en wille„keurige begrippen, die wel een schoon voorkomen hadden, maar het wezen der „zaak niet verbeterden, op te tooijen, en, zoo als anderen deden, met zulk eene „ijdele pracht vertooning te maken. De reden, waarom de Scholastiekerij in de „leerstelselen der *Engelschen* niet weder ingeslopen is, zal hoogst waarschijnlijk „zijn, *dat zij, voor het grootste gedeelte, ten minste de heerschende kerk, de „gevoelens der Remonstranten zijn toegedaan geworden, al straks na het houden „der Dordsche kerkvergadering.*"

een millioen anderen kunnen opwegen, maar ook uit zijne volgende verklaring blijken: „Van het oogenblik, sedert ik het-„gene regt is van het verkeerde kon onderscheiden, heb ik „eene bijzondere liefde voor de Arminiaansche Kerk gehad; „die Kerk, welke gegrond is op de waarachtigste beginselen „der Christelijke vrijheid, door eene opvolging van Helden, „die ik bijna Heiligen genoemd had, schoon geenszins van „het Roomschgezinde maaksel, maar van beter stoffe; van „Erasmus eigen zamenweefsel, doch veel sterker: want in-„dien er ooit *Confessores* (of Belijders) waren voor de Waar-„heid, de eerste Remonstrantsche Leeraars waren het. Hen „beschouw ik altijd met een heiligen eerbied; en indien ik „iets van een uitnemender aard, dan gewoon, moge bezitten, „het is aan de werken van die groote Mannen, naast de „H. Schrift, waaraan ik het voornamelijk dank wete." Men zie de Opdragt der vertaling zijner *Goddelijke zending van Mozes*, door den Hoogleeraar A. A. VAN DER MEERSCH, aan dezen Bisschop, geplaatst voor het V^{den} Deels II^{de} Stuk, en vergelijke D. V. bl. 270.

Dat het ook nog in onze dagen in Engeland niet ontbreekt aan warme voorstanders der oude Remonstranten, daarvan kunnen de onlangs in het licht verschenen werken van JAMES NICHOLS en FREDERICK CALDER ten bewijze strekken. Van des laatsten *Memoirs of Simon Episcopius* (London. 1835) heb ik boven op bl. 88. reeds gewag gemaakt. De bedoelde schriften van NICHOLS zijn de volgende: *Calvinism and Arminianism compared in their principles and tendency.* (In two Parts. London. 1824) en: *The works of James Arminius, translated from the Latin; to which are added, Brandt's Life of the author, with considerable augmentations; numerous extracts from*

his private letters; a copious and authentic account of the Synod of Dort and its proceedings; and several interesting notices of the progress of his Theological opinions in Great Britain and on the Continent. (In three Volumes. Vol. I. Lond. 1825). Bij de toezending van het laatstgenoemde werk schreef mij de geleerde Uitgever en Autheur onder dagteekening van 6 Mei 1826: „I have endeavoured, according to my restricted „means, to do an act of justice to some of the most calum„niated of mankind, the noble-minded Dutch Remonstrants, „who, as I have shown in my *Calvinism and Arminianism* „*compared*, were the real Fathers of our civil and religious „liberty. —— I have not been afraid of announcing to my „countrymen the deep obligations under which we lie to your „ancestors, not only for the more correct and exalted notions „of civil and religious freedom which we derived from them, „but likewise for our present advancement in polite literature, „arts, sciences and legislations." (*) In het aangehaalde werk zelve (*Calvinism and Arminianism compared.* p. 691), waar de Schrijver gewaagt van „the mild and tolerant conduct of „the Dutch Arminians, which is highly characteristic of that „scriptural system wherever it is permitted freely to develope „itself" gaat hij dus voort: „Such a permission it did not „obtain in England in the days of Archbishop Laud, much „as has been asserted to the contrary, or even under the

(*) Mijn toenmalige ambtgenoot STOLKER, aan wien ik het werk van NICHOLS over ARMINIUS ter lezing en beoordeeling gegeven had, zond het mij terug met de schriftelijke verklaring: „Er is nooit vollediger en beter defensie, „niet alleen voor Arminius, maar ook voor Uijtenbogaart en alle de oude Re„monstranten geschreven, en met eene kennis van zaken, welke mij in eenen „Buitenlander verbaast. — — Menige bijzonderheid, mij onbekend, uit Engelsche „Schrijvers, heb ik er in aangetroffen."

„ boasted rule of Cromwell; but after the Restoration, its „ genial influences gradually diffused themselves till the Re- „ volution of 1688, when they communicated an extensive „ and salutary impulse to the whole nation, which is felt at „ this day among all denominations of British christians. I „ have repeatedly admitted in these notes, that the opinions „ about civil and religious liberty which Grotius and his Ar- „ minian friends in Holland defended, were of a purer and „ more philanthropic description than those which were openly „ avowed and acted upon by Archbishop Laud, and some of „ his immediate advisers: This is only tantamount to the ad- „ mission, which every one acquainted with the affairs of Eng- „ land will be prepared to make, that we then received from „ Holland the masters who excelled us in painting, engraving, „ commerce, legislation, etc. But the effects of the rivalry „ then excited between the two countries were soon afterwards „ apparent by our rapid march and improvement in all mat- „ ters connected with intellect, business, navigation, ingenuity, „ mechanism, legislation, art, science and literature, in which „ we obtained a striking superiority, and still retain the envi- „ able trophies of those grand national efforts. It is not won- „ derful therefore if we began to surpass our teachers in religious „ toleration and civil government, as soon as we received a „ monarch from Holland in the person of King William the „ Third." Ziedaar door een Engelschman-zelven de stelling verdedigd, onlangs door Prof. BEIJERMAN zoo bondig betoogd: *dat het geenszins de Engelschen zijn, zoo als* MONTESQUIEU *zegt, maar de Nederlanders, welke ter zelfder tijd die drie gewigtige zaken, de Godsdienst, de vrijheid en den handel, ten meesten maatschappelijken nutte wisten aan te wenden.* (Amst. 1839).

Bladz. 60. *De voornaamste sieraden der Engelsche Kerk ——— erkenden openlijk* EPISCOPIUS *als hunnen leermeester.*

Men zie de voorgaande aanteekening, en vergelijke CALDER *Memoirs of Episcopius.* Pref. p. III. waar hij, van de *Belijdenis der Remonstranten* gewagende, door Episcopius opgesteld (zie boven bl. 78 en verv.) schrijft: „ Of this Confession „ it has been said by a former translator, in his Address to „ the Reader: *Touching the worth of this book as a summary of „ Christian religion, if Dr. Jeremy Taylor's judgment be of credit „ with thee, I am credibly informed he should prefer it to be one „ of those two or three, which, next to the Holy Bible, he would „ have preserved from the supposed total destruction of books. A „ high encomium from the mouth of so learned and pious a divine!*"

Het is overigens bekend, dat de beroemde Engelsche Bisschop BULL, die in zijne *Harmonia Apostolica* een der grootste lofredenaars van Episcopius was geweest, later in zijne *Defensio fidei Nicaenae* (Oxon. 1688. p. 5. *Bishop* BULL'S *Works.* Vol. II. p. 105.) hem hevig heeft berispt wegens zijne verachting der Kerkvaders en onbedrevenheid in de kerkelijke oudheden. Deze ongerijmde beschuldiging, die door alle 's Mans schriften zegevierend wordt weêrlegd, steunde op geen anderen grond dan op het gestelde door Episcopius in zijne *Institt. Theoll.* Lib. IV. Cap. XXXIV. Opp. Tom. I. p. 340, dat de geloofsartikelen, op de meeste Kerkvergaderingen vastgesteld, meer uit partijschap dan uit een kalmen geest waren voortgesproten, waarbij hij zich vooral op de hevige twisten der Bisschoppen ter Niceensche Kerkvergadering beriep. In een brief, door Prof. van Limborch aan den geleerden Engelschman Olivier Doiley geschreven, onder dagteekening van 4 Februarij 1687, waarvan het oorspronkelijk

opstel nog onder Limborchs papieren berust, wordt over dien onverwachten uitval van Bull breedvoerig gehandeld, en naar de waarschijnlijke reden daarvan gegist. Door zijne bovengenoemde *Harmonia Apostolica* namelijk, en den hoogen lof, daarin aan Episcopius toegezwaaid, had de Bisschop zich magtige vijanden berokkend, wier gunst hij op deze wijze zocht te herwinnen. Vergel. *Biblioth. Anc. et Mod.* T. VI. pp. 140, 141. In de briefwisseling van Limborch met Doiley komen ook enkele min bekende bijzonderheden uit het leven van Episcopius voor, onder anderen omtrent de schandelijke lagen, hem door den Franekerschen Hoogleeraar Sibrandus Lubberti gelegd. Zie de Nederd. vertaling van KONIJNENBURGS *Lofrede op Simon Episcopius.* bl. 28 en 29. in de aant.

Bladz. 60. *Zijne lessen over de Godgeleerdheid werden op de Universiteiten van Oxford en Cambridge behandeld en verklaard; en zijne schriften in het algemeen ——— zoo niet de oorlog met ons Gemeenebest dit had verhinderd.*

Over het eerste klaagt JURIEU in zijn *Tableau du Socinianisme,* uitgegeven in 1690. Zie *Actt. Lipss.* Anni 1691. p. 450 sqq. Omtrent het laatste vergelijke men de belangrijke *praefatie* van POELENBURG voor het II^de^ Deel der *Opera Theologica* van EPISCOPIUS. Uit de nagelaten papieren van Prof. van Limborch blijkt, dat het plan gevormd was, om ook de Predikatiën van Episcopius ten gevalle der Engelschen in het Latijn te vertalen, en als een III^de^ Deel zijner Werken uit te geven; welk voornemen echter niet ten uitvoer is gelegd.

Ald. *Ja, zelfs bij de Roomsche Geestelijkheid vond zijn Godgeleerd zamenstel hier en daar zoo grooten bijval ——— openlijk aan te bevelen.*

MABILLON, die dit werk van Episcopius uit de Boekerij

van den Aartsbisschop van Rheims ter leen ontvangen en ruim twee maanden onder zich behouden had, schreef daarover, tot groote ergernis van NICOLE en anderen, in zijn *Traité des études Monastiques* (P. II. c. 6. p. 288) het volgende: „Je ne saurois m'empêcher de dire ici, que si l'on avoit „retranché quelques endroits des Instructions Theologiques „d'Episcopius, dont Grotius faisoit tant de cas, qu'il les por„toit partout avec lui (*), on s'en pourroit servir utilement „pour la Theologie. Cet Ouvrage est divisé en quatre Li„vres, dont l'ordre est tout different de celui qui est com„munément en usage. Le stile en est beau; la manière de „traiter les choses repond fort bien au stile, et on ne per„droit pas son tems à le lire, si on l'avoit purgé de quelques „endroits où il parle contre les Catholiques, ou en faveur „de sa secte." Dit oordeel van den geleerden Benedictijner maakte zulk een indruk op vele Roomsche Geestelijken, dat in de Parijssche boekwinkels veelvuldige en dringende aanvraag geschiedde naar de werken van Episcopius. Zie BAYLE *Dict. Hist. et Crit.* Art. *Episcopius.* T. I. P. II. pp. 1055, 56. not. G. — J. M. SCHRÖCKH *Christl. Kirchengesch. seit der Reform.* V[ter] Th. s. 298. — J. NICHOLS *the Works of Arminius.* Vol. I. pp. 319, 320. in the note at the end of the life of Arminius. — H. BARON COLLOT D'ESCURY *Hollands roem in Kunsten en Wetenschappen.* D. V. bl. 107, 108.

Limborch, die mede in zijn *Leven van Episcopius* (bladz. 321 der uitgave in 4[to]) deze lofspraak van Mabillon vermeldt, laat aldaar het volgende vooraf gaan: „Zelfs bij velen van de

(*) Dit is blijkbaar eene vergissing van Mabillon, want het Systeem van Episcopius is eerst vier, vijf jaren na den dood van Hugo Grotius in het licht verschenen.

„Roomsche kerk heeft zijne geleerdheyt zoodanigen achting, „dat, *niettegenstaande hij hare Kerk en leeringen op het al-„lerkrachtigste bestreden heeft*, zij evenwel van zijne schriften „met groote lof spreken.” De aanhaling dezer woorden is misschien ook hier ter plaatse niet overtollig, daar sommigen zich niet ontzien de ongegronde en ongerijmde beschuldiging, als bestond er zekere verwantschap tusschen de gevoelens der Remonstranten en de kenmerkende leerstellingen der Roomsche Kerk, telkens weder op te disschen. Ik noem deze beschuldiging *ongerijmd*, en dat is zij inderdaad. De Remonstranten, die van den beginne af het groote beginsel der Hervorming: de erkentenis van Gods woord als het éénige rigtsnoer van geloof en wandel, en de afzwering van alle menschelijk gezag hoegenaamd, standvastig aangekleefd, zuiver bewaard en moedig gehandhaafd hebben, zijn wel het verst van allen van het Pausdom en de Roomsche Kerkleer verwijderd. Men behoeft dan ook de schriften hunner groote Mannen slechts in te zien, om zich daarvan te overtuigen. Wat Episcopius betreft: het is bekend, dat hij in zijne ballingschap door den Jesuit Wadingus te Antwerpen werd opgezocht, die hem met kracht van redenen tot zijne gevoelens zocht over te halen, en na vruchtelooze onderhandelingen hem twee brieven schreef, welke door Episcopius bondig en zegevierend werden beantwoord. Zie *Responsio ad duas Petri Wadingi Jesuitae Epistolas, unam de Regula Fidei, alteram de Cultu Imaginum.* Opp. Theoll. T. I. Vergel. VAN LIMBORCH *Leven van Episcopius.* 4to bl. 269. Voorts leze men in hetzelfde Iste Deel der Werken van Episcopius: *Labyrinthus sive Circulus Pontificius; Responsio ad Dilemmata decem Pontificii alicujus Doctoris* cet. Het laatste geschrift was oorspronkelijk in het Nederduitsch door Epi-

scopius uitgegeven onder den titel: *Tien Hoorn-vragen der Papisten*, M. S. EPISCOPIO, *der H. Theologiae gewesenen Professor, toegezonden om van sijn E. beantwoord te worden, en aldus den XIV Novemb.* 1641 *beantwoort wederom gesonden.* Rott. 1642. Vooral verdient nog vermeld te worden: *De rechte Outheyt van seven propositien of articulen, dienende tot bewijs, dat de tegenwoordige Roomsche Kercke afgeweken is van het geloof en van den practijcke van de Oude ende aldereerste Kercke Jesu Christi, die nae der Apostelen tijden vierhondert jaren lang geweest is en geduert heeft,* door SIMON EPISCOPIUS. 4de druk. Rott. 1644. Indien de vrees voor al te groote uitvoerigheid ons niet weerhield, zouden wij ons evenzeer op de schriften van Episcopius opvolgers kunnen beroepen, die, niet minder krachtig dan hij, de dwalingen der Roomsche Kerk bestreden hebben. Dat de *Historia Inquisitionis* van Limborch in 1694 te Rome op den *Index* werd geplaatst, vermeldt hij-zelf in eenen brief aan zijnen vriend Locke, wien hij onder dagteekening van 12 December des genoemden jaars schrijft: „Quam dispari fato libri prodeunt! „Tu historiam meam dignam judicas quae in cujusque gentis „linguam vernaculam traducatur. Romae vero 19 die Maji „hujus anni, edicto Cardinalium, in tota rep. Christiana in„quisitorum generalium condemnata est, ejusque lectio seve„rissime prohibita sub poenis in indice librorum prohibitorum „contentis." PAQUOT verklaart dan ook in zijne *Mémoires* (T. V. p. 435 et suiv.) aan het slot van zijn kort levensberigt van PHIL. VAN LIMBORCH: „On peut ajoûter à ces traits que „nôtre Auteur, *comme tous les Remonstrans, étoit grand par„tisan de la Tolérance*, et qu'il a rempli ses écrits du fiel le „plus amer contre l'Eglise Catholique, *qui fait gloire d'être*

„*la plus intolérante de toutes les Sociétés qui prênent le nom de* „*Chrêtiennes*, parce que sa constitution ne lui permet ni de „révenir sur ce qu'elle a une fois décidé, ni d'abandonner la „moindre parcelle du dépôt qui lui a été confié par son „divin Maitre.” Men ziet hier wederom een kenmerkend onderscheid aangewezen, dat eene wijde klove maakt tusschen de Remonstranten en de voorstanders der alleen zaligmakende Kerk. Ik kan mij niet weerhouden als eene treffende tegenstelling de woorden aan te halen, door den vromen Carolus Niëllius den 9 Augustus des jaars 1626 uit zijnen kerker aan Episcopius geschreven, woorden, die ook in onze dagen de ernstige behartiging verdienen van allen, die verlangend uitzien naar de komst van Gods koningrijk. Zoo schreef hij: „*Nous debvons grandement souhaitter, que les considerations de* „*Tolerance mutuelle s'espandent au long et au large entre tous* „*Chrestiens, qui seroit un vray moyen pour faire bresche à la* „*Papauté, la quelle n'a rien de plus plausible que cecy, que* „*puis qu'il faut decider de toutes controverses de Religion, il* „*faut donc qu'outre la loy, qui est l'Escriture Saincte, il y ait* „*un juge qui prononce infailliblement de toutes matières qui* „*viennent en debat.*” (*Praestantium ac Eruditorum Virorum* „*Epistt.* Amstel. 1704. p. 954. Epist. 635.)

Maar waarop grondt zich dan toch de straks genoemde beschuldiging, als ware er van de Remonstrantsche tot de Roomsche Kerk slechts éene schrede? Sommigen mijner lezers zijn mij welligt met het antwoord op deze vraag reeds vooruit geloopen. Men beroept zich op de leer van *de verdienstelijkheid der goede werken*, welke de Roomsche Kerk voorstaat, en die men den Remonstranten te laste legt. Ter beschaming van dien laster zal ik mij vergenoegen met de

aanhaling der volgende regelen, voorkomende in de bekroonde Prijsverhandeling van den Doopsgezinden Leeraar WEIJDMANN *over het beginsel der Kerkhervorming in de zestiende eeuw.* (*Verhandelingen van Teylers Godgeleerd Genootschap.* D. XXXI. bl. 51, 52. Haarl. 1832): „Wat de leer der Re-„monstranten betreft: het groot beginsel, waarvan de Her-„vorming is uitgegaan, de regtvaardiging des zondaars uit „genade door het geloof in Christus, staat ook bij hen op den „voorgrond. Hunne vijanden hebben hen wel beschuldigd, „dat zij daarvan zijn afgeweken, en door het voorstaan van „de verdienstelijkheid der goede werken tot de leerstellingen „der Roomsch-Katholijke Kerk genaderd zijn, doch deze be-„schuldiging is volstrekt ongegrond. Zij kunnen zich tot we-„derlegging van dit voorgeven, niet slechts op de gemelde „vijf artikelen, maar op vele vroegere en latere geschriften „hunner beroemdste mannen beroepen." In de noot op de aangehaalde bladzijden wordt hierbij aangeteekend: „Men „zie, om van de schriften van ARMINIUS, EPISCOPIUS, LIM-„BORCH en anderen niet te gewagen, CASPAR BRANDT, Leer-„aar der Remonstranten te Amsterdam: *Predikatiën over het* „*Gebed des Heeren.* Amst. 1709. bl. 138: *Geen verdiensten* „*komen daar te pas, daar we om genade bidden. Die liefde-* „*looze beschuldiging, dat we met onze werken voorgeven de* „*hemelsche genadegiften te kunnen verdienen, is al lang wal-* „*gelijk geworden in de ooren der Remonstranten.* — GERARD „BRANDT *de jonge*, Leeraar der Remonstranten te Rotterdam: „XXXII *Predikatiën.* Amst. 1724. bl. 188: *Zoo ver is het er van* „*daen, dat we, met sommige Christenen dwalende, zouden stel-* „*len, dat men door zijn werken het eeuwige leven kan verdienen.* „*En een geest van laster en liefdeloosheid regeert de tongen van*

„die luiden, die openlijk prediken, als of we stelden, dat men „door zijn werken zou zalig worden. Wij zeggen ronduit met „den Apostel: Uit genade zijt gij zalig geworden door het ge- „loove, en dat niet uit u, het is Gods gave, niet uit de wer- „ken, opdat niemand en roeme. — M. STUART, Christenleeraar „bij de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Amster- „dam: *De Brief van Jacobus in Leerredenen.* Amst. 1805. „D. II. bl. 163: *Ook moet zij* (onze denkwijze) *nederig, ver- „gevelijk en liefderijk jegens den naasten wezen, daar wij zelve „altijd zoo ver afblijven van de volmaaktheid en zoo groote „genade behoeven, terwijl niemand te diep gevallen is, om door „den Almagtigen niet weder hersteld te kunnen worden, en wij „alzoo met allen moeten hopen deel te erlangen, niet aan eenig „eigenverdiend, maar aan het gunstig toegelegd genadeloon der „kinderen Gods."* — Zie voorts *Belijdenis of verklaring van het gevoelen der Remonstranten.* Kap. XVIII. §. 3. EPISCOPIUS Opp. Theoll. T. II. P. I. p. 529 sqq. et P. II. p. 454. Disp. XXII. Thes. 8. CURCELLAEUS Opp. Theoll. p. 538 seq. LIMBORCH Theol. Chr. Lib. V. Cap. XI. §. 10. et Cap. LXXIX. §. 12—15. Vergel. *Godgeleerde Bijdragen* voor 1838. D. XII. St. V. bl. 693 en volg.

Bladz. 61. *Het drietal wakkere zonen van den beroemden Geschiedschrijver* GERARD BRANDT.

De oudste van hen, CASPAR, ook als dichter en geschiedschrijver gunstig bekend, overleed te Amsterdam op den 5den October 1696 in den ouderdom van drie en veertig jaren. Van hem bezitten wij *XXXII Predikatien over verschillende teksten, Tien Leerredenen ter verklaring van het Onze Vader of het volmaaktste Gebed,* en *Elf Bede en Boet-redenen,* allen na zijnen dood door zijn broeder Joannes uitgegeven.

De middelste der drie broederen, GERARD BRANDT *de Jonge* geheeten, werd op den 21[sten] van Wintermaand des jaars 1683, in den bloeijenden leeftijd van zes en twintig jaren aan zijne hem hartelijk liefhebbende Rotterdamsche gemeente door den dood ontrukt. Drie jaar had hij het leeraarambt met groote toejuiching bij die gemeente bekleed, en in de drie laatste maanden zijns levens, des vrijdags van iedere week, in de Kleine Kerk Godgeleerde lessen gehouden, waartoe de Kerkeraad hem, met aanzienlijke verhooging zijner jaarwedde voor deze buitengewone dienst, had uitgenoodigd, in de hoop van hem daardoor aan de Rotterdamsche Kerk te zullen verbinden, terwijl alle aanbiedingen, daartoe strekkende, door hem standvastig waren afgeslagen. Zoo groot was de schare, die van alle gezindten, ook van de Hervormden, en daaronder zelfs vele Ouderlingen en Diakenen, tot deze wekelijksche oefeningen zamenvloeide, dat men besluiten moest om de Groote Kerk tot het houden dezer lessen te openen, toen zij onverwachts door 's Mans ontijdigen dood werden gestaakt. De gansche stad was door dit treffend sterfgeval in rouw gedompeld. Ik bezit een fraaijen zilveren gedenkpenning, te dier gelegenheid geslagen, die met het borstbeeld van den algemeen betreurden Leeraar prijkt; de keerzijde vertoont de Maasstad met eene ondergaande zon, en heeft het volgend omschrift:

O Licht vol geest, o Geest vol vier,
Wat staat uw ondergang ons dier!

Na zijn overlijden zagen twee bundels predikatien van hem het licht, de eerste in 1685 door zijn oudsten broeder bezorgd, de tweede door zijn jongsten broeder in 1705 uitgegeven, en sedert verscheidene malen herdrukt. Achter den laatsten bun-

del is een belangrijk levensberigt van den waardigen Man gevoegd, dat met aanmerkelijke bekortingen is overgenomen in het IV^de Deel der *Levensschetsen van eenige voorname meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen.* De lijkrede, door zijnen Ambtgenoot JOANNES MOLINAEUS op hem gehouden en door den druk gemeen gemaakt (Rott. 1684. 4to), is mede achter eene latere uitgave der XXXII *Predikatien van* G. BRANDT *den Jonge* (Amst. 1724. 4to) te vinden. Een Hoogleeraar aan de Leidsche Academie, die den jeugdigen Brandt hoorde prediken, schroomde niet na het eindigen der godsdienstoefening openlijk te verklaren: „Al ware het dat twintig der uitstekendste Godgeleerden hunne gaven zamensmolten, zij zouden „zulk een Brandt niet uitmaken!”

De derde eindelijk der broederen, JOANNES, die achtervolgens te Hoorn, 's Hage en Amsterdam het leeraarambt bekleedde, en ter laatstgemelde plaats op den 13^den Januarij 1708 in het acht en veertigste jaar zijns levens overleed, heeft zich den roem van een welsprekend kanselredenaar voornamelijk verworven door zijne XXVII *Predikatiën over het leven van* PAULUS, door hem in 1695 te 's Gravenhage met eene opdragt aan MARIA, Koningin van Engeland, in het licht gezonden. Vóór dezen bundel zijn Latijnsche gedichten van PETRUS FRANCIUS en JANUS BROUKHUSIUS, alsmede Nederduitsche verzen van de beroemde Hervormde Leeraars VOLLENHOVE en MOONEN, geplaatst, waarin de lof der edele broedertrits met geestdrift wordt bezongen. De eerstgenoemde, de Amsterdamsche Hoogleeraar FRANCIUS, zwaait haar geen minderen lof toe in zijne hoogst belangrijke voorrede voor zijn werkje: *Gregorius Nazianzenus over de mededeelzaamheid, uit het Grieksch vertaald* (Amst. 1699. 8vo),

waarin hij de gebreken van den kanselstijl in die dagen scherp en vinnig doorhaalt, en openlijk schrijft, dat men de voortreffelijke leerredenen der drie Brandten, nevens die van Vollenhove en Moonen, slechts had te lezen, *om te zien, hoe men spreken en schrijven moet, en te leeren wat de kerkelijke welsprekendheid zij.*

Op die goedkeuring, van tijdgenooten weggedragen, heeft het oordeel der nakomelingschap het zegel gedrukt. Men zie, om geene anderen te noemen, YPEY en DERMOUT *Gesch. der Nederl. Herv. Kerk* D. III. bl. 51, 52. en in de aanteekk. bl. 36, 37. COLLOT D'ESCURY *Hollands roem in kunsten en wetenschappen.* IVden Deels IIde Stuk. bl. 406. N. G. VAN KAMPEN *Beknopte Gesch. der letteren en wetenschappen in de Nederl.* D. I. bl. 379, 380, 386. M. SIEGENBEEK *Beknopte Gesch. der Nederl. Letterk.* bl. 218—220. De Hoogleeraar YPEY schrijft in zijne *Kerkel. Geschied. van de achttiende eeuw* (D. IX. bl. 225, 226) omtrent CASPAR en GERARD BRANDT: „De leerredenen van deze twee laatstgemelden zijn allervoor„treffelijkst en kunnen nog heden tot modellen verstrekken „van eene oordeelkundige predikwijze voor Godsdienstleer„aars, die den arbeid van vroegere Theologanten dienstbaar „weten te maken aan de behoeften van den tegenwoordigen „tijd." Niet minder opmerkelijk is het getuigenis van den Leidschen Hoogleeraar BROËRIUS BROES, die in de *Tweede Proeve* zijner *Aanmerkingen over het Euangelium van Matthaeus* (Leid. 1795) bl. 32, 33. op de aanhaling van eenige regelen *uit de zevende predikatie van den welsprekenden Caspar Brandt over het* Onze Vader, laat volgen: „*Niemand zal „'t zich beklagen, die geheele leerrede, welke ik, wanneer ik „eenige weinige misvattingen en misslagen ter zijde stelle, voor*

„*eene der schoonsten houde, die mij immer onder de oogen ge-*
„*komen zijn, met eenen aandachtigen geest en een deugdlie-*
„*vend hart gelezen te hebben.*" Deze lofspraken zijn van te grooter waarde, als men den jammerlijken staat der kanselwelsprekendheid hier te lande in de laatste helft der zeventiende eeuw in aanmerking neemt, die in waarheid de stoutste verbeelding beschaamt. Men leze de reeds aangehaalde voorrede van FRANCIUS voor de vertaalde Homilie van den Kerkvader Gregorius Nazianzenus, en vergelijke YPEY *Kerkelijke Gesch. van de achttiende eeuw.* D. VIII. bl. 515—539. alsmede COLLOT D'ESCURY *Hollands roem in kunsten en wetenschappen.* IVden Deels IIde Stuk, in de aanteekk. bl. 731 en verv. Maar de ontwikkeling van dit een en ander, en de uiteénzetting van 't geen verder in de feestrede op bladz. 61. nopens de latere vorderingen in de predikwijze wordt aangemerkt, moet ik besparen voor mijne Geschiedenis der Kanselwelsprekendheid, welke ik door den druk hoop gemeen te maken, doch tot wier uitgave ik mij dan eerst bevoegd reken, wanneer ik de rijke en veelomvattende stof niet slechts naar behooren overzien en geregeld, maar ook grootendeels bewerkt zal hebben. Men vergunne mij deze gelegenheid te baat te nemen om aan de hooggeachte geleerden, die mij in hunne geschriften op eene vereerende wijze tot de voortzetting van dien arbeid hebben aangemoedigd, de verzekering te geven, dat ik dien geenszins ter zijde stel, maar veeleer, zooveel mijne ambtsbezigheden slechts gedoogen, met lust en ijver blijf behartigen.

Eene enkele proeve uit de preken van G. Brandt den Jonge moge deze aanteekening besluiten. Ik kies daartoe het slot eener leerrede over II Cor. VI: 1, 2. (XXXII *Predikatien.*

Rott. 1685. bladz. 199 en verv.) 't welk ik met eenige bekorting en naar eene verbeterde spelling, maar overigens woordelijk hier overneem. Tegen het uitstel der bekeering waarschuwende, gaat hij dus voort: „Wij zien wel, zelfs „dikwijls in de ongebondenste menschen, krachtige teekenen „van droefheid op het sterfbed; men hoort een beklag van „hun vorig leven; men ziet hen kermen, schreijen, klagen. „Maar hoe onmogelijk is het voor zulk een mensch verzekerd „te zijn van de opregtheid van zijne bekeering, daar hij „geen gelegenheid heeft om die aan de volgende werken te „toetsen! Dat ze echter gansch onmogelijk zoude zijn, dat „zeg ik niet; maar het staat grootelijks te duchten, dat de „verbetering van zulk een stervend zondaar meestal zweemt „naar de droefheid van een boosdoener, die ter dood ge„vonnisd zoo zeer geen leedwezen draagt over het breken van „de wet, als over zijn aanstaand sterven. Is 't wonder dat „als de zondaar de dood nu op de lippen heeft en zich ten „verderve voelt neigen, dat hem het harte dan eens boven „komt, dat hij gaarne zoude zalig worden? Is 't wonder dat „daar hij ziet, dat hij niet langer kan blijven in de wereld, „hij liever ten hemel dan ter helle zoude varen, en bij ge„volg bereid is om eenige blijken te geven van bekeering? „Is 't wonder dat als hij de pijnbank nu voor oogen ziet, hem „de bekentenis van zijne zonden uit den halze wordt ge„wrongen, en dat hij op hope van vergeving groote beloften „doet van beterschap, en zijn voornemen van een nieuw en „heilig leven Gode op het krachtigste zoekt voor te dragen? „Maar het is dan de bezwaarlijkste zake van de gansche „wereld wel te oordeelen of al dat werk, door vrees en kracht „gedrongen, wel regtschapen zij. 't Gaat met zulke menschen

„ als met gulzige zieken, die door de ziekte den lust verliezen
„ tot de smakelijkste spijs en drank. Zoo vergaat den zon-
„ daar op zijn uiterste de trek tot de vleeschelijke lusten,
„ naardien het ligchaam geen vermaak meer smaken kan.
„ Maar dan verlaten zij de zonde niet, maar de zonde ver-
„ laat hen. En, tot een teeken wat hunne bekeering zij ge-
„ weest, als de doodelijke benaauwdheid verder van hen
„ week, dan zag men meestal dat die vorige lust tot zondigen
„ weer boven kwam, en dikwijls grager dan wel te voren.
„ Zoo waarachtig is dit spreekwoord: Late bekeering, zelden
„ ware bekeering! Maar behalve dit, hoe kan men met reden
„ hopen, dat God op dien tijd onze bekeering zal aannemen,
„ als we ons bewust zijn dezelve zoo lang te hebben uitge-
„ steld, dat we niet meer konden zondigen? Hij eischt in zijn
„ Euangelium vruchten der bekeeringe waardig, zal dan een
„ bekeering genoeg zijn die van de vruchten blijft verstoken?
„ Ik beroep mij op uwe conscientien: is het redelijk dat daar
„ we door ons gansche leven *den aangenamen tijd*, *den dag*
„ *der zaligheid*, toen we den Heer konden dienen, in zonden
„ gespild hebben, dat we dan God den avond zullen geven?
„ Is het redelijk de bloem van zijne jaren te koste te leggen
„ aan de wereld, en de stoppelen van zijn leven zijnen God
„ en Schepper toe te leggen? Zou hij dat voor regtschapene
„ bekeering rekenen? Immers nergens heeft hij dat beloofd.
„ Hoe meenen we dan, of hoe leven we als of we meenden,
„ dat God op het laatste van ons leven met kermen en kla-
„ gen zal te paaijen zijn? Zal hij dan gereed staan om ons
„ op onze bede te verhooren en in genade te ontvangen, daar
„ wij zijne gebeden in ons zondig leven nooit verhoorden,
„ daar we hem met doove ooren door zijne dienaars hoorden

„smeken: *wij bidden u, dat gij de Goddelijke genade niet*
„*te vergeefs moogt hebben ontvangen!* Dwaze zondaars, wie
„betooverde u met zoo bedriegelijke droomen! Zal dan, dunkt
„u, op uwe stervende zuchten de deur van den hemel open-
„springen! zal de mond der helle door uw gekerm zoo schie-
„lijk gestopt worden! zult gij met die tranen op uw doodbed
„de vlammen kunnen blusschen! Zijn dan uwe woorden zoo
„bekoorlijk dat ze God zullen dringen tot vergeving, die hij
„in *dien* tijd u niet beloofd heeft? Gewisselijk geen grooter,
„en echter geen gewoner bedriegerij is er in de wereld, dan
„te meenen dat God zoo gereed is in het vergeven van de
„zonden, dat als men zijn gansche leven besteed heeft in
„zijn lusten, dan de laatste snik al 't vorige zal kunnen be-
„teren. Even als of een wensch, dat we niet gedaan hadden
„'t geen we nu niet langer kunnen doen, genoeg was om
„op te wegen de verachting van de Goddelijke majesteit,
„'t verbreken van zijn wetten, het misbruik van zijn lijd-
„zaamheid! Die waan is de pest van deugd en Godsdienst
„in de wereld."

„Ik zeg dit echter niet om de bekeering zelfs op het laatst
„te doen verwaarloozen. 't Is altijd het beste dat we doen
„kunnen: maar gaarne zou ik bevorderen dat we het tegen-
„woordig *nu*, dien dag van zaligheid beter waarnamen, dat
„we 't noodige werk zoo lang niet uitstelden. Wel is waar,
„als 't zoo ver gekomen is, dat de zondaar nu zijn afscheid
„moet nemen van de wereld, en als hij dan zich zelven zoo-
„veel heeft te kort gedaan, dat hij het alles tot op 't laatste
„punt verschoof, dan is de bekeering het eenige dat hem
„staat te doen. Dat is 't laatste geneesmiddel, zijn eenige
„toevlugt. Dat heeft een Leeraar hem ook voor te dragen

„en met ernst te raden. Maar anders moeten we tot zulke
„menschen, anders tot toehoorders spreken die in een andere
„gelegenheid en in gezondheid zijn. Wij kunnen hen niet
„geruststellen, als ze willen bouwen op zoo onzekeren grond.
„Want op 't best genomen, 't is een zeer gevaarlijk middel
„dat van honderden veelligt niet één gelukt. Welaan dan,
„Aandachtige Toehoorders! ik voor 't mijn, elk voor 't zijn,
„waar wachten we na, om dien *aangenamen tijd der zalig-*
„*heid* wel te besteden? Wat wederhoudt ons hier? Wat
„vertraagt zoo noodzakelijk, zoo gewigtig een werk? Wat
„dekmantels heeft men hier voor zijne nalatigheid en ach-
„teloosheid? Ik lees in het Euangelium wel van menschen,
„die ter elfder ure geroepen 't zelfde loon ontvingen als
„anderen, die van de eerste ure tot de elfde gearbeid had-
„den. Ik weet ook wel, dat dit velen tot een troost dient,
„die zoo traag waren in het beteren van hun leven. Maar
„wat troost kan, bid ik u, daarin een zondaar vinden, die
„zijne verbetering zoolang heeft uitgesteld? Men leest daar
„van lieden, dien op de elfde ure eerst genade werd gegeven,
„die toen eerst zijn geroepen; en wij spreken tot menschen
„die van kindsbeen af zijn opgetrokken in de Christelijke
„Godsdienst, die geroepen zijn niet ter elfder maar ter eer-
„ster ure, tot menschen van welke men mag zeggen, 't geen
„men leest Jez. 65: 2: dat de Heer *zijn hand nacht en dag*
„*tot hen heeft uitgestrekt*. Ik lees ook van een moordenaar,
„die aan het kruis bekeerd deze belofte hoorde van den
„Heiland: *Heden zult gij met mij in het paradijs zijn*. Maar
„genomen vooreerst ('t geen evenwel onzeker is) dat die
„moordenaar zich toen eerst en niet reeds te voren had be-
„keerd: wie weet of hij wel te voren gelegenheid gehad heeft

„ om zich te bekeeren, gelijk als wij hebben. Dat was ligt „ de eerste dag van zaligheid, waarop hij Jezus Christus hoorde „ spreken; wat troost is hier dan voor menschen, die dien „ aangenamen tijd zoolang verwaarloosden? Waar zou men „ ook heden in de wereld zoo sterk een geloof vinden, als „ in dien moordenaar bespeurd werd? Toen de Apostelen hem „ verlieten, Petrus hem verzaakte, belijdt hem deze zondaar. „ Zulk een geloove kan niemand heden hebben. Wat anders „ is 't in Jezus Christus te gelooven, nu hij ten hemel is gevaren „ en als een Koning daar zit, wat anders was 't in hem te „ gelooven, toen hij als een Godslasteraar van zijn eigen volk „ werd gekruist. Dat was iets buitengemeens, en is 't dan „ wonder, dat dit met een buitengemeene genade werd ge- „ kroond? Maar, eindelijk, al stond hier alles even gelijk, „ toont mij nog eens zulk een voorbeeld in de heilige bla- „ deren. Dat is immers 't eenige. Wat dwaasheid is het dan „ uitgedrukte geboden en beloften en regelen van ons leven „ voorbij te gaan, en te leven naar een voorbeeld dat ons „ tot geen regel van ons leven voorgeschreven is?"

„ Ik twijfel niet, Aandachtige Christenen! of gijlieden zijt „ nu ten volle overtuigd wegens de onredelijkheid van het „ uitstellen onzer bekeering; uwe gedachten en conscientien „ zijn zekerlijk de medegetuigen van de waarheid mijner re- „ denen. En ach! dat ik nu nog iets kon zeggen, 't geen „ ons allen bewoog dat heilige werk te beginnen. Gij dan, „ mijn aandachtige jeugd! *wij bidden u: hebt de genade Gods,* „ die u nu gepredikt werd, *niet te vergeefs ontvangen.* Indien „ voor iemand, immers voor u is het een aangename tijd, „ een dag van zaligheid. Vlug is nu het verstand, krachtig „ de geheugenis, in haar fleur de zinnen. 't Is voor ons de

„ regte tijd om God te dienen. Hoe wel zou ons de krans
„ van deugd, die kroon van heiligheid passen! Is de ver-
„ leiding der wereld groot, de standvastigheid is loffelijk; is
„ de strijd met de vleeschelijke lusten sterk, te heerlijker
„ is de overwinning. *Gedenkt dan aan uwen Schepper,* nu
„ uwen Herschepper, *in de dagen uwer jongelingschap!* Wacht
„ niet, tot dat *die booze dagen komen, van welke gij zeggen*
„ *zult: ik heb geen lust in dezelve!* — Gijlieden, die ge-
„ komen zijt tot de rijpheid van uw ouderdom, die in de
„ kracht zijt van uw mannelijke jaren, gedenkt dat de onbe-
„ dachtheid van uw jeugd voorbij is. Uw rede is gestegen
„ tot den top van volmaaktheid. 't Is voor u een regte tijd
„ van voorzigtigheid en wijsheid. Wij bidden dan weder:
„ *hebt de genade Gods niet te vergeefs ontvangen! Ziet nu is*
„ *het* voor u *nog een aangename tijd, een dag van zaligheid!*
„ — Maar u aangaande, eerwaarde oude lieden! mijn wensch
„ is dat het niet van nooden zij u wijdloopig te vermanen,
„ dat het nog tijd is om een nieuw leven te beginnen.
„ Uw kostelijke tijd is haast voorbij; ongelukkig zijt gij
„ zoo uw werk nog ongedaan is. De aangename tijd, de
„ dag der zaligheid, zal voor u zeker haast ten einde loo-
„ pen. Uw zon is reeds aan 't ondergaan. Uw grijze hairen,
„ 't verzwakken van uw ligchaam vermanen u, dat het
„ haast tijd zal zijn van scheiden. Uw uurglas is haast ver-
„ loopen. Uw kaars brandt in de pijpe. Uw poortklok luidt.
„ Gij zult haast gereed moeten wezen om te sterven: wee
„ uwer hebt ge nog niet begonnen wel te leven! 't Is de
„ Goddelijke genade evenwel die u nog leven en gezondheid
„ geeft, die u het Euangelium laat prediken, die zoolang
„ als 't duurt u nog tijd geeft van bekeering. Hebt dan ook

„deze genade niet vergeefs ontvangen! Nog is het, ten min-
„ste in eenig opzigt, een aangename tijd, een dag der
„zaligheid voor u!"

Bladz. 61. *Ofschoon ik ook uit den laatsten tijd sieraden van den Remonstrantschen kansel zou kunnen vermelden, wier namen deze zelfde leerstoel mij zou herinneren, zoo kinderlijke liefde ze niet diep in mijn harte had gegrift.*

Behoef ik te herinneren, dat ik hier vooral mijn vereeuwigden Behuwdvader, den Amsterdamschen Kerkleeraar MARTINUS STUART op het oog had, die zich niet minder door zijnen kanselarbeid dan door zijne Romeinsche Geschiedenissen en andere letterkundige geschriften een onsterfelijken naam heeft verworven? Ik meen, dat aan hem de verdienste toekomt van een der eersten in ons Vaderland geweest te zijn, die bij een geheel analytischen prediktrant, welke den tekst tot leiddraad der gansche rede heeft, de éénheid van onderwerp in hunne leerredenen wisten te bewaren.

Bladz. 63 en 64. *Het was het grondbeginsel van* EPISCOPIUS — ——— *de eenigheid des geestes behouden mogt door den band des vredes.*

Vele geleerden hebben de groote verdiensten van Episcopius en de Remonstranten in dit opzigt naar waarde gehuldigd. Zoo schrijft onder anderen SCHRÖCKH van hem (*Chr. Kirchengesch. seit der Reform.* V[ter] Th. ss. 296 folg.): „Der freye und bedachtsame Forscher, der zugleich in seiner Gemeine eines hohen Ansehens genoss, hatte so manches Eigene und Einnehmende, dass er es hauptsächlich gewesen ist, der ihren Lehrbegriff ausgebildet hat. Die überwiegende Neigung zur kirchlichen Friedensstiftung, die er vom Arminius gleichsam geerbt hatte, führte ihn zu dem Grundsatze, der

an sich so wahr und so heilsam ist: dass für den Christen *verhältnissmässig* wenig zu glauben, aber desto mehr zu thun und auszuüben sey. Aber er leitete ihn auf eine besondere Art aus dem Unterschiede zwischen der schriftmässigen Wahrheit der Glaubenslehren, und der unbedingten Nothwendigkeit, sie anzunehmen, her. Die Anwendung, welche er davon machte, konnte nicht anders als allen denen missfallen, welche alle biblische Lehren des Christenthums durchaus und *ohne* allen Unterschied einstimmig geglaubt wissen wollten" u. s. w. Vergel. ook YPEY, *Gesch. der Syst. Godgel.* D. III. bl. 302, 303: „De Godgeleerden in het algemeen meenen *zich wel* gekweten te hebben, wanneer zij de waarheid van hun gevoelen met bewijzen gestaafd, en de valschheid van de leer der tegenstanderen hebben aangetoond; en zij hebben *dan*, naar hunne gedachte, gronds genoeg om zich van andersdenkenden afgezonderd te houden. Doch Episcopius *dacht* hier gansch anders over. Hij oordeelde, dat menschen van onderscheiden gevoelens zeer wel in ééne Kerk gemeenschappelijk met elkander verkeeren konden bij het waarnemen van den openbaren Godsdienst, zoo maar het verschil niet ware over stukken van zoodanig gewigt, dat men, daaromtrent dwalende, buiten de hoop des eeuwigen levens verviel. Nadat hij in zijn Systematisch werk, ingevolge van dat begrip, de waarheid van ieder leerstuk telkens onderzocht heeft, *laat* hij er zijn oordeel nader over gaan, en overweegt, of hetzelve wel zoo hoog noodzakelijk is ter zaligheid? Is het, zijns achtens, niet van dien aard, dan ook doet het er bij hem weinig af of toe, hoe men er over denke; en degenen, die verschillende in gevoelens daaromtrent zijn, wil *hij, dat* men met eene Christelijke verdraagzaamheid in de kerk dulde

en als broeders aanmerke." F. CALDER, *Memoirs of Simon Episcopius*. pp. 583, 584: „The Remonstrants, who had imbibed the opinions, and copied the conduct of the amiable Arminius, were the first amongst the Protestants of Europe, to lift up their voice on this subject, and assert it to be possible for a friendly union to exist amongst individuals, though differing in minor shades of doctrine; and thus anticipated the church by two hundred years, in anxiously wishing to see the extinction of intolerance and bigotry amongst Christians, and the cultivation of the spirit of amity, as it is witnessed, at least to a great extent, at the present day, in this country. Some English writers, to their honour be it stated, have done these liberal men the justice to admit this fact, though others have claimed it for persons of our own country, of the independent denomination of Cromwell 's day. But the parties who have so done, have shown that they were not acquainted with the history of the Dutch Arminians; otherwise they would not have put forth such pretensions. In the march of liberal feeling, as before stated, Episcopius, next to Arminius, stands the great leader, a circumstance wich, amongst many others, was put to his account to prove that he was a heretic and a sinner." Wij voegen er nog een paar plaatsen bij uit het werkje *de historia dogmatum Arminianorum* (Kil. 1813) van den Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Kiel, G. S. FRANCKE: „Irenica ratio narrandi, quam nos intelligi volumus, eo redit, ut res ab originibus inde hujus historiae usque ad recentiora tempora gestae sine ullo partium nec studio nec odio ita tradantur, ut ex historia ipsa intelligatur, quomodo per infinitas illas disputationes theologorum res eo devenerit, ut primum Remonstrantes, dein-

ceps reliquus orbis Christianus in recto de natura et indole religionis et theologiae Christianae judicio in dies feliciores fecerit progressus." l. l. pag. 99. Et pag. 104 sq. „Quamquam — Arminius et Utenbogardus auctores instauratae per Remonstrantes religionis et theologiae Christianae in ecclesia evangelica Reformata fuerunt: Hugo Grotius tamen in historia hermeneutices et juris ecclesiastici Protestantium, Simon Episcopius autem, Philippus Limborchius et commentatores ejus in theologia dogmatica tam eximii fuerunt, ut iis praecipue acceptum sint relaturi posteri, si tandem aliquando homines Christiani pacis et concordiae legibus ita parebunt, ut fraterno omnes amplectantur amore, qui duce et magistro optimo Servatore Deum pie colunt" cet.

Overigens was de verdraagzaamheid, welke Episcopius voorstond, van den echten stempel. Geenszins zweemde zij naar de valschelijk zoogenaamde verdraagzaamheid van sommigen, die verlangen, dat men hunne gevoelens zal eerbiedigen, terwijl zij tegen alle daarmede strijdige begrippen, als tegen schadelijk bijgeloof, ijveren. „Eén van beiden" schrijft hij — „of men moet de oude Paepsche schoenen „weder aentrecken, en sich selven tot een Paus maecken „over anderen, en niemand vryheidt vergunnen dan dien „het ons goedt dunckt; of men moet een ieghelyck Christen „deselve vryheyt toelaten, die wy elck voor ons selven be„geeren, dat ons hooft voor hooft ghegeven worde." (*Den rechten Remonstrantschen Theologant*. Amst. 1638. bl. 117.— *Opp. Theoll.* Tom. II. p. 525). Hij koos voor zich het laatste, en bleef aan dat beginsel steeds getrouw. Een opmerkelijk bewijs hiervan gaf hij nog kort voor zijnen dood, in het begin des jaars 1643, toen men in ernstige overweging

nam, om Ds. Cornelis Hanekop, voorheen Gereformeerd Predikant te Amsterdam, en nog steeds een ijverig voorstander van het leerstuk der praedestinatie en den aankleve van dien, tot Leeraar der Remonstranten aan te nemen. Episcopius verklaarde ronduit, dat hij voor zich geene zwarigheid maakte, om dezen man, die wegens het veroordeelen der mishandelingen, den Remonstranten aangedaan, in zijne dienst geschorst was, tot den Remonstrantschen predikstoel toe te laten. Zoo betuigde hij ook in een brief aan Huig de Groot: „Ik zou het geschil over de vijf artikelen van veel „minder belang rekenen, zoo daaraan niet verbonden ware „de onderscheiding der noodzakelijke leerstukken van de „niet noodzakelijke, of de onderlinge verdraagzaamheid der „Christenen. Ik weet, dat er zijn, die anders denken, en „aan die vijf artikelen volstrekt willen blijven hangen. Maar „ik kan mij met hun gevoelen niet vereenigen. — — Ik „oordeel, dat men weinig gevorderd is, zoolang niet door „een naauwkeurige onderscheiding van noodzakelijke en niet „noodzakelijke leerstellingen alle onnoodige twisten en kra„keelen, en de daaruit voortvloeijende verdeeldheden, par„tijschappen, scheuringen en vervolgingen voor altijd wor„den afgesneden. Dat te beoogen, dáárvoor te ijveren, acht „ik der moeite waardig. Voor eene waarheid, *die niet nood„zakelijk is*, met bange zorg te strijden, reken ik van weinig „aanbelang. 't Is beter daaromtrent te dwalen, dan het „juist gevoelen dat men daarvan heeft tot een oorzaak van „scheuring te misbruiken. De *dwaling* is geen werk des „vleesches, maar de *scheuring*, die de moeder en voedster is „van haat, van partijschappen, ja zelfs van vervolgingen. „En dit acht ik het doel van al onze moeiten en schriften

„ te zijn, waarvoor al het andere moet achterstaan. Ook
„ twijfel ik geenszins, of deze onze bedoeling is den Aller-
„ hoogsten God zóó welgevallig, dat ik op dien grond alleen
„ zijnen genadigen zegen op onze Broederschap durf verbei-
„ den, al stond ook de gansche wereld tegen haar op."
(*Praest. ac Erud. Virorum Epistt.* Amst. 1704. p. 751).

Geheel in dien zelfden geest verklaart zich een Hervormd Godgeleerde onzer dagen, wiens Evangelische regtzinnigheid niet min dan zijne veelomvattende geleerdheid boven alle tegenspraak verheven is, de Leidsche Hoogleeraar CLARISSE, in zijne voortreffelijke leerrede over *de pligtmatige vereeniging van waarheidsliefde en vredelievendheid* naar ZACH. VIII: 19[b]. (*Leerredenen naar de behoeften van onzen leeftijd.* Gron. 1831. bl. 32 en verv.): „Helaas! de Godsdienst, ja de Christelijke Godsdienst, die zoozeer op vrede en liefde aandringt, en in zulken geest de waarheid gezocht, beleden, verdedigd wil hebben, — ook deze is maar al te vaak misbruikt tot eene oorzaak van twist en verdeeldheid, welke wel verwarring, wel verduistering, maar geene betere waarheidskennis en waarheidswaardering kon voortbrengen. Ach! dat wij zoovele bladen uit het boek der geschiedenis, der kerkelijke geschiedenis, der geschiedenis van ons vaderland, konden uitscheuren, die te dezen aanzien de schande van ons geslacht betuigen en vereeuwigen! Wachten wij ons, mijne waardste T., van mede in dezelve te willen deelen. Hebben wij daartoe de waarheid en den vrede, en beiden gelijkelijk, lief! Niet de waarheid alleen, maar ook den vrede: niet den vrede met verloochening der waarheid. Vraagt Gij: „hoe dit aan te leggen?" Ik antwoord: *door oordeelkundige onderscheiding van het meer en*

min wezenlijke in den Godsdienst, en getrouw aankleven van het eerste, gepaard aan zedige verdraagzaamheid omtrent het andere. Weet Gij, wat het gewigtigste is in den Godsdienst en het Christendom? Ik zal het u met Paulus woorden zeggen, het is: „te jagen naar geloof, regtvaardigheid, liefde „en vrede met degenen, die den Heer aanroepen uit een „rein hart." Daaraan vast te houden, en zoo de waarheid te koopen, en niet te verkoopen, is dure Christenpligt. Maar „verwerpt" — zoo spreekt Paulus verder, — „verwerpt „de vragen, die dwaas en zonder leering zijn, wetende, dat „zij twistingen voortbrengen: en een dienstknecht des Heeren „moet niet twisten, maar vriendelijk zijn jegens allen, zelfs „de kwaden kunnen verdragen, en degenen, die tegenstaan, „met zachtmoedigheid onderwijzen." „Eene andere leer te „leeren" — het is nog eenmaal dezelfde hoogverlichte Apostel, die spreekt, — „eene andere leer te leeren, niet overeenkomstig met de gezonde woorden des Heeren Jezus „Christus en met de leer die naar de Godzaligheid is, „maar te razen omtrent twistvragen en woordenstrijd, waaruit twist, nijd, lastering, kwaad nadenken en verkeerde „krakeelingen voortkomen, — dit is een teeken van opgeblazenheid, onwetendheid, een bedorven verstand, en — „beroofd te zijn van de waarheid." „Die aan God gelooven," — nog al is het Paulus, die spreekt, — „moeten goede werken „voorstaan; deze zijn goed en nuttig den menschen, maar „onnut en ijdel twistvragen en strijd." Welaan dan, hooren wij naar deze Evangelielessen; doen wij het met wantrouwen aan eigen doorzigt, met vertrouwen, dat, zoo iemand iets anders, dan de waarheid gevoelt, God hem nader verlichten zal op zijnen tijd; doen wij het met verdraagzaamheid, goeder-

tierenheid, bescheidenheid: doen wij het zoo, dat wij, om nog eens, voor het laatst, met den Apostel te spreken, „de „waarheid betrachtende in liefde, allezins mogen opwassen „onder Hem, die het hoofd is, Jezus Christus."

Bladz. 64. *Waarom ook zijne leerwijze door een beroemd Godgeleerde van lateren tijd niet ten onregte* de vrede bevorderende leertrant *werd genoemd.*

Methodus pacifica. Vid. BUDDEUS, *Isag. Hist. Theol.* I. 390. et conf. YPEY *Gesch. der Syst. Godgel.* T. III. p. 304.

Ald. *Die leer der onderlinge verdraagzaamheid was en bleef de grondslag onzer Broederschap, haar éénig onderscheidend kenmerk, geenszins gelegen in eenig bepaald begrip over vroeger betwiste vraagstukken, waaromtrent elk volkomene vrijheid van denken en gelooven behield.*

't Is inderdaad zonderling, dat men na meer dan twee eeuwen nog noodig heeft de hieromtrent heerschende dwaling te bestrijden. Ik spreek niet van de groote menigte, die het kenmerk van den Remonstrant veelal daarin gelegen acht, dat hij de praedestinatie loochent, waaronder men dan nog doorgaans Gods bijzondere Voorzienigheid verstaat, die zich uitstrekt tot alle 's menschen daden en lotgevallen. Maar zelfs bij Godgeleerden is de dwaling nog niet algemeen en overal uitgeroeid, dat de gevoelens van Arminius ten aanzien der vijf artikelen het leerbegrip der Remonstranten of *Arminianen,* gelijk men hen nog somtijds noemt, uitmaken. Ik zou tot hare wederlegging kunnen volstaan met het beroep op de zoo even vermelde verklaringen van Episcopius. Doch opdat men niet meene, dat daarin zijn bijzonder gevoelen maar geenszins dat der Broederschap is uitgedrukt, wil ik ook enkele getuigenissen van anderen harer stichters en voor-

naamste leeraars aanvoeren. Zoo schrijft UIJTENBOGAART (in zijne *Wederlegging van* TRIGLANDS *vermaning* bl. 155. Vergel. BRANDT *Hist. der Reform.* D. IV. bl. 1107): „Wy soeken „een vrede, waerdoor d'arme Christenheit (die, God betert, „in soo veel stucken is gescheurt, tot groote oneer en nae- „deel der Christelyke Religie en waere Godtsaeligheit) niet „meer verdeelt, maer waerdoor alle onnoodige en de rechte „Godtsaeligheit niet hinderlyke dispuiten afgesneden synde, „men niemant, die maer by de noodtsaekelyke waerheit blyft, „en volgens deselve Gode en Christus soekt te dienen en „te behaegen, buiten de gemeenschap en sluit, om alsoo in „ons lieve vaderlandt een gemeente te formeeren, die by „alle luiden, die de Godtsaeligheit en onderlinge verdraegh- „saemheit beminnen, door Christelyke moderatie, vrede en „accommodatie kenbaer synde, van soodaenige geacht en „gevolght soude mogen worden: of het de Heere gave, dat „door dat middel veele swaerigheden onder de Christenen „moghten weghgenoomen, en een goede, Christelyke, Gode „behaegende eenigheit onder alle gebraght moght worden. „— Dit is Christus vrede, die wy soeken om onser broe- „deren en vrienden wil. *Ja hier om is 't ons van den aen- „vangh aen voornaementlyk te doen geweest, niet juijst om deze „of die, vier of vyf Artykelen.* Dit is noch ons ooghmerk. . . „Dan het wil noch moeite kosten eer het daer toe komt; „daer sal noch veel gestreden en geleden moeten syn eer wy „dat heil sien. Maer laet ons daerom niet verflaeuwen: de „wegh des kruisses is de wegh des hemels." 't Was dezelfde UIJTENBOGAART, die in den merkwaardigen brief aan de uit- geworpen Remonstranten, waarin hij de grondlijnen teekende voor het gebouw hunner Christelijke Maatschappij, wier stich-

ting toen nog moest worden aangevangen, op den laatsten Februarij 1619 schreef (*Brieven van vermaarde en geleerde Mannen*, gedrukt bij *Jan Rieuwertsz*. Amst. 1662. 8vo. bl. 100 en verv.): „*Wy hebben geen nieuwe Secte willen oprechten, maar de gebreken onzer kerken in de kerke tragten te beteren, om dat gedaan hebbende te zien, hoe wy anderen tot ons zouden mogen trekken met Godlyke gematigdheid. 't En wilde niet zyn... Zoo moet het op eene andere manier geschieden. Laat het vry de Remonstrantsche Kerk of Gemeente heeten. Indien ons fundament is Gods waarheid, en ons wit ware Godvrugtigheid, God zal het zegenen; en gesteld zynde* (het gebouw tot stand zynde gebragt) *zullen we konnen met anderen in liefde spreken, om te zien, of door Christelyke moderatie wy dan met anderen, en anderen met ons, mogten vereenigd worden, en met behoudenis van 't fundament, alle afgodery uitgesloten, en met toelating van verscheiden gevoelen in de reste, de oeffening der liefde en Godzaligheid wat beter onder de Christenen planten mogten. — — Maar men moet de gemeenten niet verzwygen, dat men door vele verdrukkingen moet ingaan in 't ryk der Hemelen; en haar vragen, of zy wel drinken willen den beker, dien haar Meester gedronken heeft; en indien ja, of zy van hare tydelyke faculteiten de bedroefde afgestelde dienaars en anderen, die hun 't geestelyke zaayen, van nooddruft willen helpen verzorgen: of zy ook wel weten, waarom het ons te doen is, en waarom het hun te doen moet wezen, te weten, niet om juist in die of deze opinie te prevaleren, of een wereldsche partyschap, onder deksel van religie, te voeden, of om iet dat wereldsch is, maar om een regt Godzalig leven onder de menschen te planten, en alzo een ruimen toegang te krygen in 't Koninkryk van Jezus Christus*" enz. De brief verdient

geheel gelezen te worden. Men vergelijke ook 's Mans hoogst belangrijke letteren in 1630, op aanzoek van den President Kromhout, aan eenige Advocaten te 's Hage geschreven, en te vinden in UIJTENBOGAARTS *Leven, Kerkelijke bediening, en verantwoording*. 2de druk. 4to. 1646. bl. 387 en verv., waarin hij de leer der onderlinge Christelijke verdraagzaamheid als het éénig onderscheidend kenmerk der Remonstranten voordraagt en ontvouwt, en plegtig betuigt, dat *zij nooit gezocht hebben en nog niet zochten hun gevoelen omtrent de vijf artikelen aan anderen op te dringen, maar steeds den vrede der Kerke wenschten, en zelfs bereid waren, met volle vergetelheid van al de geleden grieven en mishandelingen, den eersten stap te doen tot vereeniging*. Voorts verwijze ik naar de *praefatie* van CURCELLAEUS voor het Iste, en die van POELENBURG voor het IIde Deel der OPERA THEOLOGICA van EPISCOPIUS, waar beide Hoogleeraren omtrent dit punt dezelfde gevoelens, als Uijtenbogaart en Episcopius, breedvoerig ontwikkelen, terwijl de laatste tevens de bedenkingen oplost, die tegen deze grondstelling der Remonstranten kunnen worden ingebragt. Eindelijk — om niet meer te noemen — leze men de belangrijke voorrede voor de XXXIV *Predicatien* van EPISCOPIUS over Joann. XVII. 3. Amst. 1646. waarin onder anderen het volgende voorkomt: „Het is *altyd* geweest, en is *nog* het „voornemen van ons, die wy Remonstranten worden genoemd, „te beproeven, of wy de Christenheydt in desen voor mochten gaen: ende daerom ons houdende aan het rechte *Catholicismus*, aen 'tgene *in den beginne, overal* ende *altyt* het „geloof der Christenheydt is geweest, doen wy belydenisse, „dat wy bereyt zyn in Christelycke vrede ende eenigheydt „te leven *met alle*, ende voor broederen te erkennen *alle*,

„die te vreden zynde met de noodige stucken des ouden
„Christelycken geloofs (dewelcke wy houden weynighe te
„zyn, klaer ende blyckelyck in 't woordt Godts, ende be-
„kent in de geheele Christenheydt) andere Christenen begee-
„ren te verdragen in 'tgeene niet noodigh is, gelyck wy selve
„begeeren van andere verdragen te zyn. Wy gelooven, dat
„in die stucken, die universelick of overal aengenomen zyn
„in de Christenwerelt, begrepen is sooveel waerheydt, als
„genoeghsaem is een mensch te brengen tot de saligheydt,
„indiense maer vergeselschapt werde met een oprechte ge-
„hoorsaemheydt der geboden onses Salighmakers."

Zijn zulke ronde en ondubbelzinnige verklaringen niet voldoende, wij kunnen het gezegde met daden staven. In de nieuwgebouwde stad in het hertogdom Holstein, ten jare 1621 tot eene wijkplaats voor de Remonstranten aangelegd en naar 's Hertogs naam *Frederikstad* geheeten, hadden zich in den loop der zeventiende eeuw ook vele Contraremonstranten nedergezet, die zich aan de Remonstranten aansloten, en met dezen ééne hervormde gemeente uitmaakten, bij verschil van denkwijs elkander in liefde verdragende. Welhaast werden de laatsten verre door de eersten in aantal overtroffen. En toen in het begin der achttiende eeuw Ds. van den Heuvel de dienst te Frederikstad aanvaardde, en bevond, dat de meeste leden zijner gemeente de gevoelens van Gomarus ten aanzien der vijf artikelen waren toegedaan, begon hij daartegen te ijveren en de gemeente te ontrusten. Naauwelijks was dit ter kennisse van den Amsterdamschen Kerkeraad gekomen, of deze besloot in eenen, door den Hoogleeraar van Limborch gestelden, uitmuntenden brief dien onberaden, met den Remonstrantschen geest geheel strijdigen, ijver te keer

te gaan, en gemelden Predikant broederlijk te vermanen en te bidden, om in de Frederikstad de onzalige geschillen niet te vernieuwen, welke hier de Kerk, tot droefheid van alle weldenkenden, hadden gescheurd.

Uit datzelfde beginsel sproot de bekende voorslag tot vereeniging voort, door de Remonstrantsche Broederschap ten jare 1796 aan alle Leeraars en Opzieners der Protestantsche Gemeenten in Nederland gedaan. (Men zie daarover YPEY en DERMOUT, *Gesch. der Nederl. Herv. Kerk.* D. IV. bl. 210 en verv. en vooral A. STOLKER, *Bijlage tot de Gesch. der Chr. Kerk in de achttiende eeuw van* A. YPEY. Leid. 1810.) De Groote Vergadering, waarin tot dezen stap werd besloten, werd door den Voorzitter, ADR. STOLKER, met eene plegtige aanspraak geopend, waarin hij haar herinnerde, dat het nooit het oogmerk van Arminius en de Mannen, die zijn voetspoor volgden, was geweest, eene nieuwe secte te stichten; maar dat de gevolgde scheuring buiten hunne schuld, tegen hunnen wensch, en tot hunne groote droefheid was ontstaan. Zij hadden geen andere bedoeling dan de wonden der Hervormde Kerk te heelen, en alle Protestantsche Christenen in broederlijke liefde en gematigdheid, naar den eisch des Evangelies, met elkander te vereenigen. Doch hunne edelmoedige pogingen mislukten; men had hen uit de gemeenschap der Kerke geworpen, en hen gedwongen zich met hunne voorstanders tot een afzonderlijk Kerkgenootschap te verzamelen. Gelijk zij de oorzaken der afscheiding niet geweest waren, zoo had men ook de voortduring der scheuring niet aan hen te wijten. Zoo de Kerk, die hen had verongelijkt, ooit de minste genegenheid had getoond, om zich op eenigen billijken voet weder met hen te verdragen, zij zouden met blijdschap

de voorslagen tot verzoening en vereeniging, waartoe alle hunne wenschen strekten, hebben omhelsd. Doch wat daartoe, kort na de scheuring, door dezen of genen was ontworpen en voorgesteld, was steeds door hen, die de breuk veroorzaakt hadden, op zulk eene wijze verworpen, dat zelfs de Hoofden van 't Gemeenebest vruchteloos hadden getracht om hierin door hunnen invloed iets goeds te bewerken. Buiten staat derhalve om tot de verlangde wedervereeniging te komen, was het echter geenszins het oogmerk der Vaderen geweest, om zich in hun gedwongen afgezonderd bestaan te handhaven. Neen! het groot ontwerp *om anderen tot zich te trekken door Goddelijke gematigdheid* was hun wel onuitvoerlijk gemaakt in de Kerk, waarin zij zich voormaals bevonden; maar het was misschien buiten die Kerk, — het was misschien in den staat hunner afzondering uitvoerlijk. Dit hadden zij alzoo gemeend te moeten beproeven, en daarom in hunne stichting zelve de gronden gelegd tot eene toekomstige vereeniging der Christenen. De opgevolgde tijden en omstandigheden hadden die vereeniging nogtans onmogelijk gemaakt. Thans echter waren de tijden veranderd, de denkbeelden der meeste Christenen meer verlicht en gematigd, en hunne harten naar den waren geest des Christendoms meer tot vereeniging gestemd. „Zijn *wij* nu" — zoo ging de Redenaar voort — „*wij*, nakomelingen van hen, in wier oorspronkelijk ontwerp de vereeniging begrepen was, en die allezins met goed gevolg de uitvoering van dat ontwerp, welke hun door ongunst van tijden en omstandigheden onmogelijk was, schijnen te kunnen beproeven, — zijn *wij* niet verpligt, om daartoe dadelijke pogingen te doen? Zijn wij dit niet verpligt aan onze Vaderen, aan ons zelven? Zullen wij, zonder dat, den blaam

van ons kunnen weren, dat wij *sectarissen* zijn en willen blijven? Kunnen wij, zoo al de vermenging van onze bijzondere huishouding en van onze geldmiddelen met die van anderen ondoenlijk of onraadzaam zijn mogt, ons niet met hen verdragen ten aanzien van gemeenschappelijke Godsdienstoefening en Avondmaalhouding? Eischen dit, vooral in dezen tijd en in den tegenwoordigen veranderden staat van zaken, onze belangen en de belangen des gemeenen Protestantendoms niet, opdat wij, vereenigd, des te beter in staat mogen zijn tot wederstand van allen, die iets tot deszelfs nadeel zouden mogen willen ondernemen?" —

Dan — reeds genoeg. Ik heb de pen niet opgevat om eene geschiedenis van het Kerkgenootschap, maar om enkel eene geschiedenis der Kweekschool te schrijven, zoo mijne losse aanteekeningen dezen naam verdienen. De eerste blijft ons nog steeds ontbreken, nadat wij die vruchteloos van de hand des laatstgemelden Leeraars, door langdurig en grondig onderzoek voor die taak zoo wèl berekend, hebben verwacht.

Ik besluit deze aanteekening met de volgende regelen, voorkomende in de bekroonde Prijsverhandeling van L. WEIJDMANN *over het beginsel der Kerkhervorming* (*Verhandelingen uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*. D. XXXI. Haarl. 1832. 4to. bl. 51 en verv.): „Het is het onderscheidend kenmerk van het Kerkgenootschap der Remonstranten, dat het geene belijdenis, geen formulier hoegenaamd heeft; zoodat *alwie* (gelijk zij zelve van oudsher gewoon waren zich uit te drukken) *vrij is van afgoderij, gewetensdwang en een ergerlijk leven, en de H. Schrift erkent voor den eenigen regel van geloof* (of van belijdenis en leer) *en van leven*, daardoor alleen tot het lidmaatschap van hunne Kerk, zonder

eenige verdere voorwaarde, geregtigd is. De H. Schrift alleen is het, waaruit zij willen, dat elk zich zijn geloofsstelsel vormen zal. In derzelver uitlegging laten zij elk volmaakt vrij, en wat hij daarin, in gemoede, als waarheid meent te vinden, mag hij *met Christelijke bescheidenheid* belijden en leeren. Ten jare 1621 is wel eene, door EPISCOPIUS opgestelde, geloofsbelijdenis in het licht verschenen, die doorgaans de *Remonstrantsche* genoemd wordt, doch deze belijdenis was niets meer, dan *eene verklaring van de gevoelens der Leeraren*, afgelegd te hunner verdediging en ter wederlegging van valsche beschuldigingen, waaraan zoo min eenig Remonstrant buiten hen ooit, als zij zelve voor het vervolg van tijd gebonden waren, en welke dus ook nooit onder hen als *Belijdenis van hun Kerkgenootschap* is aangemerkt. Ja, zoo een Remonstrantsch Leeraar omtrent de vijf artikelen tot overtuiging kwam, dat de begrippen der Contra-Remonstranten of Gomaristen met de leer der H. Schrift strookten, en hij die met bescheidenheid, voorzigtigheid en liefde voordroeg: de Remonstrantsche Broederschap zou hem die vrijheid in geenen deele kunnen betwisten. Op hetzelfde oogenblik, dat zij dit deed, ontbond, vernietigde zij zich zelve. De benaming van *Arminianen* is dus ongeschikt. De gevoelens van ARMINIUS omtrent de betwiste punten maken zijnen echten navolger, maken den Remonstrant niet uit. Maar een voorstander van Christelijke verdraagzaamheid en vrijheid te zijn, dit is het, wat den echten navolger van ARMINIUS, den Remonstrant kenmerkt. De Remonstranten vreezen niet, dat daar, waar men aan het Goddelijk gezag van den Bijbel gelooft, en derhalve eerbied heeft voor de Schrift, deze vrijheid ligtelijk ontaarden zal in losbandigheid; en dit misbruik

kan toch ook, blijkens de ondervinding, door geene formulieren worden voorgekomen; en werden er gevonden, die den Goddelijken oorsprong van den Bijbel loochenden, of zoodanige leeringen voordroegen, die geene andere strekking hadden, dan om het Christendom te ontbinden en het gezag der H. Schrift te ondermijnen: zij zouden in de Remonstrantsche Broederschap niet kunnen geduld worden, daar zij eene Christelijke Maatschappij is, en dus alle onchristenen en vijanden des Christendoms ook als hare vijanden beschouwt en als zoodanig volstrekt buitensluit." — „Het is, gelijk wij reeds gezegd hebben, nooit het oogmerk van ARMINIUS en zijne volgelingen geweest, de reeds zoo jammerlijk verdeelde Christenheid nog verder te scheuren. Nooit hadden zij zich voorgesteld, de Stichters eener nieuwe gezindte te worden; doch uit de gemeenschap der Kerk geworpen, waren zij gedwongen zich tot een afzonderlijk genootschap te verzamelen. Zij bleven echter altijd gereed tot wedervereeniging met de Hervormden, en deden daartoe herhaalde malen ernstige pogingen, het laatst ten jare 1796 in eenen brief, gerigt aan alle Leeraren en Opzieners der Protestantsche Gemeenten in Nederland. In dezen brief, welken de Remonstranten vervolgens door eene nadere verklaring ophelderden, betuigden zij hun verlangen naar de naauwste vereeniging met alle Hervormden, doch ook met de ruimste en minste zouden zij zich te vrede stellen, en deze bestond hunnes inziens *in de volkomene vrijstelling der wederkeerige en gemeenschappelijke viering van het H. Avondmaal*, of eene onbelemmerde toelating en broederlijke noodiging van allen, die Jezus als den Christus belijden, dien God uit de dooden heeft opgewekt, die zijne leer voor den eenigen regel van hun geloof en leven

houden, en zich willen oefenen om een onergerlijk geweten te hebben bij God en menschen. Zij verklaarden wijders, dat, hoezeer zij vuriglijk wenschten, dat alle hunne Protestantsche broederen eenstemmig met hen dachten over menschelijke formulieren en voorschriften, het verschil van denkwijze hieromtrent echter niet zoo zwaar bij hen woog, dat zij daarom van de broederen verwijderd zouden willen blijven. Elk Genootschap, hetwelk een wezenlijk belang in zijne formulieren stelde, kon dezelve behouden. — Dit aanzoek werd verschillend beoordeeld, doch eindelijk door de Hervormde Kerkvergaderingen algemeen afgeslagen. Het bleek, dat de gemoederen nog niet rijp waren voor zulk eene vereeniging. De Remonstranten ontvingen evenwel onderscheiden brieven, waarin de meeste lof en goedkeuring aan hunne onderneming gegeven werd. — De zaak bleef alzoo zonder verder gevolg; doch in den jare 1817 werd door het *Algemeen Christelijk Synode der Hervormde Kerk in Nederland* besloten: *dat Leden van andere Protestantsche Kerkgenootschappen, welke dit begeeren mogten, aan het Avondmaal kunnen worden toegelaten.* Dit is *één* der *vele* gunstige teekenen van onzen tijd. De broederlijke liefde wint meer en meer veld, en het verlichte deel der Hervormde Christenen in Nederland kent geen onderscheid van namen meer."

Bladz. 65. *De geschiedenis en de tegenwoordige staat der Christelijke Kerk leeren ontegenzeggelijk, dat het doel-zelf door de Protestanten van alle landen met elken dag algemeener wordt gehuldigd. Men leert het inzien, dat verschil van gevoelens* enz.

Wil men het grondbeginsel der Remonstrantsche Broederschap door één der grootste Godgeleerden onzer eeuw voor-

treffelijk toegelicht en verdedigd zien, men leze wat de even Christelijk vrome als grondig geleerde ULLMANN over symbolen en formulieren geschreven heeft in het Tijdschrift: *Theologische Studien und Kritiken.* Jahrg. 1840. II^tes Heft. s. 543—564. — Vergel. J. C. L. GIESELER, *Rückblick auf die theologischen und kirchlichen Richtungen und Entwickelungen der letzten fünfzig Jahre.* Gött. 1837. waar hij s. 22 *folgg.* zegt: „Die Gegner der protestantischen Kirche haben die Einheit derselben von jeher in Frage gestellt, weil dieselbe eine freye wissenschaftliche Bewegung auf dem Gebiete des Lehrbegriffs zulasse, und deshalb an der Stelle fester Lehre nur mannichfaltige Meynungen besitze. Sie würden Recht haben, wenn die Einheit der Kirche von der Einheit der Dogmatik abhinge: wäre diess aber, so würde nie eine Kirche, die nur irgend Leben in sich hätte, diese Einheit bewahren können, und auch die katholische nicht, die ja selbst in practisch sehr wichtigen Lehren, wie über die Infallibilität des Papstes, über die natürlichen Kräfte des Menschen und die Gnadenwirkungen, die entschiedensten Gegensätze in ihrer Mitte dulden muss, und aus Furcht, mächtige Partheyen zu verletzen, keine Entscheidung darüber wagen darf. Aber die Einheit der Kirche wurzelt nicht in der Einheit der Dogmatik, sondern in der Einheit des religiösen Glaubens. Diess machten schon die ausgezeichneten alexandrinischen Kirchenlehrer des dritten Jahrhunderts sehr entschieden geltend, indem sie die Pistis als das unverletzliche, die Gnosis dagegen als das bewegliche Element ihrer christlichen Ueberzeugung genau unterschieden: und es ist späterhin die bedeutendste Ursach der Verirrung und Verderbniss der Kirche geworden, dass diese Unterscheidung nicht festgehalten wurde, dass neu

geprägte Dogmen Anspruch auf die Würde von Religionswahrheiten machten, und die Dogmatik schlechthin als Gegenstand des religiösen Glaubens betrachtet wurde. Der religiöse Glaube bezieht sich nur auf das Verhältniss Gottes zu den Menschen, um durch die andächtige Auffassung desselben den ganzen innern Menschen zu durchdringen, zuvörderst die Erkenntniss, durch dieselbe aber auch das Gefühl und den Willen. So ist also das Göttliche nur insofern Gegenstand der Religion, als wir uns im Verhältnisse zu demselben erkennen: alles Wissen und Meynen von demselben, welches *sich nicht* auf dieses Verhältniss bezieht, gehört nicht zur Religion. Die Lehren von dem Wesen Gottes und der Göttlichen Dinge haben nur insoweit religiöse Bedeutung, als sie auf die Auffassung dieses Verhältnisses Einfluss haben: lassen sie die richtige Erkenntniss desselben unverletzt, so mögen sie noch *so* sehr von einander abweichen; dieser Zwiespalt ist ohne Einfluss auf die Religion, und den religiösen Glauben. Auch die Geschichte der Offenbarung ist für die Religion von höchster *Wichtigkeit*; aber die Auffassung derselben, so weit dadurch jene Erkenntniss nicht angetastet wird, ist von Seiten der Religion völlig freygelassen. So ist also Einheit des religiösen Glaubens möglich bey grosser Verschiedenheit metaphysischer und historischer Ansichten, und Einheit der Kirche bey Verschiedenheit der Dogmatik. Denn die christliche Dogmatik ist die *Wissenschaft* des christlich religiösen Glaubens, welche die Aufgabe hat, denselben mit seinen Gründen wissenschaftlich zu durchdringen, und ihn mit der anderweitigen philosophischen und historischen Erkenntniss in Verbindung und *Einklang* zu bringen. Eben weil sie Wissenschaft ist, muss sie frey seyn, und sich mannichfaltig bewegen können: diese

Freyheit tastet aber die einheit der Kirche nicht an, so lange der religiöse Glaube unverletzt gehalten wird. So hat man also auch nicht Ursach über das Daseyn theologischer Streitigkeiten, so lange sie dieses Heiligthum nicht antasten, zu klagen: wohl aber über die Art, mit welcher sie häufig geführt werden. Schon von Alters her hat man den Theologen Verdammungs- und Verketzerungssucht vorgeworfen, und an dieser hat es auch in den neueren Streitigkeiten nicht gefehlt."

In denzelfden geest schrijft TWESTEN, (*Vorlesungen über die Dogmatik der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, IIten Bdes Iste Abth. 1837. *Vorrede* s. XV.): „Allerdings ist in dem Garten des Reiches Gottes Raum für viele Bäume, und Gott hat nicht gewollt, dass allen einerley Rinde, Laub und Blüthen wüchsen. Dass war der grosse Irrthum der älteren Lutherischen Theologen, — aber nicht der Lutherischen allein, sondern mehr oder weniger aller, — dass sie durchaus nur einerley Bäume in dem Gehege der Kirche, wenigstens der Lutherischen dulden wollten. Niemand kann schmerzlicher als ich bedauern, dass die beiden Evangelischen Kirchen sich trennten, dass der Melanchthonische Lehrtropus ausgeschlossen wurde, dass ein Calixtus, Arndt, Spener so heftige Anfeindungen erfuhren; niemand kann sich herzlicher freuen, dass in dieser Hinsicht eine andere Zeit eingetreten ist: dass Lutheraner und Reformirte sich in einem grossen Theile Deutschlands (ich setze voraus: aus wahrer Ueberzeugung und ohne Zwang des Gewissens) darüber verständigt haben, ihre Confessionsunterschiede nicht als ein Hinderniss der Kirchengemeinschaft zu betrachten: dass man, wo man der Uebereinstimmung in den Hauptpuncten des Evangeliums sicher ist, nicht nach dem Buchstaben der symbolischen

Formeln frägt, um sich als gleichgesinnt und einig im Geiste anzuerkennen."

Men zie voorts DE WETTE *Gedanken über die Lehreinheit der evangelischen Kirche* in het boven aangehaalde Tijdschrift: *Theol. Studien und Kritiken.* Jahrg. 1831. IIᵗᵉˢ Heft. s. 221 folgg. — A. THOLUCK, *Pred. über* Luc. XII. 49, 50. *mit beziehung auf die Separation der Lutheraner von der unirten Kirche.* Halle 1835. s. 13 folgg. en in de daarachter geplaatste *Anmerkungen* s. 24 folgg. alsmede wat de beroemde Evangelische Bisschop J. H. B. DRÄSEKE schrijft (*Eine Heerde und ein Hirt. Friedensgedanken bei confessioneller Zerwürfniss.* Magdeb. 1839. s. 13): „Noch nie haben menschliche Erklärungen über göttliche Geheimnisse allgemeine Zustimmung erlangt, oder dauerndes Einverständniss bewirkt. Hingegen haben sie Streit genährt und Partheiung gemehrt. Das bezeugt die Geschichte der Kirche zu aller Zeit und auf jedem Blatt. Die Vernunft liebt das Scheiden. Der Glaube versteht das Einigen." En s. 15 folgg: „Was Christen vereinigt — ist der *Glaube*, der die Geheimnisse Gottes demüthig bewahrt, statt dass der Aberwitz sie wegwirft oder über sie streitet, — die *Liebe*, die auf Erden Ein Vaterhaus bauet, statt dass die Selbstsucht das Vaterhaus zur Mördergrube macht, — die *Hoffnung*, die schon in der Zeit Luft der Ewigkeit athmet, statt dass der Sinn, der nur von der sichtbaren Welt weiss, alle himmlischen Brunnen verschlieszt und alle höheren Beziehungen fallen läszt. Die nun solche Gemeinschaft haben, ——— bedürfen nicht Artikelreicher Bekenntnissschriften zur Eintracht: Sie haben *ohne dergleichen* genug. Woran haben sie genug? Sie haben genug an dem Geheimniss, dem kündlich-grossen: Gott ist offenbaret im Fleisch. Sie haben genug an der Botschaft, der Freudenbotschaft: Also hat

Gott die Welt geliebet, dass Er Seinen eingebornen Sohn gab. Sie haben genug an dem Lehrsatz: Es ist ein Gott und Ein Mittler zwischen Gott und den Menschen, nämlich der Mensch Christus Jesus, der Sich Selbst gegeben hat für alle zur Erlösung, dass Solches zu seiner Zeit geprediget würde. Sie haben genug an dem Grundsatz: Ist Jemand in Christo, so ist er eine neue Kreatur; das Alte ist vergangen, siehe es ist Alles neu worden. Sie haben genug an dem Herzenstrost: Das ist je gewisslich wahr und ein theuerwerthes Wort, dass Christus Jesus kommen ist in die Welt, die Sünder selig zu machen. Sie haben genug an der Heilserfahrung, die täglich wiederkehrt: Das ist das ewige Leben, dass wir Dich, dass Du allein wahrer Gott bist und den Du gesandt hast, Jesum Christum erkennen. In dieser Genüge an Dem, den sie angezogen haben, um Ihn nie wieder abzulegen, und der an ihnen deshalb das Wort bewährt: Ich bin bekannt den Meinen! —— in dieser vollen Genüge haben sie zugleich angezogen und ziehen immer mehr an, — als die Auserwählten Gottes, Heiligen und geliebten, — herzliches Erbarmen, Freundlichkeit, Demuth, Sanftmuth, Geduld, und vertragen Einer den Andern und vergeben Einer dem Andern, gleichwie Gott ihnen vergeben hat in Christo. Ueber alles aber ziehen sie an die Liebe, die da ist das Band der Vollkommenheit. Und der Friede Gottes regiert in ihren Herzen, zu welchem sie berufen sind in Einem Leibe und sind dankbar. O seliges Regiment! O selige Freundschaft und Gemeinschaft unter solchem Regimente! Wer kann dich genug preisen! — Da finden die Gläubigen keine Lust mehr zu streiten, auch keine Zeit mehr; sie haben alle Hände voll zu thun mit einem Berufe, der sie zur Dankbarkeit gegen Gott und zur Liebe

gegen die Menschen verpflichtet. *Da sind die Parthei-Namen, weil sie Trennung stiften, vergessen; einzig der Name über alle Namen erfüllt die Herzen. Da zählt keine Synode mehr lange Register von Sätzen, die zur Seligkeit nöthig sein sollen; „EINS ist Noth! Ach Herr, dies Eine lehre meine Seele doch!" das ist der Gesang aller Kirchen und Schulen, aller Hütten und Herzen.* Da rufts nicht mehr von dort *her*über: ihr seid Ketzer und verflucht! und nicht mehr von hier *hin*über: ihr seid Gaukler und verächtlich! „Ein Herr, Ein Glaube, Eine Taufe, Ein Gott und Vater unser Aller, der da ist über uns Alle und durch uns Alle und in uns Allen": sehet da die Losung, womit sich Alle umfassen; sehet da das Zeichen, woran sich Alle erkennen; sehet da den Felsgrund, worauf sich Alle sammeln, sehet da die Höhe, wohin sich alle flüchten, und von wo sie, geborgen, hinabschauen auf die dunkeln Niederungen längst Vergangener und längst vergessener Glaubenskriege und Bluthochzeiten. EINE HEERDE! EIN HIRT!"

Niet minder verdient hier vergeleken te worden de *Oratio de vera et optabili Ecclesiarum reconciliatione*, habita d. XXV. M. Junii A. MDCCCXXX. a DAVIDE SCHULZ, Theol. et Phil. Doct. Prof. Theol. P. O., waaruit wij slechts het volgende (pag. 13 sqq.) bijbrengen: „Sola rei absolvendae" — (reconciliationis ecclesiarum) — „rectrix et norma esto scriptura sacra. Ex limpidissimo hoc fonte accuratam purioris doctrinae evangelicae cognitionem et usum hauriendum esse, omnes consentiunt. Quare uno hoc externo praesidio et adjumento ad pacem ecclesiis reddendam atque servandam videtur opus esse, non humanis traditionibus symbolorumve formulis: hoc uno libertas evangelica obtineri ac simul singulorum et totius christianae civitatis salus firmari, augeri, in dies proferri. Quodsi

scripturae auctoritas ab omnibus evangelio addictis agnoscitur, hominum statutis, quae multa sunt ac varia, quibus semper contradictum a nonnullis est, semper contradicetur, non egemus. Et quum in iis ipsis discordiae et separationum causae inveniantur, fieri nequit, ut eorum amplius rationem habeant, qui de reconciliandis ecclesiis cogitant. — — Quocirca novae symbolorum formulae cavendae: cavendae cum primis nostra aetate; ne dum concordiam quaerimus rixae augeantur, dum tranquillitatem et ordinem optimus quisque exoptat, perturbatio crescat et confusio. Hic vigilandum, circumspiciendum, summa cautione utendum: absterreamur pristinorum temporum periculis admoniti! Semper civitatis christianae tristis fuit fortuna, quotiescunque novis fidei formulis opus esse existimavit easque produxit. Christus et apostoli nullis usi sunt. Constat, priscorum seculorum christianos nullas habuisse, nullis eguisse, verumtamen egregie floruisse. At ubi eo ventum, ut liberis christianorum animis symboli vinculo molestia crearetur, deteriora omnia. Et posteaquam infelicis causae semel initium factum, longius processit, nec ejus unquam repertus est finis: insecuta mox anathemata, adhibitae persecutiones, bella, fidei, quam loquebantur, et symbolorum gratia. — — Eo denique perveniendum, ut, remotis singularum partium professionibus omnibus, in divinis redemptoris nostri praeceptis sana Novi Testamenti interpretatione expositis ecclesia acquiescat, nec ultra traditiones sive philosophas sive theologicas curet."

Maar bij het beroep op de vermaardste Godgeleerden in Duitschland, die het gestelde op bladz. 65 der jubelrede staven, mag ik vooral niet nalaten den edelen NEANDER aan te halen, wiens gemoedelijke Godsvrucht en Bijbelsche regtzinnigheid, zoowel als zijne grondige geleerdheid, door alle

partijen worden erkend. Ik sta verlegen wat ik uit den grooten voorraad mijner aanteekeningen uit zijne belangrijke schriften betreffende dit punt zal mededeelen. Ter vermijding van te groote uitvoerigheid bepaal ik mij tot de volgende plaats, voorkomende in een reeds vroeger aangehaald stukje, klein van omvang maar rijk van inhoud, onder den titel: *Dr.* NEANDER's *Erklärung über seine Theilnahme an der evangelischen Kirchenzeitung, und die Gründe, sich von derselben ganz loszusagen.* 2te mit Bemerkungen und einem Anhange vermehrte Aufl. Berl. 1830. Na daarin het verkeerde en onchristelijke der veroordeeling en verkettering van andersdenkenden te hebben aangetoond, gaat hij dus voort (s. 11 folg.): „So war der Apostel der Heiden nicht gesinnt, als er seine Freude darüber aussprach, Philipper I: 18, dass nur Christus verkündigt werde auf allerlei Weise, und doch hatten Diejenigen, von welchen er hier redet, wie sich durch historische Begründung nachweisen lässt, solche Irrthümer in der Lehre von der Rechtfertigung und von der Person Christi, welche an dasjenige anstreift, was man jetzt mit dem Namen des Socinianischen oder auch des Rationalistischen bezeichnen würde. Es freuet sich aber der Apostel deshalb, weil doch die mangelhafte Erkenntniss Christi, welche den Leuten hier gegeben wurde, eine Vorbereitungsstufe für eine höhere ihnen werden konnte. Wie der Zug vom Vater her, welcher die Menschen dem Sohne zuführt, sie auf mannigfachen Standpunkten der geistig sittlichen Entwickelung findet; so lässt sich daher auch Christus zu den mannigfachen Bedürfnissen und Schwächen der Menschen herab, indem er Allen Alles wird, wie sie seiner gerade bedürfen, und wie er zuerst am besten von ihnen gefasst werden kann, um sie für die voll-

kommene Offenbarung seiner Herrlichkeit zu erziehen. Wollen wir durch eine beschränkte, einförmige Dogmatik, welche von Allem so viel abschneidet, oder zu Allem soviel hinzusetzt, dass es in ihr Maass passen muss, seiner erziehenden Gnade Ziel und Schranken setzen und ihm Gesetze vorschreiben?" Maar het geheele geschrift verdient gelezen te worden, als bevattende vele voor onzen tijd hoogst belangrijke en behartigenswaardige wenken, waaronder wij vooral rekenen 't geen op bladz. 17 voorkomt: „Wir verstehen unter dem christlichen Sinne den durch die Liebe thätigen Glauben, der sich in dem Berufe eines Jeden wirksam zeigt, der in der eigenen Berufsthätigkeit eines Jeden genug zu verbessern findet, so dass er sich dessen bewusst, wie sehr er hinter dem himmlischen Vorbilde noch zurückbleibe, keine Veranlassung hat, statt nur an das eigene Werk und die eigene Last zu denken, nach Fremden sich umzuschauen. *Wir können nur nicht glauben, dass dieser christliche Sinn befördert werde, indem man die Laien zum Dogmatisiren und Raisonniren über die vorhandenenen theologischen Differenzen auffördert; denn es kann ihnen sehr leicht werden, hier zu eifern, und gegen das eigene Werk des Glaubens im Leben desto nachsichtiger zu sein. Ohne sich dessen bewusst zu werden schmeichelt man dem eigenen Hochmuthe, indem man Andere verdammend sich selbst erhebt. Wir können ja nicht wünschen, dass eine solche Zeit wiederkehre, da man, wie einst im 4. Jahrh. zu Constantinopel, in den vornehmen Gesellschaften, in den Bäckerläden und den Buden der Trödler von den arianischen Streitigkeiten mitsprach, und den Forderungen des practischen Christenthums nachzustreben sich desto weniger angelegen sein liess.*" (*) Wil men

(*) Deze zucht tot Godgeleerde twisten en haarkloverijen, die destijds alle

eindelijk — om niet enkel levenden te doen spreken — ook de stem van een Godgeleerde uit vroeger eeuwen hooren, men verneme deze treffende woorden van den vromen SPENER (*Lauterheit des evangelischen Christenthums.* Th. I. s. 717.): „Es kann ein wahrer Glaube bei einem Menschen, und der im Stande der Seligkeit ist, sein, der in andern, und zwar auch sehr wichtigen Glaubenspunkten noch irrt, und zwar deren Irrthum sonsten Andere verdammte, wie denn die Apostel in den Tagen des Fleisches Christi den wahren Glauben nach Christi eignem Zeugniss hatten, und doch die wichtigsten Artikel von dem Tod und Auferstehung Christi nicht fassten, noch annehmen wollten. Gleichwohl erhielt der Herr darneben soviel Licht des Glaubens bei ihnen, dass sie im seligen Stande waren, weil sie die geringere aber wahre Erkenntniss, die sie von dem Herrn Jesu als Christo hatten, treulich in seiner Liebe anwandten und also in Wenigem treu wurden. Also ist 's gefährlich, von Irrthümern in Glaubenssachen zu urtheilen, wie schwer sie seien und in wiefern sie den Menschen von der Seligkeit ausschliessen, sonderlich wo es Leute betrifft, die in gewissem Maasse ohne ihre Schuld von Jugend auf mit demselben eingenommen worden sind, daher es ihnen zu schwer werden will, das von Kindheit an Eingesogne abzulegen, im Fall sie die wenige Wahrheit, die sie noch haben, treulich und dankbarlich zum Dienst Gottes anwenden."

---

standen in Constantinopel had besmet, en waarmede ook de practisch vrome Chrysostomus te kampen had, wordt door den Kerkvader GREGORIUS van *Nyssa* van hare belagchelijke zijde geschetst in zijne *Orat. de deitate Fil. et Spir. Sanct.* Opp. T. III. ed. Paris. 1638. p. 466. Vergel. GIBBON, *the History of the decline and fall of the Roman Empire.* Chap. XXVII. Vol. III. Lond. 1825. p. 409. A. NEANDER, *der heil. Joh. Chrysostomus.* Th. II. s. 18 u. 118 folg. C. ULLMANN, *Gregorius von Nazianz, der Theologe.* s. 159 folg.

Ook in Noord-America, waar de Christelijke Kerk in zoovele secten is gescheurd, heeft zich onlangs eene eerbiedwaardige stem verheven ter vereeniging en verbroedering der jammerlijk verdeelde Christenheid; de stem van een aanzienlijk Regtsgeleerde, naar 't schijnt van Hollandsche afkomst, die, kort daarop ten grave gedaald, als van den oever des doods zijne Christelijke landgenooten tot eendragt en vrede vermaande. Ik bedoel het belangrijk werk ten titel voerende: *Christian Union, or an argument for the abolition of sects. By* ABRAHAM VAN DYCK, *Counsellor at law. New-York.* 1835, waarvan men een breedvoerig verslag kan vinden in de *Godgeleerde Bijdragen* voor 1838. D. XII. St. I. bl. 37—50. De velerlei bezwaren en bedenkingen, welke men doorgaans tegen de vereeniging der onderscheidene kerkgenootschappen aanvoert, worden daarin op eene voldoende wijze opgelost. Met hem stemt CALDER zamen, als hij aan het slot van zijne *Memoirs of Episcopius* schrijft: „Hailing every sign of such an amended state of feeling, we take this opportunity of recording it to the honour of the late Robert Hall, whose character and talents were calculated to exercise a powerful influence upon others, that when writing to a friend, and adverting to the asperity displayed by Toplady, he says: „I have just been reading Dr. Whitehead's Life of Wesley. It has given me a much more enlarged idea of the virtues and labours of that extraordinary man, than I ever had before. I would not incur the guilt of that virulent abuse which Toplady cast upon him, for points merely speculative, and of very little importance, for ten thousand worlds. When will the Christian world cease disputing about religion, and begin to enter into its spirit, and practise its precepts?" This day we hope is ap-

proaching, and the existence of events by which good men are called to meet together on occasions which concern the common Christianity, and dissolve the frigid contractions of suspicion in the glowing ardour of the same element of love and zeal, is rapidly bringing it near. The spirit of unity and co-operation found to exist amongst Missionaries of different bodies (*) in distant lands, not only realizes, so far as regards themselves, the event ardently wished for by Mr. Hall, but the report of it tends to promote a similar state of feeling at home: and, while the mitigated Calvinism of the present day, and the spirit of tolerance that prevails, throw into the shade the rigidness of the Geneva doctrines of the Synod

(*) „It is pleasing to know that a very different state of feeling exists now amongst Missionaries to that which existed with those sent out in the ship Duff, in 1797, to the Islands of the South Seas. Amongst the persons who accompanied them, was a Methodist, by the name of Jefferies, a blacksmith by trade. This man, zealous to assist in spreading Christianity amongst the heathen, offered to accompany the Missionaries. In doing this, he avowed his sentiments to be Arminian. His manly frankness, and evident piety, won upon the directors, while his being a blacksmith, it was rightly judged by them, would render him a valuable acquisition to the mission; and they accordingly acted up to the principles upon which this institution was professed to be founded, that of *uniting with, and receiving aid from Christians of any and every section of the Church.* Not so, however, the Missionaries; for after they had embarked, they drew up a creed highly Calvinistic, and insisted upon his subscribing it, threatening to have no further intercourse with him, if he did not comply. His conscience would not permit him to do it, and they acted up to their threat. After landing, he was disregarded, nay deserted by them. Eleven of them, however, it is known, soon quitted the island, and went to New South Wales; the rest were discountenanced by the natives; but Jefferies, on account of his trade, was deemed so important a personage by them as to be treated with the utmost consideration. At this time, he acted the part of blacksmith and preacher of the Gospel amongst them; and, by his labours chiefly, under the blessing of God, that work was for some time carried on, which has now so amazingly extended in that part of the globe. His amiable conduct prepared the way for three of these Missionaries to be allowed to join him in his efforts to establish Christianity amongst the natives, before the arrival of others sent out to them in the year 1800, in the Royal Admiral."

„This information is from the nephew of Captain Wilson, who commanded the ship Duff, and from a missionary who has laboured in the South Sea Islands."

of Dort, and the exclusive spirit that governed many, especially its Dutch members; and the ascendancy obtained by the doctrines of the Remonstrants, with the toleration and unity amongst Christians, is a realization of events for which they so seriously laboured, so the present state of things may be considered indicative of still better days. And though we do not expect to behold the *praeclarum diem*, when men *shall see eye to eye*, yet we rejoice to believe that that period will ere long arrive, when every section of the Christian Church will have as the grand object of all its labours, the preparing the way for the coming of that day when the *earth shall be full of the knowledge of the Lord, as the waters cover the sea; — and there shall be one fold, and one shepherd, and* CHRIST BE ALL, AND IN ALL."

Met deze buitenlandsche stemmen vereenigen zich die der beroemdste Godgeleerden in ons Vaderland. Ook hier moet ik mij tot enkelen bepalen. Reeds heb ik mij (bladz. 254) op den Hoogleeraar J. CLARISSE beroepen. Met zijne, daar aangehaalde, leerrede verdient die over Eph. IV: 1—6. in zijne *Nieuwe Leerredenen* (Amst. 1823.) bladz. 207 en verv. vergeleken te worden. Men zie ook 's Mans doorwrochten letterarbeid: *Encyclopaediae Theologicae Epitome*, waar hij (§ 91. not. 5. p. 504. Ed. 2ae L. B. 1835.) schrijft: „Vix fieri posse, ut omnes ad unum homines de quibusvis rebus, etiam in religionis negotio, plane eadem statuant, ipsa rei natura docere videtur; omnis certe aevi experientia, rem ita se non habuisse, clamat. Quod ipsum cuivis, qui hominem se esse meminerit, humanique, aut quod homini accidat, nihil a se alienum putet, non potest non gravissimo esse ad colendam pacem et sectandam tolerantiam argumento. Nemo

errat volens: nemo omnis erroris immunis est. Modesti igitur hominis est, et se errare posse, nec raro in errore versari, fateri, et eos, qui errent, neque lubentes errare, neque scientes." Hetzelfde gevoelen wordt door al zijne Ambtgenooten aan de Leidsche Hoogeschool met warmte voorgestaan. Men zie W. A. VAN HENGEL, *Achttal Leerredenen.* (Amst. 1839.) bl. 101—108. J. F. VAN OORDT, J. W. Z., *Waarheid in liefde.* Godgel. Tijdschr. Jaarg. 1839. Iste St. bladz. 188, 189. en in zijne *Orat. Inaug. de vero in Theologia unice sectando.* (L. B. 1840.) p. 42. (*) Maar vooral N. C. KIST in zijne schoone

(*) „Quam voluit Christus" — zegt aldaar mijn hooggeschatte Vriend — „quam sectari debent Christiani omnes unitatem, haec non est sententiarum et opinionum, quarum non potest non esse inter homines sibi cogitantes magna diversitas, sed ejusmodi ut in ipsa hac diversitate eodem omnes Spiritu veritatis et amoris imbuti sint et ducantur." Hij ontvouwt dit denkbeeld breeder in het bovenvermelde Tijdschrift t. a. pl. waar hij schrijft: „Eene eenheid der Kerk, in den zin van hen, die dit leerstuk in de Christelijke Kerk ontwikkelden, die door eenige min of meer uitwendige banden wordt daargesteld, is geene leer des Nieuwen Testaments. Maar is dan ook het denkbeeld van eenheid der Kerk een hersenschim, en het streven daarnaar af te keuren? Wij hebben het reeds opgemerkt, het denkbeeld is aan de Christenkerk eigen, en het streven er naar is uit den geest van Christus. Hij heeft het gezegd: „Het *zal* zijn ééne kudde en één herder." Dat de zijnen, en ook die door hun woord in Hem gelooven zouden, allen één zijn mogten, is hetgeen Hij als het meest gewenschte van den hemelschen Vader bidt. En welk eene eenheid wenscht Hij! — de naauwste en hoogste, die men zich voorstellen kan. Hij zegt: „Gelijkerwijs Gij, Vader! in mij en ik in U, dat zij alzoo allen in ons één zijn." Hoe meer wij naar eenheid streven, des te meer handelen wij dus in en uit den geest van Christus. Maar het zij eene eenheid, zoo als Jezus wil, eene eenheid, zoo als Paulus ontwikkelt; niet door uitwendig gezag, maar door innerlijken zin; eenigheid niet, of althans niet voornamelijk van bepaalde begrippen of leerstellingen, maar eenigheid des geestes, zoodat dezelfde geest van Christus in de geheele gemeente als in zijn ligchaam is. Dit is eene eenheid, die te midden van veelvuldige verscheidenheid kan worden gezien, die niet berust op onverschilligheid, want de geest van Christus is de geest der *waarheid*, waardoor allen streven naar hetgeen waarachtig is in Hem; maar hij is ook de geest der *liefde*, zoodat allen, de waarheid in liefde betrachtende, te zamen opwassen in Hem, die het hoofd is. Waar deze geest van Christus is, daar is vrijheid, maar ook eenheid, omdat hij is de geest der liefde, welke uit haren aard streeft naar vereeniging met elkander, en is de band der volmaaktheid. Zulk eene eenheid te begeeren, te bevorderen, ziedaar de taak van allen; willen

Prijsverhandeling: *De Christelijke Kerk op aarde.* 2de vermeerderde uitg. (Leid. 1835.) D. I. bladz. 63, 64: „Zij (de

wij het, er is geen ander middel, dan de kennis van en de liefde tot Christus te bevorderen en aan te kweeken in de gemeente; want op Hem rust de vereeniging der zijnen, van Hem gaat zij uit; met Hem vereenigd, zijn zij het ook met God, zijnen Vader, zijn zij het onder elkander. In Hem zijn al de zijnen één in hemel en op aarde!"

Met deze regelen eindigt in het aangehaalde Tijdschrift het beoordeelend verslag eener Academische Verhandeling *over de eenheid der Kerk volgens* IRENAEUS (Gron. 1836) van den Heer W. R. VAN HOËVELL (thans Predikant te Batavia) waarachter de volgende belangrijke *Theses* voorkomen: „I. Diversae de Ecclesiae unitate ideae et notiones, quae etiamnum in diversis Christianorum familiis adsunt, fere omnes jam ante medium seculum illius Ecclesiae tertium in ea reperiuntur. II. Irenaeus unitatem Ecclesiae posuit in eâdem Christianorum fide, iisdem rebus historicis et dogmaticis habitâ: quod plane convenit cum multis Protestantium familiarum ideis. III. Quam Tertullianus laudavit, Ecclesiae unitas, fundata in fide iisdem dogmatibus habitâ et in eorundem institutorum Ecclesiasticorum observantiâ, haec multum convenit cum unitate ista, quam in Ecclesiâ Anglicanâ observatam invenimus. IV. Cypriani placitum de unitate Ecclesiae ita erat comparatum, ut Christianos omnes juberet obedientiam praestare auctoritati Episcoporum, contumaces disciplinâ severâ vel ad obedientiam cogeret vel ex Ecclesiâ ejiceret. Quae sentiendi et agendi ratio semper in Ecclesia Romano-Catholica affuit eadem; eo tantum discrimine, quod ea hic magis explicaretur et Episcoporum omnium auctoritatem tandem solus Papa Romanus acciperet. — Cypriano autem viam muniverat Ignatius, si scilicet hujus Epistolae breviores sunt germanae. V. Clemens Romanus unitatem Ecclesiae inprimis fundavit in fide et obsequio, ab omnibus Christianis Christi mandatis praestito. Quae est etiamnum multorum Protestantium sententia. VI. Paulus Apostolus talem unitatem in Ecclesiâ adesse debere docuit, qua omnes, etsi ingenio et studiis et cogitandi ratione diversissimis praediti, tamen uno spiritu Divino, qui amore summo maxime est conspicuus, cum Deo et Christo et secum invicem sint conjuncti. VII. Cum hisce a Paulo explicitis plane conveniunt ea, quae Christus ipse et inter homines versans egit, et, inprimis ultimâ vitae nocte, Apostolis dixit. VIII. Quae Paulus et Jesus Christus de Ecclesiae unitate monuerunt, hucusque quidem a nullâ Ecclesiae familiâ *majore* publice sunt probata; at constituunt sublime istud unitatis Christianorum exemplar perfectum, quod semper intuendum et ad quod magis magisque accedendum est omnibus Christianis singulis et diversis Ecclesiae familiis. IX. Haec vero Pauli et Jesu Christi monita bene intellecta sunt a viris nonnullis eximiis, v. c. ab excellentissimo illo Johanne Wesselo Gansfortio: itemque a pluribus Christianis tum tempore isto, quo Apostoli vivebant, tum seculi XVI initio, quo Sacra Christiana inter Germanos emendari incipiebant. X. Quandoquidem tum demum Christiani e Jesu et Pauli agunt mente, si, quid in dogmatibus verum falsumve sit, nulli hominum plurium suffragio constituendum committant, sed temporis examini ac spiritui sancto, qui in Ecclesiâ vivit, dirimendum relinquant: pleraque Concilia habita, quae lites in Ecclesiâ Christianâ ortas dirimerent, Jesu Paulique menti fuerunt contraria. Melius vero existiman-

Apostelen) wisten het te wel, en zagen het met eigene oogen, dat éénheid van geloof en leerbegrip onder de Christenen verre te zoeken was; integendeel, dat verscheidenheid van opvattingen en meeningen van de belijdenis van het Christendom onafscheidelijk wezen zoude, en dat deze verschillende meeningen, ofschoon op dezelfde leer gebouwd, ja, uit hetzelfde geloof des harten voortvloeijende, in plaats van tot vereeniging en verbroedering der Christenen, veeleer tot afscheiding en haat konden aanleiding geven. Maar het behoedmiddel hiertegen wijzen zij daarom aan in de liefde. Daarom zeggen zij, met zoovele woorden, dat ook het meest geoefende geloof, hetwelk zelfs bergen verzetten kan, niets is zonder liefde. (1 Kor. XIII: 2). Deze moet, volgens hunne uitspraken, de gapingen aanvullen, welke uit het verschil van toestand en denkwijze noodzakelijk ontstaan, ook bij de zoodanigen, die anders door hetzelfde geloof verbonden zijn (zie vooral Rom. XIV: 1 verv. en Philipp. II: 1 verv.). En ware, geheele *éénheid des geloofs en der kennisse* is, volgens hunne voordragt, geenszins de onmisbare band, die alle belijders van het Evangelie op aarde vereenigen moet, maar alleen een kenmerk van dien heugelijken en volmaakten toestand, tot welken de Christelijke Kerk eerst van lieverlede zal opwassen, doch tot welken vooral *de liefde*, en het zoeken en betrachten der waarheid in de liefde, den weg moet banen. (Eph. IV: 13—16)." Vergel. vooral ook D. I. bladz. 104—108.

---

dum de Concilio Apostolico, de quo sermo est Act. XV, ac de nonnullis Synodis, Sacrorum emendandorum caussa Seculo XVI ad illius exemplum habitis: quippe quae, de dogmatibus aliquid statuere recusantes, solummodo disciplinam, ritus, regimen, similia bene ordinare tentarunt. XI. Nec tamen in Synodorum decretis, bonis etiam, Ecclesiae unitatis praesidium et firmamentum est quaerendum, sed in ipsorum Christianorum unione cum Jesu Christo."

In de IX^de^ Stelling had ook de naam van EPISCOPIUS eervolle melding verdiend.

en D. II. *Aanteekeningen*. bladz. 28—32. (*Teylers Godgeleerde Verhandelingen*. D. XXX. bladz. 50, 84—88).

Voorts verwijze ik naar Prof. HOFSTEDE DE GROOT, *Gedachten over de beschuldiging tegen de Leeraars der Ned. Herv. Kerk*. Gron. 1834. 2de druk. bladz. 86—120. — R. ENGELS, *Ontboezeming over de Godsdienstige denkwijze* enz. Gron. 1834. bl. 42 — 50. waar hij de vraag beantwoordt: *welk moet het middenpunt der vereeniging zijn, het kinderlijk en levendig geloof in Jezus, of menschelijk gezag en menschelijke bepalingen?* — C. FRANSEN VAN EOK, *Tiental Leerredenen*. Devent. 1829. bladz. 219 en verv. — H. VAN HEYNINGEN, *Bijbeloefeningen over het Evangelie van Lucas*. 's Grav. 1824. D. I. in de *voorrede*. — D. T. HUËT, in zijne uitmuntende Verhandeling over *de duurzaamheid van het Protestantismus*, in 1832 door het Haagsche Genootschap met goud bekroond, als ook in zijne belangrijke voorrede voor het werk van N. MESSCHAERT, *Onderzoek naar den inhoud en het wezen des Christendoms*. Rott. 1835. bladz. 33 — 43.

Doch ik mag mij ook op de uitspraak van een onzer grootste Staatsmannen en Regtsgeleerden, van den onsterfelijken KEMPER beroepen, die in zijne *Proeve over den invloed der Staatkundige gebeurtenissen en begrippen gedurende de laatste vijf en twintig jaren* schrijft: „Waarheid, niet de verdediging van te voren opgevatte en als onbetwistbaar vastgestelde meeningen, kan en mag het doel van den waarlijk redelijken mensch zijn. Elke afstand van dit regt, hoe gering dan ook, is van zelf en noodzakelijk nietig, omdat hij ongeoorloofd is, en ongerijmd, omdat de overtuiging van geene wilsbepaling afhangt. Alle godsdienst is dus, uit zijnen aard, *individueel;* geen kerkgeloof kan, als zoodanig, verpligtend zijn; en zoo

dit waarheid is, kan ik mij inderdaad niet voorstellen, waarom het ongerijmd, onzedelijk of in eenigerlei opzigt gevaarlijk zoude zijn, bij het begrip eener *Kerk*, het denkbeeld vaarwel te zeggen eener vereeniging van menschen, die omtrent alle godsdienstige onderwerpen hetzelfde voor waar aannemen, en moeten aannemen; en waarom het niet redelijker zoude zijn, zich daarbij slechts eene vereeniging tot gezamenlijke godsvereering en onderlinge broederlijke ondersteuning te denken van menschen, *die dezelfde bron van godsdienstig geloof erkennen en huldigen, schoon zij daarom aan de bijzondere leden dier gemeenschap het regt niet betwisten, uit die bronnen de waarheid, naar eigene behoefte en eigene overtuiging, af te leiden.* (*) En is dit nu zoo, waar ligt dan het nadeelige van het gevolg, dat men uit die meerdere vrijheid van godsdienstige gevoelens, ook in de kerkgenootschappen zelve, wil afleiden? Of is dan niet veeleer ook de uitbreiding dezer gevoelens eene aannadering tot dat tijdstip, waarin voor allen slechts ééne Kerk en één Evangelie zijn zal, gelijk voor allen slechts één God en ééne waarheid is? — Maar dit denkbeeld is niet nieuw, hoezeer dan ook de latere tijden hetzelve meer *practisch* verwezenlijkt hebben. Oorspronkelijk lag hetzelve reeds ten grond bij de Hervorming. LUTHER zelf maakte zwarigheid in de uitgave zijner schriften, omdat hij vreesde, dat dezelve een nieuwen band voor de vrije overtuiging, eene veranderde berusting in gezag, in plaats van eigen onderzoek, zoude te weeg brengen; en het was slechts een overblijfsel van het oud en ingeworteld vooroordeel, dat men aan BOSSUETS *Veranderlijkheid der Protestantsche Kerk* een betoog kon tegen-

(*) In deze woorden van den grooten KEMPER is het grondbeginsel der Remonstrantsche Broederschap juist en volkomen uitgedrukt.

overstellen van derzelver eenstemmigheid met zich zelve, terwijl het eenige afdoende antwoord geweest zoude zijn, dat juist die eenstemmigheid der Kerk met zich zelve, welke BOSSUET bedoelde, den doodsteek aan het wezenlijke *Protestantisme* zelf zoude geven." (Zie *Verhandelingen van Teylers Godgeleerd Genootschap.* D. XXVIII. bladz. 30 en 31. en *Verhandelingen, Redevoeringen en Staatkundige Geschriften van* JOAN MELCHIOR KEMPER, verzameld door J. DE BOSCH KEMPER. Amst. 1836. D. II. bladz. 237—239).

Behoef ik eindelijk het beroemde geschrift: *over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden* ('s Grav. 1822) te herinneren, welks eerwaardige en scherpzinnige Schrijver vruchteloos getracht heeft zijnen naam te verzwijgen? Ik wil deze aanteekening besluiten met de schoone woorden, aldaar op bladz. 342 en verv. voorkomende, die wel door sommigen zijn *wedersproken,* maar, zoo het mij althans voorkomt, geenszins *wederlegd:* „Kunnen de voordeelen, welke de scheiding der Protestanten aanbiedt, ook langs eenen anderen weg verkregen worden, er blijft daarentegen bij de scheiding altijd wat schadelijks overig, en, 't geen erger is, iets zondigs, immers hetgeen tot iets onedels en zondigs aanleiding geeft. Inderdaad, men moge Lutherschen, Remonstranten en Contraremonstranten al nader en nader aan elkander brengen, en zoo digt, dat er geene twisten in het geheel meer gevoerd worden, dat er wederzijdsche hoogachting en liefde bestaan, dat er zamenvoeging is tot Bijbel- en Zendelinggenootschap; zoo lang echter de partijen van onderscheidene gezindten voortduren, houden alle partijdigheid, alle afgunst, alle proselytengeest, alle zelfverheffing en minderschatting van anderen, alle wortel en uitspruitsel der oude veete, nooit geheellijk op.

Eene min naauwe vereeniging, hoeveel waarde zij ook hebben mag, schijnt voor niet hooger te kunnen gelden, dan voor verzachtingmiddel; eene algeheele verbindtenis schijnt het eenige te zijn, waardoor het kwaad in den grond genezen wordt. Hoe dan zouden wij niet de laatste voor wenschelijk houden? Wenschelijk! ja ik bevreemde mij niet, dat iets, 't welk van wege zijne rijke vruchten zoo begeerlijk, en te gelijk zoo beminnelijk en edel is als de wederkeering der Protestantsche gezindten tot één onverdeeld ligchaam, te allen tijde de groote toejuiching en de vurigste verlangens van velen pleeg op te wekken. De Protestantsche Kerk vindt reden genoeg, om over de groote onverdraagzaamheid van hare scheure, in den naam der voorvaderen, zich diep te schamen; zal dan niet elk, die voor hare eer edel ijvert, verlangen, dat zij te eeniger tijd door eene vereeniging, welke alle sektennamen wegwerpt, hare schande volkomen, en tot het aandenken toe, moge uitwisschen? — Tot de volkomenheid der Christelijke Kerk behooren de hoogste vordering van verlichte Evangeliekennis en de hoogste aanwas der Christelijke liefde, behoort dus zoodanige vereeniging van alle leden, als geene scheiding in het geheel meer overig doet zijn, en tevens, zonder de minste storenis van vrede en liefde, alle gepaste vrijheid van begrippen toelaat; maar wie, als de Christelijke Kerk hem lief is, zou niet wenschen en bidden, dat hare volkomenheid te eeniger tijd kome, ja hoe eerder zoo liever nadere! Pleeg de dichtkunst, door eene edele verbeelding ontvlamd, de gouden eeuw der volmaaktheid, bij het begin en aan het einde van alle dingen, te zien flonkeren, die gouden eeuw wijzen ons werkelijk, ten aanzien der Christelijke Kerk, de echte geschiedenis en het vaste woord der voorzegging.

In de Jeruzalemsche Moederkerk gewis kende men geene scheiding van sekten; men was er niet slechts één hart, maar vergaderde ook in één gebouw. Veel minder nog, mogen wij verwachten, zal in het einde der dagen scheuring van partijen, of zelfs een overblijfsel daarvan plaats hebben. Hoe zou er scheuring zijn in de eeuw, wanneer de Christen tot de volkomenheid der volle mate eens mans is opgewassen; als er geen strijd meer is tegen nieuwen wind van leering, omdat alle dwaalgeest heeft opgehouden; als er geen leeraarsonderwijs meer noodig is, omdat allen door God zelven geleerd worden! Maar al wat de gouden eeuw als harer onwaardig uitsluit, behoort gewis onder het onvolkomene; en voegt het dan weinig, in onzen tijd, welke zeker niet de gouden is, met overijling alle volkomenheid te willen overbrengen, wij kunnen echter, wij mogen, wij willen niet nalaten naar dezelve uit te zien en te verlangen; wij mogen, wij willen niet ophouden de naauwste vereeniging aller Protestanten tot éene onverdeelde Kerk, ja van alle Christenen, hoe zij heeten mogen, tot één ligchaam, in het gebed: Vader! uw koningrijk kome! met vurige begeerte te omvatten."

Mijne aanteekening op deze plaats in mijne feestrede is breeder uitgeloopen dan ik verwacht had. Ik acht nogtans de moeite, daaraan besteed, niet overtollig, noch vreeze een voor de lezers van dit gedenkschrift onbelangrijk of onaangenaam werk verrigt te hebben. Ik kan daarbij verzekeren, dat verre het meeste van 't geen ik uit verschillende schrijvers tot mijn oogmerk had bijéénverzameld, door mij is achtergehouden.

Bladz. 65. *De gulden les des beroemden Kerkvaders: Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde.*

Ik had er vroeger nooit aan getwijfeld, dat de spreuk: *in necessariis unitas, in non necessariis* (of, gelijk zij bij sommigen luidt: *in dubiis*) *libertas, in omnibus caritas*, als de zinspreuk van WITSIUS algemeen bekend, van den Latijnschen Kerkvader AUGUSTINUS afkomstig was. Doorgaans werd zij aan dezen toegekend (gelijk zij nog onlangs als een gezegde van dien Kerkvader opzettelijk ontwikkeld is in eene redevoering van L. F. C. CALLISEN, voorkomende in het Tijdschrift: *Theologische Mitarbeiten, herausgeg. von* A. F. LUDWIG PELT. II[ter] Jahrg. I[stes] Heft. Kiel. 1839. s. 120 folgg.) en de Augustijnsche *dictie* scheen mij voor dit gevoelen te pleiten. Doch toen ik voor eenigen tijd de plaats in de werken des Kerkvaders wilde opslaan, waren al mijne nasporingen vruchteloos. Thans begon ik de gegrondheid dier meening in twijfel te trekken, en wenschende den waren autheur der schoone spreuk te kennen, schreef ik daarover aan mijn geleerden vriend, den Leidschen Hoogleeraar KIST. Hij betuigde mij tot hiertoe steeds in het gewone gevoelen gedeeld en met geen beteren uitslag dan ik de afkomst der spreuk te hebben nagespoord. Doch men kan zijn antwoord lezen in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, verzameld door* N. C. KIST en H. J. ROYAARDS. D. X. bladz. 358.

Bladz. 67. *Reeds kleurt het morgenrood van een nieuwen beteren tijd de kimmen* enz.

Hoe werd ik in mijn geloof en mijne blijde hope, in deze regelen uitgedrukt, versterkt en bevestigd, toen mij later bleek, dat de eerwaardige beminnelijke PLANCK, een Man, die aan de opmerkzame beschouwing van de gangen der Voorzienigheid in de leiding der Christelijke Kerk geheel zijn langdurig leven had gewijd, diezelfde overtuiging open-

lijk en krachtig had uitgesproken! Zóó schreef de toen tachtigjarige Grijsaard aan het slot der voorrede voor zijn jongste werk: *Geschichte der protestantischen Theologie von der Concordienformel an bis in die Mitte des achtzehnten Jahrhunderts.* (Gött. 1831.): „Ich glaube nach allen Zeichen der Zeit urtheilen zu können, dass die glückliche Periode nahe ist, die man als einen Wendepunct in der Geschichte des Christenthums betrachten darf. Wenn diese Zeichen nicht trügen, so ist die Zeit nahe, wo eine der Absichten des Christenthums erfüllt seyn wird. *Dahin* soll und wird es nicht kommen, dass die Erkenntniss, auch die wissenschaftliche Erkenntniss davon, gleich hell und klar — aber *dahin* scheint sich alles anzulassen, dass eine solche Erkenntniss davon die allgemeinere werden wird, welche dem Verstande und dem Herzen in gleichem Grade genug thut, und die Forderungen des einen zu eben der Zeit befriedigt, da sie die Bedürfnisse des andern erfüllt. *Das* kann freylich nicht erfolgen, so lange es *Menschen* sind, die durch die Lehre Jesu beglückt und beseligt werden sollen: dass jedem die nehmliche Ansicht davon zu Theil wird; — aber *diess* kann erfolgen, dass jeder die bessernde, reinigende und belebende Kraft der Lehre Jesu in gleichem Maasse fühlt, und mit gleicher Liebe und Stärke in sein Herz aufnimmt. Diess scheinen mir Zeichen der Zeit zu verbürgen, die schon mehrmahls, wenn auch nicht in gleichem Grade, diese Wirkung gehabt haben; diess scheinen mir gerade die Auftritte neuerer Zeit zu verbürgen, von denen man das Gegentheil oder die umgekehrte Wirkung befürchtete. Und was könnte dem alten Manne am Rande des Grabes erwünschter seyn, und womit könnte er die Beschäftigung seines Lebens schicklicher schliessen, als dass er die Annäherung der

glücklichen Periode voraus begrüsste, die ihn die Erfüllung der Bitte: Zu uns komme dein Reich! erwarten lässt."

Met dien vrolijken blik in de toekomst, leg ik hier de pen neder. Als eene latere hand deze geschiedenis zal voortzetten, zij de verwezenlijking van dit uitzigt hare voleinding en kroon! — Bij al het gebrekkige van mijnen arbeid, ben ik mij-zelven bewust, dat ik geen moeite heb ontzien, om daaraan de meest mogelijke naauwkeurigheid en volledigheid bij te zetten. Dat dit mij hier en daar niet gemakkelijk is gevallen, zal elk beseffen, die zich herinnert, dat ik grootendeels een ongebaand pad moest betreden. Maar, wat men ook in mijn werk moge laken, het oordeel over den geest, die mijne pen heeft bestuurd, mag ik met eenige gerustheid verbeiden. Waar het de eer der Remonstrantsche Broederschap of harer groote Mannen gold, heb ik steeds, om zelfs den schijn van partijdigheid te ontgaan, beroemde Godgeleerden van andere Kerkgenootschappen laten spreken. Geen honende uitval der laatste jaren is door mij beantwoord of aangeroerd. Voorts weet ik niet, dat mij ergens een hard woord ontvallen is. *Dit* weet ik — en ik kan het met het oog op den Alwetende betuigen — dat het mijn ernstig streven was, *de waarheid in liefde te betrachten.*

BIJVOEGSELS EN VERBETERINGEN.

Bladz. 47. reg. 5. *van boven* staat: RHUNKENIUS lees: RUHNKENIUS.

BIJVOEGSELS TOT DE AANTEEKENINGEN:

Bladz. 79. reg. 7. van ond. *in den jare* 1620 *en* 1621 *in de Latijnsche en Nederduitsche talen.* Dit is in de aangehaalde *Wetten der Remonstrantsche Broederschap* niet juist vermeld, en behoorde aldus gesteld te zijn: *in den jare* 1621 *en* 1622 *in de Nederduitsche en Latijnsche talen.* Men vergelijke BRANDT, *Hist. der Reformatie* D. IV. bladz. 434—437 en bladz. 648, 649, die de zaak, gelijk mij uit de geschreven *Handelingen der Remonstrantsche Societeit* van dien tijd gebleken is, met alle naauwkeurigheid heeft voorgedragen.

Bladz. 118. reg. 7. van ond.

Deze brief, althans dit gedeelte van den bedoelden brief (gedagteekend 12 December 1694) hetwelk dertien digt geschreven bladzijden beslaat, wordt in de uitgegevene briefwisseling tusschen Limborch en Locke (*Familiar Letters between Mr. Locke and several of his Friends.* Lond. 1708.) niet gevonden.

Bij den UITGEVER dezes:

A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, Joannes Chrysostomus, voornamelijk beschouwd als een voorbeeld van ware kanselwelsprekendheid. Met gegraveerden titel, gr. 8o., 1825.

——————————— Afscheid van mijne hartelijk geliefde Rotterdamsche Gemeente, op Zondag den 28 October 1827, gr. 8o., 1827.

——————————— Oratio de germano Theologo, Literarum Sacrarum interprete, habita Amstelaedami in aede sacra Remonstrantium, cum in eorum schola theologiae atque historiae ecclesiasticae professionem solenni ritu auspicaretur A. D. XXVIII. Novembr. Ann. MDCCCXXVII, 1828.

——————————— Redevoering over den echten Godgeleerde, een uitlegger der Heilige Schriften, gehouden te Amsterdam, in de Kerk der Remonstranten, bij het aanvaarden van het Hoogleeraarambt in de Godgeleerdheid en Kerkelijke historie aan derzelver Kweekschool, op den 28 van November des jaars MDCCCXXVII, uit het Latijn vertaald door C. W. WESTERBAEN. gr. 8o., 1828.

——————————— Leerredenen, gr. 8o., 1835.

GEDRUKT BIJ C. A. SPIN.